

ב"ה

איגרת רמב"ן - נוסח הקדום

~~

"סיד שכל" - כתב ריגנשפורק

~~

פרק חק היום - לאחד מרבותינו הראשונים

~~

תלמוד תורה וכיבוד האב בהלכה ובמעשה חכמי
הדורות

~~

~~

~~

~~

~~

~ לעילוי נשמת ~

מו"ר רבי זאב חיים בן רבי אליעזר זיידעל ליפשיץ ע"ה

נלב"ע בש"ק חוה"מ סוכות כ' תשרי ה' תשע"ג

~~

~~

יעקב משה שורקין

מודיעין עילית

אייר תשפ"א

yamoshuki@gmail.com

5.....	~~ איגרת רמב"ן – נוסח הקדום ~~
5.....	איגרת רמב"ן
8.....	דואג ושוכח - רואה ושמח
9.....	דפוסים ראשונים וכתבי יד מדויקים
11.....	ייחוסה לרמב"ן
11.....	מאמר ר"מ מאיוורא ז"ל
14.....	השוואת איגרת רמב"ן למאמר ר"מ מאיוורא, תוך דיגוש שינוייהם
17.....	ספר היראה וחיי עולם
18.....	עקב ענווה - ניתוח דברי הרמב"ן
24.....	~~ "סיד שכל" - כתב ריגנשפורק ~~
25.....	מבוא
32.....	כתב רגנסבורג
48.....	רשימה הקצרה
50.....	מקבילות קצרות נוספות
52.....	~~ פרק חק היום – לאחד מרבתינו הראשונים ~~
52.....	מבוא
52.....	על כתבי היד
53.....	מעמד המחבר
54.....	זמן המחבר וארצו
58.....	פרק חק היום
68.....	~~ תלמוד תורה וכיבוד האב בהלכה ובמעשה חכמי הדורות ~~
68.....	בית יוסף
69.....	תרומת הדשן
69.....	המקנה
74.....	דמיון המצוות כיבוד האב ואם שילוח הקן תלמוד תורה
76.....	האגרות משה

77.....	שאלות
78.....	שנותיו של ישמעאל
80.....	שלא יעבור הטונא"ה
83.....	שיטת ר"י החסיד ז"ל
85.....	הנה אנכי הולך למות
87.....	אם אב מוחה נגד הבן מלשאת אשה שחפץ בה
88.....	עבירה לשמה
95.....	גלות אדום
98.....	מהר"ם ב"ר ברוך
99.....	חוט המשולש

איגרת רמב"ן

נוסח הקדום ביותר של איגרת מוסר של הרמב"ן הנודעת אשר יש בידינו, הינו נוסח כתב יד פרמא בכתב איטלקי משנה ה'מ"ו-מ"ז - 1286¹, שהיא בערך כשבע עשרה שנה לאחר הסתלקותו של הרמב"ן.

עניין רב מצאנו בטופס זה², לפי שבו השלמת קטע עיקרי, החסר מכל הנוסחאות הרווחות והשגרתיות, מלבד דיוקו המופתי הכללי. כפי הנראה, הינו מייצג נוסח המקורי, קרוב אל לשון רבינו הגדול ממש. אף יש בה הוכחה ניצחת כלפי השוללים ייחוסו לרמב"ן, מפני הכלבו בשם רבי משה מאיוורא, ולקמן נאריך בעניין.

נוסח המופיע עתה, הוא אחרי הגהה חדשה וקפדנית מתוך כ"י הקדום, מסודר וערוך כראוי. החלוקה העניינית מספרית, מעשי ידיי היא, ללא שינוי כלל בטקסט;

---

¹ Catalogue De-Rossi Parma Italy 1390, The Palatina Library Parma Italy Cod. Parm. 2784 "אני מנחם ביר' בנימן ... שסייעני ... לכתוב ... למורי ר' אפרים" (א6) "הכותב והמשלים בליל ו' בי"ב ימים לאדר הראשון שנת ה'מ"ו"ל" [=מו' לפרט] (14ב) "על ידי הצעיר ... אני מנחם ישלם ביר' בנימן לעי"ץ ובתחלת ליל ב' בט"ו לחדש שנים עשר שלשנת עיבור בשנת ה'מ"ו"ל" ונכתב הספר הזה כולו מתחלתו ועד הנה בכ"ד לילות ומעט יותר" (24א). "ביום ב' יז טבת לשנת במז"ל ..." [נקרא באור אולטרא סגול] (137א). קולופונים נוספים מהמעתיק הזה בדפים 20א, 36ב.
https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000067807-1#|FL21112006

² הנוסח התפרסם פעם א' ע"י הגאון רבי אפרים משה קורנגוט זצ"ל, מחבר ביאור ישמח משה על אור החיים, בהקדמת ספרו הקטן: 'איגרת הרמב"ן עם באור ישמח משה' - ירושלים תשס"ז, ובו העמיד את הנוסח הקדום בהקדמתו באותיות זעירות, ואילו בספר גופו, מציג ומבאר רק את הנוסח הרגיל. גם בעצם פענוח הכתב יד הקדום, נשאר מקום ליתר דיוק. דברי האיגרת הזאת, אף חסרים סדר ועריכה, היות ונכללו בהם תובנות והוראות רבות ושונות, כולם בקיצור רב. מ"מ, חבל שנוסח זה איננו מוכר בעולם, ואיננו נפוץ בציבור, שהרי מדובר באיגרת שגורה בפי כל העולם, מרוב ערכה וחשיבותה, ואף בעלת סגולה נודעת ומפורסמת מהרמב"ן עצמו. זכות ראשונים מ"מ, שמורה לרבי אפרים משה בן רבי יחזקאל שרגא ע"ה הנ"ל ע"ה, ויהא מאמר זה לעילוי נשמתו.

נוסח הכתב הזה שלח רבינו משה בה"ר נחמני לבנו אחר הליכתו בארץ ישראל

1. בני הנאמן לי, זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמדך אתי, ונסי אל ונפלאותיו אשר עשה עמי, ושמו הגדול אשר קידש על ידי בכמה דברים אשר ראו עיניך³, ועתה בני השב אל ליבך במה יזכה האדם כאשר ראית על ידי.
2. על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריך לכל אדם בכל עת⁴, ובזה תנצל מן הכעס, שהיא המדה הרעה להחטיא את האדם, וכן אמרו רז"ל, כל הכועס כל מיני גיהינם שולטין בו, שנ' והסר כעס מלבך, והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהינם, שנ' וגם רשע ליום רעה,
3. וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שנ' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים,
4. ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שנ' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוהו, אף כי לבות בני האדם⁵, וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא, ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו⁶, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר - השמח בחלקו, וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום⁷, ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכינתו⁸, וזהו "וכבוד", "וחיים" - חיי העולם הבא.
5. ועתה בני, דע וראה כי כל המתגאה לבו על הבריות, מורד במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות המקום יתב', שנ' י"י מלך גאות לבש.

---

³ לכאורה, הרמב"ן רומז אל עובדות מופלאות ומעשים נשגבים מסוימים אשר אירעו בו, ולא אתנו יודע עד מה.

⁴ תענית ד', א': אמר רבינא: אפילו הכי, מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא, שנאמר והסר כעס מלבך וגו'. ובגמרא יומא פ"ו, א': אביי אמר: כדתניא, ואהבת את ה' אלהיך - שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו [באמונה ודבור] בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו - אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה, פלוני שלמדו תורה - ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו, עליו הכתוב אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר. אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו - אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה - ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכווערין דרכיו! ועליו הכתוב אומר באמר להם עם ה' אלה ומארצו יצאו. ובראשית חכמה - שער היראה - פרק שנים עשר: מסכת חיבוט הקבר וכו' אמר בשעה שאדם נפטר מן העולם לא די שהוא נבהל ממלאך המות שכלו מלא עינים וחרבו שלופה בידו אלא שואל לו כלום עסקת בתורה ובגמילות חסדים והמלכת לקונך שחרית וערבית והמלכת את חברך בנחת רוח וכו'.

⁵ מרכיב שני פסוקים. בדברי הימים: כִּי הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַיִם הַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלָלֶהוּ, ובמשלי: אֵף כִּי-לִבּוֹת בְּנֵי-אָדָם:

⁶ בפשטות כוונתו היא ששמח בחלקו הרוחני, היינו "במידות אלה", וכפי שמתמצת תיכף: ולשמוח בעבודת המקום וכו' ומ"מ יש לומר שאף חלקו העולמי מכלל כוונת "שמח בחלקו המגיעו", ועיין לקמן.

⁷ אותיות "מקום" מנוקדות מעליהם, וכך דרכו בכל "מקום" באיגרת. כפי הנראה, הסיבה היא מפני שהוא כינוי שם שמים, ועיין.

⁸ וכבשבת ל', ב': ללמדך שאין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'. ובפסחים קי"ז, א'. א"כ בהכרח השמחה היא של מצווה. וע"ע במדרש תהלים - מזמור כ"ד, מדרש אגדה - פרשת תולדות, שם - פרשת ויחי, גם בראשית רבתי - פרשת תולדות, שם לא אמרו מצווה.

6. [ולמה]⁹ יתגאה לב האדם, אם בעושר, י"י מוריש ומעשיר, אם בכבוד, הלא לאלהים הוא, שנ' והעושר והכבוד מלפניך, ואיך יתפאר בכבוד קונו, ואם בחכמה, מסיר שפה לנאמנים, וטעם זקנים יקח, נמצא הכל בשוה לפני המקום, כי באפו משפיל הגאים, וברצונו מגביה שפלים, על כן השפל עצמך וינשאך המקום יתב'.
7. על כן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד; כל דבריך יהיו בנחת, וראשך יהיה כפוף, עיניך למטה ולבך למעלה, ואל תביט בפני אדם בדברך אתו.
8. וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך¹⁰, אם עשיר או חכם עליך לכבדו, או אם הוא רש ואתה עשיר, או שאתה חכם ממנו, חשוב בלבך כי אתה חייב ממנו, והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד,
9. וכל מעשיך ודבריך בכל עת, תחשוב כי לפני המקום ית' אתה עומד, ושכינתו עליך, כי כבודו מלא עולם, ודבריך יהיו באימה ויראה כעבד לפני רבו, והתבייש מכל אדם¹¹, ואם יקראך אדם לא תעננו בקול רם, רק בנחת – בנחת, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו,
10. והיה זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל, על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר, תחפש באשר למדתה, אם יש בו דבר שתוכל לקיימו,
11. ופשפש במעשיך תמיד בערב ובבקר, ובזה כל ימיך יהיו בתשובה,
12. והסר כל דבר מלבך בעת התפילה, והכן לבך לפני המקום, וחשוב הדבר בלבך טרם שתוציא מפיו, וכן תעשה בכל דבר ולא תחטא, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים, ותפילתך מכוונת ומקובלת לפני המקום, שנ' תכין לבם תקשיב אזניך.

---

⁹ הנוסח בכ"י: ולמי, כאשר מעל ליו"ד תוקן ה', ע"ש.

¹⁰ בספר חובות הלבבות שער ו' - שער הכניעה פרק י': ושאלו אחד מן החכמים: במה היית אדון לכל בני דורך? אמר: מפני שלא פגעת אחד מהם, שלא ראיתי לו מעלה יתרה עלי, כי אם היה יותר חכם ממני, הייתי אומר: הוא ירא אלהים יותר ממני ליתרון חכמתו על חכמתי. ואם קטן ממני בחכמה, אומר, כי חשבוננו יהיה קל מחשבוננו ביום הדין, מפני שאני עובר במזיד והוא עובר בשוגג. ואם יהיה גדול ממני בימים, אומר, כי זכיותיו רבים מזכיותי, מפני שקדמני בעולם. ואם יהיה קטן ממני, אומר, כי עוונותיו מעטים מעוונותי. ואם יהיה כמוני בימים ובחכמה, אומר: אולי לבו לאלהים טוב מלבי, לפי שאני יודע במה שקדם לי מן העוונות ואינני יודע, מה שהיה ממנו. ואם יהיה יותר עשיר ממני, אומר, כי מצאה ידו, בעשרו לעבד הבורא ולעשות צדקות ולהעניק לעניים יותר ממני. ואם יהיה דל יותר ממני, אומר, כי הוא דכא ושפל רוח יותר ממני בעבור דלותו, והוא טוב ממני, ולא זזתי לכבדם כולם ולהכנע להם וכו' ושם בשער ט' - שער הפרישות פרק ד': כל מעשה אצלו זך ממעשהו - וכל נפש בעיניו יותר ברה מנפשו.

¹¹ בתנא דבי אליהו רבה פרשה כ"ו: כך אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, בניי, כלום חיסרתי לכם, מה אני מבקש מכם, הא אני מבקש אלא כדי שתהיו אוהבין זה את זה, ותהיו מכבדין זה את זה, ותהיו יריאין זה מזה וכו' והנה לכאורה "והתבייש מכל אדם" אינו מעניין קטע זה העוסק כולו ביראת אדם מן המקום, ויש ליישב.

13. ותקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע לפחות, וללכת בה אחר השם, למען תצליח בכל דרכיך, ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים¹², וביום תקראה¹³ יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר. ושלוש יהיה לך

דואג ושוכח - רואה ושמח

הנה לכאורה, התיבות "ושלוש יהיה לך" בסוף, חותמים לשון האיגרת כפי כ"י קיימברידג', ברם יש להעיר ששם בסיום נכפלו בטעות תיבות מלמעלה¹⁴, ואין הדבר ברור. מ"מ, בשני כ"י ישנים מדויקים אחרים, אשר דומים ביסודם לכ"י קיימברידג', עיין לקמן, נוסף בסוף: **ושלוש יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח. רואה ושמח. משה בר נחמן אביך ז"ל**. ביטוי מחורז זה: הדואג ושוכח - רואה ושמח, בלתי מוכר משום מקום, מלבד מחתימת רמב"ן גופו, בחתימת איגרת מפורסמת אחרת אל בנו זה, וכנדפס על כתבי הרמב"ן¹⁵, רק שם מסיים: **אביכם הדואג ושוכח רואה ושמח, משה ב"ר נחמן זצ"ל**, אך כאן קשה חתימת "משה בר נחמן אביך ז"ל", שאע"ג שמצאנו ז"ל על החיים בלשון הרמב"ן גופו¹⁶, הלא לא שייך כן על עצמו, ואם לגבי אביו מעין האיגרת אחרת שזכרנו, הלא תיבת "אביך" קוטע ביניהם. מ"מ, בטעם חרוז זה והסברו, ראה הערת מהדיר כתבי הרמב"ן, קובץ שמעתין¹⁷, ספר תולדות ישראל¹⁸.

¹² נוסח נדיר זה נזכר בראשונים בשם רמב"ן לעניין הווידי של שכיב מרע. בספר אהל מועד - שער ראשית חכמה הארוך דרך ח' נתיב ט': כתב הרמב"ן בספר תורת האדם וכו' וסדר וידוי של שכיב מרע כך הוא וכו' "וזכני לעולם הבא הצופה לצדיקים". ושם שער הרפואה הארוך דרך ב': וסדר וידוי של שכיב מרע אף על פי שכתבנוהו בשער התשובה ראוי לכתבו הנה וכו' "וזכני לעולם הבא הצופה לצדיקים". במנורת המאור שני פרק ז' - גמילות חסדים: וכתב הרמב"ן ז"ל וסדר שכיב מרע, כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה וכו' ותן חלקי בגן עדן "וזכני לעולם הבא צופה לצדיקים". לשון הרמב"ן לפנינו בתורת האדם שער הסוף - ענין הוידוי: וסדר וידוי של שכיב מרע, כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה וכו' ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל עונות וחטאים ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן, וזכני לעולם הבא "הצפון" לצדיקים. ושם בתוכן העניינים. אף בכתבי הרמב"ן א' עמ' שפ"ח: ממנה יתעלה "לחיי העולם הבא וכו' והוא צופה לצדיקים" וכו' ואח"כ תיקנו בתורת אדם, וגם באיגרתנו מצופה ולצפון, גם תיקנו והוסיפו הצפון. לשון הרמב"ן הנ"ל: כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה הוא אולי מכוון לרוקח עפ"י המפורש בספר השם: באותו השם אני קורא לפני וכו' מחל וסלח לי אני פלוני עבדך וכפר על חטאותי ועוונותי ופשעתי ואהיה נקי "לחיי העולם הבא צופה לצדיקים" וכו' מ"מ, מכאן הוכחה נוספת לייחוס של האיגרת לרמב"ן, גם למקורות כ"י הזה ושני כ"י ישנים נוספים, ראה לקמן, המשמרים ביטוי ייחודי כ"כ. לבד הרמב"ן עם רוקח ז"ל, לא מצאתיו בשום מקום, (וראה הביאור ר"מ אבן סהולה לרמב"ן על התורה כ"ח א').

¹³ תקראָה.

¹⁴ : ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד", ["וחיים" חסר -] חיי העולם הבא. ועתה בני, דע וראה [הכתוב כאן לא ברור, ולמעלה נכתב: כי כל] המתגאה לבו על הבריות, מורד.

¹⁵ א' עמ' שס"ח.

¹⁶ ראה הקובץ סיני פ"ג ה'ו' בעמ' רפ"ח, ע' ה'ו' בעמ' רל"ט, פ"ב ה'ז' עמ' רס"ז, נזר התורה י"א עמוד קנ"ז, ס' משלי מהדורת תורת חיים א' עמ' ר"כ פי' ר"י נחמיאש. עוד.

¹⁷ 15 עמ' 94.

¹⁸ י"ב עמ' 116.

בדפוס, זו האיגרת המיוחסת אל רמב"ן, נמצאת כבר ב"ראשית חכמה"²⁰ דפוס ראשון, היינו ונציה של"ט.²¹ בס' "תפוחי זהב" - מנטובה שפ"ג, רק העתיק משם.²² אף ב"חרדים" דפוס ראשון ונציה שס"א²³, ושם מופיע עניין הסגולה: ובשרו שביום שיקראנה שיענוהו מן השמים למה שישאל וכו' הס' "מעולפת ספירים" במקור אינו מעתיקו, וע"ע דפוס שני אמשטרדם תס"ג בחיי המחבר.²⁴ רק בדפוס שלישי דיהרנפורט תקמ"ו בסופה הוסיפה, וכמפורש שם בשער בטעות סופר, ושם נאמר סגולת: וכל מי שרגיל לאומרו בוודאי [יהיה] ניצול מכל צרה, ומובטח לו שהוא בן עוה"ב²⁵. ומשם לשאר ספרים. בימינו נדפס ס' שערי קדושה ח"ד, מכ"י המיוחס ע"י הגאון חיד"א ז"ל, שלפי נראה נעתק כלשונו מכ"י המחבר רח"ו ז"ל עצמו, ושם מעתיק איגרת רמב"ן.

המסתבר שבעידן הדפוס, מקובלי צפת דווקא, אימצו האיגרת והעתיקה לחיבוריהם, אשר משם נפוצה על פני כל הארץ. עכ"פ, בדיקת כתבי ידות קדומים מלפני הדפוסים ראשונים, דהיינו ספר ראשית חכמה וחרדים, תומכת ומחזקת דווקא בנוסחת כ"י הקדום מקיימברידג'. יסוד עיקרי המאפיין לנוסח המקורי, הינו "פירוש זה הפסוק עקב ענוה" וכו'.

לפנינו רשימת כ"י ישנים רבים וממצאיהם;

---

¹⁹ במהדורת קורנגוט לעיל מעיר: כתב יד נוסף שיש בידינו, כתב יד אוקספורד בודלי קטלוג נויבאואר 2/2360, השני מבחינת סמיכותו לימי הרמב"ן, נכתב במאה ה-14 למנינם. נוסח זה מצינו גם בכתב יד וטיקן 460/13, מהמאה הט"ו, בתקופות מאוחרות יותר, כך אנו מוצאים בראשית חכמה, בשנת של"ט, ועל האיגרת כותב הראשית חכמה: "כתב הרמב"ן וכו' וראיתי להעתיקה לתשלום מידת הענוה". כן מצינו נוסח זה בפתיחת ספר חרדים, שנת נשיא, ועל האיגרת כותב בעל החרדים: "ומצאתי לרמב"ן איגרת וכו' על יראת שמיים, שבישרו שביום שיקראנה שיענוהו מן השמים למה שישאל. לפיכך ראיתי לכותבה כאן להועיל ליראי ה' ולחושבי שמו ולשבי פשע ביעקב". בסיום האיגרת מופיעה הבטחה לקורא האיגרת. בכ"י פרמה וכו' כן הלשון בסיום האיגרת של כתב יד אוקספורד, שהעיקר הוא לקיים את האמור באיגרת "וללכת בה אחר השם ית'". והמטרה היא "למען תצליח בכל דרכיך ותזכה לעולם הצופה לצדיקים, וביום תקראנה יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר?". גם כתב יד וטיקן מסתיים בהדרכה שיש לקרוא האיגרת לפחות פעם בשבוע "כדי לקיימה וללכת בה אחר השם ית', למען תצליח בכל דרכיך ותזכה". וע"ע בכתבי הרמב"ן ח"א איגרת ט'. בס' מאורות הראשונים עמ' י"א.

²⁰ הענוה ו'.

²¹ שנ"ה ב', עמוד 366, 729 - אוצר החכמה. ובקטלוג תערוכה: הרמב"ן ויצירתו בעמוד 14 – אוצר החכמה, נטען לומר שאיגרת מוסר זאת, נדפסה לראשונה בסוף פירושו לתורה, ליסבון, רמ"ט, דפוס עריסה. אך לפנינו נמצא שם איגרת אחרת משלו, ולא איגרת מוסר זאת.

²² באוצר החכמה נרשם בטעות שנת ת"ק לתפוחי זהב, ולכאורה הינו דפוס ראשון הנזכר. שם מצוי דפוס פירט – פיורדא תפ"ו, ויש שם מקום לטעות ע"פ השער, שפיענוחו הנכון הינו ט"ו מנחם שנת כן תגן עלינו ברחמים, מברכת שופרות של מוסף בר"ה, וע"ע בהסכמה הנמצאת שם.

²³ עמוד 159 - אוצר החכמה.

²⁴ ונמצא בהיברו בוקס.

²⁵ ואף כאן רשמו באוצר החכמה, המשגה והטעות, כלפי שנת דפוס מאוחר אחד.

1. אוקספורד 140/2360, מתוך קובץ, ספרדית, מאה י"ד 1301-1325 עמ' 17²⁶. דומה מאוד לכ"י הקדום.
ושם: (ופירוש) [ופירוש] זה הפסוק (.). עקב ענוה וכו' ובסיומו: ותזכה לעולם צופה לצדיקים וכו' ושלוה יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח. רואה ושמח. משה בר נחמן אב"ר ז"ל
2. ניו יורק 190, ששון 56, מתוך קובץ בקבלה, ביזנטית-מזרחית 1464, עמ' 67²⁷.
שם: ופי' זה הפסוק בעבור הענוה וכו' ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים וכו' ושלוה יהיה לך ולכל ישראל. ושלוה כפול.
3. פרמה 2461, מתוך קובץ, ביזנטית, מאה י"ד-ט"ו, דף [38]-ב' [39]-ב' בכה"י²⁸. הקטלוג שם מציין: נוסח זהה של האגרת מצוי בכתב יד אוקספורד OPP.ADD.QU.140 (ס' 21424), דף 6א-7א. נוסח שלם יותר של האגרת. בשוני של ממש משני הנוסחים שנדפסו. השווה לנוסחים שהובאו אצל ח"ד שעוועל, כתבי רבנו משה בן נחמן, כרך ראשון תשכ"ג, עמ' שע"ב-שע"ז. פותחת: "בני נחמן הנאמן לי זכור תמיד מעשי".
שם: ופירוש זה הפסוק עקב ענוה. וכו' ובסיומו: ושלוה יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח רואה ושמח. משה בר נחמן אב"ר ז"ל.
4. וטיקן 460. מתוך קובץ. ביזנטית. מאה ט"ו. בקטלוג: נוסח שונה משני הנוסחים שפרסם ח"ד שוועל בכתבי רבינו משה בן נחמן, כרך ראשון, פותח: "בני נחמן הנאמן לי זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמך". נוסח זהה מצוי גם בכתב-יד אוקספורד-בודלי OPP.ADD.QU.140 (נויבאואר 2360, ס' 21424), דף 6א-7א, וכ"י פרמא 2461 דפים 37ב-38ב. טרם ראיתיו.
5. פרמה 1750/921, מתוך סידור מנהג רומה לכל השנה, ספרדית, מאה ט"ו, בעמ' 231/236²⁹.
ושם: ופי' [ופי'] הפסוק הענוה וכו'
6. פריס 710/224, מתוך קובץ, ספרדית, מאה ט"ו-ט"ז, עמ' 30³⁰.
שם: פי' הפסוק בעבור הענוה וכו'

26

<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t+,rsrs+0,rsps+10,fa+,so+ox%3Aort%5Easc,scids+,pid+40125f50-3e28-425b-a4fa-329f6859851d,vi+4ce5ad62-6358-4323-ad27-3b7bc4524ad1>

27

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&doid=PNX_MANUSCRIPTS000062324-1#|FL31656124

28

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&doid=PNX_MANUSCRIPTS000073120-1#|FL16753934

29

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&doid=PNX_MANUSCRIPTS000081072-1#|FL13697586

30

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&doid=PNX_MANUSCRIPTS000129656-1#|FL51089689

7. לונדון 1048. מתוך מחזור מנהג רומה. איטלקית. שנת רכ"ו = 1466. נדפס על ס' מאורות ראשונים³¹.

שם: ופירוש הפסוק בכך הוא, בעבור הענוה וכו'

דבר מעניין נוסף יוצא מן העיון על כתבי היד והוא, אשר כבר סמוך לפטירת רמב"ן, הגיעה האיגרת אל איטליה ונקלטה היטב, עד הפיכתה לחלק של מקצת מחזורי מנהג רומה, וכפי שבימינו מסונפת אל סידורים נדפסים רבים.

ייחוסה לרמב"ן

חכם אחד כתב מאמר בתלפיות³², שם מפקפק נגד הייחוס של איגרת מוסר זאת לרמב"ן, מפני הדמיון למאמר ר"מ מאיוורא שנעתיק לקמן. המהדיר של כתבי הרמב"ן³³ חולק, שלדעתו האיגרת אכן לרמב"ן הוא, אך רמב"ן גופו ביסס מקצת דבריו במאמר ר"מ מאיוורא ז"ל, לפי הידוע בקבלת והשפעת רבינו יונה והרמב"ן קרובו משיבת איוורא. אף ר' ישראל תא שמע³⁴ סבור כך.

לענ"ד, כ"י המתפרסם בזה, הינו מצדיק דברי אלו המקיימים את מסורה המקובלת, אשר מייחסת אותה לרמב"ן. הראייה הראשונה היא מעצם סמיכת כ"י הזה לפטירת רמב"ן, עובדה המרחיקה חשד טעות ובלבול. גם לפי פתיחתה, נשלחה האיגרת אחר הליכתו בא"י, היינו בסוף ימיו, ונמצא שבין הכתיבה המקורית ולכ"י שלפנינו, מפרידות לא יותר מעשרים שנה!

הראיה השנייה וניצחת קיימת מהנוסח המקורי יותר שמתברר כאן. נוסח זה, הלא מכיל שינויים משמעותיים ביותר ממאמר ר"מ מאיוורא, מלבד קטעים חלקיים אשר רמב"ן העתיק הימנו;

מאמר ר"מ מאיוורא ז"ל

לשון הר"מ מאיוורא, מובא בכלבו ובאורחות חיים בשינויים מעטים;

בספר כלבו³⁵: ואכתוב בקוצר³⁶ דברים המביאים את האדם לידי יראת חטא אשר כתב הר"מ מאיוורא ז"ל.

לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס שכל הכועס כל מיני גיהנם שולטין בו כאשר אמרו ז"ל, ועל ידי כן תבא למדת הענוה, וצריך להזהר מלהתגאות כי כל המתגאה מורד בהקב"ה כי לו לבדו נאווה הגאווה שנאמר ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר, ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה ותמיד יהיו כל דברך בנחת עם כל אדם וראשך יהיה כפוף ועינך למטה ולבך למעלה ואל תבט לעיני בני אדם בדברך

³¹ בעמ' י"א.

³² ח' א'-ב'.

³³ ח"א איגרת ט'.

³⁴ <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=99937938#128.743.5.default>

³⁵ סימן ס"ו.

³⁶ אפשר שאין ר"ל שקיצר דבריו, והא לשונו באורחות חיים: כתב הר"מ משה מאיוורא ז"ל וכו' חזק: ללא אזכור קיצור, משמע בהעתק נאמן למקור. אך כוונתו היא שעצם דברי ר"מ בזה, קיצור דברים המביאים לידי יראת חטא הם.

אתם וכל אדם יהיו בעיניך גדול ממך ועליך לכבדו הן דל הן עשיר ואם ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאו במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך, ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני המקום כי כבודו מלא כל הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד מפני רבו ותתבייש מכל אדם, ואם יקראך אל תעננו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד, והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל על מנת לקיימה וכאשר תקום מן הספר תחפש במה שלמדת אם יש דבר תוכל לקיימו, ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימיך בתשובה והסר כל מחשבות וכל דבר אחר מלבך בשעת תפלה והכן לך לפני המקום וחשוב הדבר בלבך טרם תוציאנו מפיו וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא ואף באכילה ושתייה, ולא תלך עם הלצנים ובזה יהיו כל מעשיך ישרים ותפלתך זכה ומכוונת לפני המקום שנאמר תכין לבם תקשיב אזנך, שלש תפלות נשמעות תפלה בדמעות בכל יום ביחיד תפלת צבור בכל יום תפלת יחיד בין ר"ה ליום הכפורים, כל הבוכה בלילה בתפלתו כוכבים ומזלות בוכים עמו ותפלתו נשמעת.

אורחות חיים³⁷: כתב הר' משה מאיוורא ז"ל לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס, שכל הכועס מיני גיהנם שולטין בו כאשר אז"ל. ועל ידי כן תבא לידי ענוה, וצריך להזהר מלהתגאות שלא יהיה מורד בהב"ה כי לו לבדו נאה הגאווה שנא' ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה תמיד. ואתה בן אדם, לעולם יהיו דבריך בנחת עם כל אדם, וראשך יהי כפוף ועיניך יהיו למטה ולבך למעלה ואל תבט בפני בני אדם בדברך אותם. וכל אדם יהיו בעיניך גדולים ממך ועליך לכבדן הן דל הן עשיר ואם אתה ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאת במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך: ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני הקדוש ברוך הוא כי כבודו מלאה הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד לפני רבו ותתבייש מכל אדם. ואם יקראך אל תעננו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל לקיימו ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימיך בתשובה והסיר כל מחשבה וכל דבר אחר מלבך בשעת התפלה והכן לך לפני המקום ולא תחטא. ותחשוב הדבר קודם שתוציאנו מלבך ומפיו וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא אפי' באכיל' ושתייה. ואל תלך עם הליצנים ואז יהיו כל דרכיך ישרים ותפלתך תהא זכה ומכוונת לפני המקום שנא' תכין לבם תקשיב אזנך. שלשה תפלות נשמעות תפלה בדמעות ביחיד. תפלת יחיד בין ר"ה ל"ה. וכל הבוכה בתפלתו בלילה כוכבים ומזלות בוכין עמו ותפלתו נשמעת.

אף בספר מצוות קטן, נמצא בהגהות רבינו פרץ שלפנינו³⁸: ואמר הר"ם מאוברא שיש לו לאדם להסיר כל מחשבות לבו וכל דבר אחר מלבו בשעת תפלה, ויכוין לבו אל מקום. ויחשוב הדבר בלבו טרם יוציאהו בפיו, וכן יעש' מכל דבר ולא יחטא, ותפילתו זכה ומקובלת לפני המקום, שנאמר תכין לבם תקשיב אזניך. וג' תפילות נשמעות. תפיל' יחיד בדמעות בכל יום, תפילת צבור בכל יום, יחיד בין ר"ה ל"ה, וכל הבוכה בלילה בתפילה, כוכבים ומזלות בוכי' עמו ותפילתו נשמעת.

³⁷ חלק א' ענינים אחרים מתשובה. וע"ש עוד כיו"ב בהלכות תלמוד תורה אות כ"א: והר' שמואל מאיוורא רבו של הר' יונה ז"ל ואחיו של ר' שמואל דאיוורא כתבו באגרותיהם מיום שגלו אבותינו וחרב בית מקדשנו ונשתבשו הארצות ונתמעטו התורו' והלבבות אין לנו עוד לומר מורא רבך כמורא שמים וכל הדינין הראויין לעשות תלמיד לרב נתבטלו כי הגמרות והפירושים והחדושים והחבורים הם המורים האנשים והכל לפי פקחות הלבבות ולכך היו רגילי' שבעירם יחזיק התלמיד מדרש ולא אמרי' בהא כל המורה הלכה לפני רבו חייב מיתה וכן יסתור דבריו התלמיד לרב אם יוכל לפי פלפולו ע"כ מלשונם:

³⁸ מצוה י"א.

אמנם, דיבור זה הכבר מופיע בהגהות רבינו פרץ בדפוס קושטא דפ"ר שנת ע"ר לערך, בדקו ומצאו³⁹ בכ"י של הגהות רבינו פרץ לסמ"ק, וכמעט בכל כ"י של סמ"ק, העתיקים שהועתקו בחייו של רבינו פרץ, והמאוחרים יותר, לית כלל להגהה זו בתוך דברי ר"פ. מאידך, כן ראינו פיסקה זו בצורות שונות תוך גיליון סמ"ק כ"י, כגון;

1. סנקט פטרבורג סה"ל 6 דף 5 ע"ב בשם ר"ם מאיוורא.
2. פריס 389: וכן או' הר"מ וכו'.
3. הגהות סמ"ק שבסמינר בניו יורק מספר R1033, שכתוב שם בשם הר"מ מאיוורא, והרבה דברים מכ"י הנ"ל נמצא בכלבו ואורחות חיים.

אלה הממצאים מחזקים טענה האומרת שלא מדובר בטעות, אלא בהגהה המיוחסת לר"מ מאיוורא מעיקרא. מסתבר אפוא שגיליון דומה הופיע בכ"י שעמד לפני מדפיסי סמ"ק - קושטא שזכרנו, ואין ספק אשר מגיליון סמ"ק, השתרבב אל הגהות ר"פ, בכ"י שעמד לפני מדפיסי סמ"ק הראשונים.

אכן, הנה נמצא שוב בסמ"ק כ"י ניו יורק 8227 משנת ק"נ לערך, כדברינו ממש, שגיליון המדובר בנוסח הארוך יותר, אכן השתרבב בתוככי הגהות ר"פ, ושם בהשמטת שם אומרו, ואולי מפני שלא זיהה המעתיק את שם ר"מ מאיוורא. אין ספק אפוא, אשר טופס מסוג זה, ועם שם אומרו, הזדמן לידי מדפיסי סמ"ק הראשונים, 120 שנה אח"כ לערך. רק שכ"י הזה הנו בפרובנסלית דווקא. אף מכאן נראה הדבר, שהכול מתחיל בכל בו-אורחות חיים - פרובנס, ונמצא אפוא שאכן עד היחיד הוא, בייחוס לר"מ מאיוורא.

לשון הגהה הזו, הוא עדיין קיצור רב מלשון המלא בכלבו-ואורחות חיים, אף מביא מאמר "שלוש תפילות נשמעות". כפי הנראה, העתיק לשון הספר כלבו-ואורחות חיים. אפשר אפוא שהייחוס לר"מ מאיוורא מתחיל בכלבו-ואורחות חיים, ומשם לגיליון סמ"ק. כל הגהות אלו בסמ"ק, דרך כלל מלוקטים מספרים שונים, ואלו המדוברות, מסתמא אחרי ימי כלבו-ואורחות חיים נרשמו. הראיה היא, אשר כל אלו ההגהות שראינו, ה"ה קצרות מאוד, ואילו כלבו-ואורחות חיים, מעתיקים מאמר שלם. ועוד, כי "שלוש תפילות נשמעות" שאינם באיגרת רמב"ן, היכן נמצא מוצא מקורם, אם לא בכלבו-ואורחות חיים.

אף בשלטי הגיבורים למרדכי מס' ברכות⁴⁰: הג"ה, ג' תפלות נשמעות, תפלת יחיד בדמעות בכל יום, תפלת יחיד בין ר"ה ויוה"כ, תפלת צבור בכל יום, וכל הבוכה בתפלתו, כוכבים ומזלות בוכים עמו, ותפלתו נשמעת. משה מאיבר"א:

יש לעיין על הגהות מרדכי הללו וקדמותם. לכאורה⁴¹ הם משנת ר' בערך. אפשרי הדבר, כי הגהה הזו היא רק העתקת דברי הגיליון סמ"ק כנ"ל. מ"מ, לעניות דעתי, ייתכן הדבר שחסרה התיבה האחת שם של "בלילה", וצ"ל וכל הבוכה "בלילה" בתפלתו, וכבשאר מקבילות אלה, וכן נתפרש בגמרא סנהדרין.

³⁹ רבי יצחק סופר, ורבי יעקב יצחק הכהן מילר.

⁴⁰ פ"ד.

⁴¹ עי' מוריה רי"א-רי"ב.

עכ"פ, עדיין נלע"ד כי אין יסוד מספיק לתלות דברי הספר כלבו-ואורחות חיים, אשר מייחס אותו מאמר אל ר"מ מאיוורא ז"ל, בטעות;

א. אין סברה לומר שבעל כל בו-ואורחות חיים מפרובאנס - ספרד, טעה וייחס לר"מ מאיוורא אשכנז - צרפת, מאמר של הרמב"ן הספרדי, כשהרמב"ן נודע שמו בעולם יותר ויותר מר"מ מאיוורא. אם טועים, דרך כלל מייחסים למפורסם יותר, אבל לא למפורסם פחות.

קשה ורחוק חילוף כזה, ודוחק גדול לדעתי הוא לומר שהגיעה האיגרת מספרד לצרפת-אשכנז, ושם טעו וייחסו אותה לר"מ מאיוורא, אשר משם חזר אל בעל כל בו-ואורחות חיים - פרובאנס על שמו.

ב. ועוד מצאנו הבדלים משמעותיים, יסודיים ועיקריים, בין האיגרת רמב"ן למאמר ר"מ מאיוורא, שינויים משמעותיים בסדר דבריהם ותוכנם, אעפ"י שבוודאי יש שייכות וקשר ברור ביניהם.

ג. יש בידינו דרך לא רחוקה להכריע ביניהם, אשר ממילא אין הצדקה לשבש מסורת מפורשת שבכל בו-ואורחות חיים.

השוואת איגרת רמב"ן למאמר ר"מ מאיוורא, תוך דיגוש שינוייהם

רמב"ן	ר"מ מאיוורא
בני הנאמן לי, זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמדך אתי, ונסי אל ונפלאותיו אשר עשה עמי, ושמו הגדול אשר קידש על ידי בכמה דברים אשר ראו עיניך, ועתה בני השב אל ליבך במה יזכה האדם כאשר ראית על ידי.	
על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריך לכל אדם בכל עת, ובזה תנצל מן הכעס, שהיא המדה הרעה להחטיא את האדם, וכן אמרו רז"ל, כל הכועס כל מיני גיהינם שולטין בו, שנ' והסר כעס מלבך, והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהינם, שנ' וגם רשע ליום רעה, וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שנ' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שנ' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אף כי לבות בני האדם, וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא, ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר השמח בחלקו, וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק	לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס, שכל הכועס כל מיני גיהינם שולטין בו כאשר אמרו רז"ל, ועל ידי כן תבא למדת הענוה, וצריך להזהר מלהתגאות, כי כל המתגאה מורד בהקב"ה כי לו לבדו נאווה הגאווה שנאמר ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר, ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה ותמיד יהיו כל דברך בנחת עם כל אדם וראשך יהיה כפוף ועיניך למטה ולבך למעלה ואל תבט לעיני בני אדם בדברך אתם וכל אדם יהיו בעיניך גדול ממך ועליך לכבדו הן דל הן עשיר ואם ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאו במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך, ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני המקום כי כבודו מלא כל הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד מפני רבו ותתבייש מכל אדם, ואם יקראך אל תעננו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד, והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר תחפש במה שלמדת אם יש דבר תוכל לקיימו, ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימך בתשובה

<p>ברצונו, תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד", "וחיים" - חיי העולם הבא.</p> <p>ועתה בני, דע וראה כי כל המתגאה לבו על הבריות, מורד במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות המקום יתב', שנ' י"י מלך גאות לבש.</p> <p>[ולמה] יתגאה לב האדם, אם בעושר, י"י מוריש ומעשיר, אם בכבוד, הלא לאלהים הוא, שנ' והעושר והכבוד מלפניך, ואיך יתפאר בכבוד קונו, ואם בחכמה, מסיר שפה לנאמנים, וטעם זקנים יקח, נמצא הכל בשוה לפני המקום, כי באפו משפיל הגאים, וברצונו מגביה שפלים, על כן השפל עצמך וינשאך המקום יתב'.</p> <p>על כן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד; כל דבריו יהיו בנחת, וראשך יהיה כפוף, עיניך למטה ולבך למעלה, ואל תביט בפני אדם בדברך אתו.</p> <p>וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך, אם עשיר או חכם עליך לכבדו, או אם הוא רש ואתה עשיר, או שאתה חכם ממנו, חשוב בלבך כי אתה חייב ממנו, והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד,</p> <p>וכל מעשיך ודבריך בכל עת, תחשוב כי לפני המקום ית' אתה עומד, ושכינתו עליך, כי כבודו מלא עולם, ודבריו יהיו באימה ויראה כעבד לפני רבו, והתבייש מכל אדם, ואם יקראך אדם לא תעננו בקול רם, רק בנחת - בנחת, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו,</p> <p>והיה זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל, על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר, תחפש באשר למדתה, אם יש בו דבר שתוכל לקיימו,</p> <p>ופשפש במעשיך תמיד בערב ובבקר, ובזה כל ימיך יהיו בתשובה,</p> <p>והסר כל דבר מלבך בעת התפילה, והכן לבך לפני המקום, וחשוב הדבר בלבך טרם שתוציא מפיו, וכן תעשה בכל דבר ולא תחטא, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים, ותפילתך מכוונת ומקובלת לפני המקום, שנ' תכין לבם תקשיב אזניך.</p>	<p>והסר כל מחשבות וכל דבר אחר מלבך בשעת תפלה, והכן לבך לפני המקום וחשוב הדבר בלבך טרם תוציאנו מפיו, וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא, ואף באכילה ושתייה, ולא תלך עם הלצנים, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים ותפלתך זכה ומכוונת לפני המקום, שנאמר תכין לבם תקשיב אזנך,</p>
	<p>שלוש תפלות נשמעות תפלה בדמעות בכל יום ביחיד תפלת צבור בכל יום תפלת יחיד בין ר"ה ליום הכפורים, כל הבוכה בלילה בתפלתו כוכבים ומזלות בוכים עמו ותפלתו נשמעת.</p>
<p>ותקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע לפחות, וללכת בה אחר השם, למען תצליח</p>	

בכל דרכיך, ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים, וביום תקראה יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר. ושלום יהיה לך	
---	--

רוב שינויי המאמרים דגשנו, מלבד ההתחלה והסוף. דרך כלל, הרמב"ן הרחיב בדברים יותר, והוסיף כללים חשובים, ואף כל לשונו: ולמה יתגאה לב האדם וכו' הוספה היא. סוף מאמר ר"מ מאיוורא על "שלוש תפילות נשמעות", אשר מובא אף בהגהות ר"פ משמו, איננו באיגרת כלל. בפרט יש לציין לשון האיגרת: שנאמר עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים, ופי' זה הפסוק וכו' בו האריך רמב"ן לפרש מקרא זה, החסר במאמר ר"מ מאיוורא לגמרי. כאן הבדל גדול ביניהם, לפי שקטע זה הוא לפי הנראה העיקר ולב כל לשון הרמב"ן. הנה הפרשן הגדול לא מדלג גם באיגרת מוסרו מלתמוך יתדותיו ולבסס דבריו ויסודותיו בפירוש פשטני מחודש למקרא אחד⁴².

החידוש שבכתבי היד, הוא לב כל האיגרת, שדורש אותו פסוק כמשה מפי הגבורה: וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שנ' עקב ענוה;

1. יראת י"י
2. עושר
3. וכבוד
4. וחיים,

[ומפרט, יראה =] ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שנ' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אף כי לבות בני האדם, וכאשר יחשוב את כל אלה, **יירא מבוראו**, וישמור מן החטא,

[עושר =] ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, **אי זהו עשיר - השמח בחלקו**,

[וכבוד =] וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק ברצונו, **תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד"**,

[וחיים =] "וחיים" - **חיי העולם הבא**.

יש לציין עוד, כי כל "סולם" מפליא זה, חידשו והוסיפו מדעתו הרמב"ן. הלא בכלבו ואורחות חיים אין לא מיניה ולא מקצתיה.

⁴² מעין סגנון הזה נמצא בפתיחות רבינו יונה לפירוש אבות שלו בצפונות ח' עמ' י"ז, שם י"ב עמוד ק"ח, בחיבורי יושב כרובים א' עמ' 135. רבינו יונה והרמב"ן קרובים מאוד היו מצד משפחתם ומצד עצמם.

ספר היראה וחיי עולם

אף חידת מחבר "ספר היראה", נלע"ד כי פתרונה הוא באופן הזה. הרי גם ריצ'לר⁴³ וגם תא שמע⁴⁴ נוקטים אשר או ספר אשכנזי/צרפתי הוא, או לרבנו יונה, ושניהם אינם מציעים אפשרות סבירה, שאכן החיבור במקורו מארצות אשכנז, ורבינו יונה העתיקו לספרד, וקנאו בשינוי מעשה ובשינוי השם, וכפי הידוע במקרים אחרים מאיוורא. שוב מצאתי שכבר כתבו מעין הדברים ר' מיכאל אריה שטיגל בצפונות⁴⁵, ואף פרופ' יצחק ש' פנקובר במאמר אחד⁴⁶.

המסתבר שהחיבור המקורי הנקרא "חיי עולם", לא מרבינו יונה הוא, אלא לר' יצחק חסיד⁴⁷, כמופיע בכתבי יד האשכנזיים, אלא שרבינו יונה העתיקו באיוורא מקום לימודו, והעבירו, והפיצו, ופרסמו בארצו היינו ספרד, והוסיף בו, וקרא שמו "ספר היראה", וע"כ בספרד קרוי הוא על שם רבינו יונה, וכפי שאירע בכתבים אחרים מאיוורא, שהרי רוב בני ספרד לא ידעו מיהו ר' יצחק חסיד, ורבינו יונה נחשב שם, והעתיקו והפיצו בספרד ע"ש "ספר היראה", ונקרא על שמו אצל כל הראשונים והאחרונים בספרד.

שורה המפורשת שם בספר היראה: **ומפי מורי הרב ר' שמואל בר' שניאור שמעתי**: דאין צריך לברך משום משמוש אלא כשהן נעקרין ממקומן והוא מחזירן למקומן, הלא משל רבינו יונה הוא, ע"ד המפורש באורחות חיים⁴⁸: **וכתב הר' יונה בשם הר' שמואל רבו** שאין צריך לברך משום משמוש אלא כשהם נעקרין ממקומן והוא מחזירן למקומן ע"כ. גם בנימוקי יוסף הלכות קטנות - הלכות ציצית: **וכן פי' הר' יונה בשם רבו הר' משה ב"ר שניאור ז"ל**, וכיון דכן ה"ה לציצית, עכ"ל הריטב"א ז"ל:

⁴³ <http://forum.otzar.org/download/file.php?id=7211>

⁴⁴ <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=99937938#127.1230.5.default>

⁴⁵ ח' עמ' י"ז.

⁴⁶ <http://hsf.bgu.ac.il/cjt/files/limud/penkower.pdf>

⁴⁷ י"א ש"ספר היראה" הינו משתייך לאיוורא, ודומה במבנהו והלכותיו לספר "על הכל". על ספר "על הכל" הרי יש מאמר של אפשטיין - סיני צ"ד ג'ד' עמוד קכ"ג, וכן אורבך - בעלי התוספות א' עמ' 485, שהוא לתלמיד ר"מ מאיוורא. א"כ, ייתכן לומר שמוצא ספר זה הוא אמנם מאיוורא, אך לא שייך לבעל הסמ"ק, רק יותר יש לומר שהוא לרבי יצחק מאיוורא.

בעניין הפסקים ומנהגים מאיברא, מצאנו דבר מעניין. הסידור 'תפלות מכל השנה עם כמה פרושים', טרין/טרינו - רפ"ה, (נמצא באוצר החכמה), והוא אחד מסידורי אשכנז הנדפסים הקדומים, יש בגיליונותיו פסקים ומנהגים, אשר שייכים מקצתם לאיוורא. לדוגמא, ב"על הכל" (אינו נזכר כלל ב"מחכים"): וכן היה מנהג הר"ם לכוון בשמע ישר' שקודם פסוקי דזמר' אחר שאנו משכימי' ומעריבי' בבתי כנסיות ובבתי וכו' וגם אמר ואהבת עד והיו הדברים כדי לאומרו קודם הנץ החמה וי"ח לאחר הנץ החמה, דאל"כ קל הוא לכל איש לסמוך גאולה לתפלה. לכאורה, הוא מעין המקור של סידור טרינו רפ"ה (עמ' 9 באוצר): ה' אחד. מהר"ם הי' מכוין כאן בק"ש וא' עד לבבך בהנץ החמה, והיינו רבותינו שהיה סומך גאולה לתפלה, דהיינו שקרא ק"ש בהנץ החמה כדי שישאל. עכ"ל. מ"מ, אין הנוסח ברור כ"כ. בהערות של "על הכל" כתב: כ"ה בתשב"ץ ס' רי"ט, ע"כ. ברם יש שינויים מסוימים, וכגון עד על לבבך. גם בנימוקו. הוי אומר, מסורת שונה היא, לא בדיוק כרבינו יהודה החסיד, ועיין.

⁴⁸ חלק א' הלכות תפילין אות ד'. ושם הלכות תלמוד תורה: והר' שמואל מאיוורא רבו של הר' יונה ז"ל ואחיו של ר' שמואל דאיוורא כתבו באגרותיהם וכו'.

מתברר שאפילו הריטב"א, שהיה בן עירו ובן זמנו הצעיר של רבינו יונה, כבר מייחס 'ספר היראה' לרבינו יונה, והוא בחידושי הריטב"א - ראש השנה⁴⁹: וכן דעת רבותי נר"ו, וכן דנתי לפנייהם ולפני חכם גדול מרבני צרפת והודה לדברי, ואמר לי שכן דעת ה"ר מאיר נ"ר מרוטנבורק, וכן **מצאתי לרב רבינו יונה בספר היראה**, וכן נהגו היום כל חכמי צרפת ז"ל.

לגבי הריטב"א ורבינו יונה, יש לציין שעיקר גידולי הריטב"א בברצלונה היה, ושם גם מקום מושב בית מדרש רבינו יונה היה, אלא שמחמת סיבה, העתיק לבסוף מקומו אל טולדו, וכלשון תלמידו ר' הלל באיגרתו הידועה: "והר' יונה הגדול מברצלונה זצ"ל" וכו' הרשב"א, תלמידו המובהק של רבינו יונה, קיבל שם תורתו מפיו, והריטב"א קיבל מהרשב"א שם.

אף כידוע בדרשה לראש השנה לרמב"ן נאמר: ודבר זה אני חדשתיו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת אל הרב ר' משה בר' שניאור במונלפיאן **ואל אחיו ר' שמואל** ואל הרב ר' יחיאל בפריש **על ידי קרובי הרב ר' יונה ז"ל שלמד שם וכו'**

מ"מ, יש עדיין קושי מהארחות חיים, שבמקומות מספר מייחס עניינים מספר היראה לרבי יצחק חסיד, מלבד ההלכה הנ"ל בשם רבינו יונה. ויש ליישב, שהרי ריצ"ל שם מעיד, כי דעת "מורי ר' שמואל ב"ר שניאור" נמצאת רק בכ"י מעטים מאוד, וכולם לא אשכנזים, ומאחרים יחסית. **אין ספק שהפסקה הינה תוספת מאוחרת**. עכ"ל. ר"י זילבר ז"ל⁵⁰ הקשה עליו מהארחות חיים. לכאורה, הביאור הוא שמתחילה הייתה זו **הגהת רבינו יונה** בעלמא, על ה'חיי עולם', מעין הגהות ר"פ על סמ"ק, שכידוע התערבבו רבים מהגהותיו בתוך לשון סמ"ק גופו. הארחות חיים מעתיק **הגהת** רבינו יונה בשמו. רק אח"כ, גם במקומות אחרים דוגמת ספרד, הוכנסה ההגהה לעצם "ספר היראה".

עקב ענווה - ניתוח דברי הרמב"ן

נשוב אל לשון הרמב"ן. האיגרת מבחינת תוכנה, נכללו בה הכללים ויסודות של עבודת כל אדם מישראל. עניינו מזכיר בפרט לשון הרמ"א בריש שולחן ערוך אורח חיים⁵¹: הגה: שויתי ה' לנגדי תמיד, הוא כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים אשר הולכים לפני האלהים, כי אין ישיבת האדם ותנועותיו ועסקיו והוא לבדו בביתו, כישיבתו ותנועותיו ועסקיו והוא לפני מלך גדול, ולא דבורו והרחבת פיו כרצונו והוא עם אנשי ביתו וקרוביו, כדבורו במושב המלך. כ"ש כשישים האדם אל לבו שהמלך הגדול הקדוש ברוך הוא, אשר מלא כל הארץ כבודו, עומד עליו ורואה במעשיו, כמו שנאמר: אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה', מיד יגיע אליו היראה וההכנעה בפחד השי"ת ובושתו ממנו תמיד, ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת השי"ת וכו'.

ושם בדרכי משה: לעמוד בבוקר לעבודת בוראו כו' כתב הרמב"ם בספרו מורה הנבוכים⁵² שמיד שאדם ניעור משנתו בבוקר מיד יחשוב בלבו לפני מי הוא שוכב, וידע שמלך מלכי המלכים הקב"ה יתעלה חופף עליו, שנאמר מלא כל הארץ כבודו, ואילו היה שוכב לפני מלך בשר ודם שעומד עליו היה מתחייב בנפשו, קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, לכן יקום בזריזות מיד. וכן

⁴⁹ ל"ד עמ' א'.

⁵⁰ מוריה קי"ז-קי"ח עמוד צ"ה.

⁵¹ סימן א'.

⁵² חלק ג' פרק נ"ב.

יחשוב בכל עסקיו, כי אין עסקיו בביתו כשהוא לבדו כמו שהוא בעסקיו לפני המלך, ונראה שלזה כיון דוד המלך עליו השלום באמרו שויתי ה' לנגדי תמיד וגו':

בלשון: על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריו לכל אדם בכל עת, ובזה תנצל מן הכעס, שהיא המידה הרעה להחטיא את האדם וכו' וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המידות, שנ' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים.

ייסד דברים וכללים רבי משמעות;

1. שתי מידות קוטביות, קיצוניות והופכיות של טוב ורע ה"ה **הכעס** **שהיא "המידה הרעה"**⁵³ **להחטיא בני אדם**⁵⁴, בה"א הידיעה. הנוסח בדפוס "שהיא מידה רעה", חסר בו העיקר.
2. **וכאשר תנצל מן הכעס תעלה למדת ענוה - שהיא מדה טובה מכל המידות**, אשר בצד הטוב.
3. עצה המעשית, שהיא מעין המפתח בכל אלה, היא: **על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריו לכל אדם בכל עת**, ובזה תנצל מן הכעס וכו' וחוזר שוב אחר כך: על כן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד, **כל דבריו יהיו בנחת** וכו' ואם יקראך אדם לא תענו בקול רם, **רק בנחת – בנחת**, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו.

---

⁵³ הכעס והענוה הפכים, לפי החיבור והזהות שבין הגאווה והכעס, עיין ספר שערי קדושה: יסוד האש - ממנו נמשכת הגאווה הנקראת גסות הרוח, להיותו היסוד הקל וגבוה מכולם. ובכללה הכעס, כי מפני הגאווה מתכעס האדם כשאין עושים רצונו, ואילו היה שפל רוח ומכיר חסרונו לא היה מתכעס כלל, **נמצא כי הגאווה והכעס מדה אחת הם**. וכ"כ הגר"א בפירוש על כמה אגדות: **כי סופו ומדריגה העליונה של הגאווה, היא מדת הכעס** וכו' וזה אומרו ואי דלינן טפי במדת הגאווה, היינו נשרפין מאש הכעס. אף בהנהגות פרטיות מהגר"א בכתבי רי"ז סלנט ז"ל: **וכעס הוא גאווה**, כ"א הי' שפל באמת, מעולם לא היה כועס וכו' ובספר המספיק לעובדי השם - פרק על אריכות אפיים: ועליך לדעת כי דרך הסלחנות ודרך הענוה שותפות הן, כשם שהפכיהן, **הכעסנות והגאווה, שותפים הם**; כי על פי רוב מה שמעורר את כוח הריב אל הכעס (הגלוי) הוא הגאווה הפנימית ומה שמביאנו לידי סלחנות הוא הענוה הפנימית. לפיכך אמרו **"לעולם יהא אדם ענותן כהלל - ואל יהי קפדן כשמאי"**, ואין ענותן היפוכו של קפדן אלא על פי מה שביארנו. וכשפירשו ענותנותו של הלל פירשו גם את היעדר כעסו וכו' מ"מ, אין הרמב"ן מפרש שכעס מידה רעה מכל המידות כלשונו בענוה ההפוכה, לפי שאך גאווה היא מידה רעה מכל המידות.

⁵⁴ בשבת ק"ה, ב': והתניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר משום חילפא בר אגרא, שאמר משום רבי יוחנן בן נורי: המקרע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, והמפזר מעותיו בחמתו - יהא בעיניך כעובד עבודה זרה; שכך אומנתו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך. עד שאומר לו עבוד עבודה זרה והולך ועובד וכו' וברמב"ם בהלכות דעות פרק ב': וכן הכעס, דעה רעה היא עד למאוד; וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעוס, ואפילו על דבר שראוי לכעוס עליו וכו' אמרו חכמים הראשונים, כל הכועס, כאילו עובד עבודה זרה וכו' וביד פשוטה, ובפירוש המשנה לרמב"ם מסכת אבות פרק ב': וכבר הפליגו בגנות הכעס, וסוף מה שאמרו, שכל מי שכועס הריהו כמו עובד עבודה זרה. וסמכו זה לאומרו: "לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר", רצונו לומר ששני הדברים אחד. ובס' שו"ת הרמב"ם סימן תמ"ח: וכבר אמרו רז"ל כל הכועס יהיה בעיניך כעובד ע"ז. אבות דרבי נתן נוסחא ב' פרק ד'. מנורת המאור שני.

גם בספר המספיק לעובדי השם - פרק על אריכות אפיים: והכעס מביא לידי חטאים גדולים ופשיעות חמורות כי הוא מעביר את האדם על דעתו ממש כשכרון. ולכן חיברום יחד בעלי המסורת בהזהירם מפניהם "לא תרתח דלא תיחטי - ולא תרוי דלא תיחטי". וכבר הרבינו לדרוש בחלקים הקודמים בגנות הכעס המביא לידי חטאים ועוונות הרבה וכו'

מכאן עובר אל עיקר תורף גישתו. בס' עלי שור⁵⁵, מגדיר דברי הרמב"ן מעין "סולם", לעליית אדם במעלות ומדרגות תורה ושלימות⁵⁶. הבסיס של שיטת רמב"ן הוא בכתוב **עקב ענוה - יראת יי'**, **עושר, וכבוד, וחיים**. ולשון "עקב" ר"ל שבענוה, הסולם לכל מעלות שלאחריה, ועל כן היא מדה טובה מכל המידות, ר"ל שכולם תולדות תוצאותיה, המשתלשלים ממנה, והינו מבאר: ופי' זה הפסוק;

1. "עקב ענוה" **בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה**, כי יתן אל ליבו תמיד וכו' = **הענוה**
2. וכאשר יחשוב את כל אלה, **יירא מבוראו**, וישמור מן החטא = **יראה**
3. ובמדות האלה יהיה **שמח בחלקו** המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, **אי זהו עשיר - השמח בחלקו** = **העושר והשמחה**
4. וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק ברצונו, **תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד"** = **כבוד השכינה**
5. **"וחיים" - חיי העולם הבא = חיי העוה"ב**

בכן, סולם רמב"ן הוא מן הענוה וליראה, ומן היראה ולשמחה, ומן השמחה ולשכינה, ומן השכינה ולחיי העוה"ב.

בעצם פי' הרמב"ן לכתוב, כבר ראינו במדרש משלי⁵⁷: עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים. אמר ר' [חנין] אם זכה לקנות ענוה ויראת ה', זוכה לקנות עושר וכבוד וחיים, ואם לאו [ה] צנים פחים בדרך עקש, וכל מי שהוא ערום שומר נפשו ירחק מהם. ובילקוט.

יש לציין עוד המפורש בס' המידות - אורחות צדיקים בשער ענוה: **הענוה היא סולם לעלות לדרכי הקדוש ברוך הוא**, שנאמר: "ידרך ענוים במשפט, וילמד ענוים דרכו". וממנו יגיע להשיג יראת השם ברוך הוא, שנאמר: "עקב ענוה יראת יי'". השכינה שורה על הענוים, שנאמר: "אשכון ואת דכא ושפל רוח". הקדוש ברוך הוא היטה שכינתו על הר סיני וירד למטה, והניח כל ההרים הגבוהים. וכתוב: "הקיצו ורננו שכני עפר, כי טל אורות טלך" – מי שנעשה שכן לעפר בחייו בעולם הזה, יחיה לעולם הבא. וכתוב: "כי רם יי' ושפל יראה". ומי שמשים לבו כבשר, תפילתו נשמעת, דכתיב: יבוא כל בשר להשתחוות לפני, אמר יי'; וכתוב: "שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו". ובשבט מוסר⁵⁸: **מדת הענוה היא סולם לעלות בה לכל המדות הטובות, והיא ראש והתחלה לכל מצות התורה, ראשית דבר יראת ה'.**

ובמשנת רבי אליעזר⁵⁹: וזכה משה וקבלה. לפי שהתורה **סולמה ענוה** וכתרה יראה. **סולמה ענוה**, דכת' עקב ענוה יראת יי'. וכתרה יראה, [דכת'] ראשית חכמה יראת יי'. ושניהן במשה רבינו, דכת' והאיש משה ענו מאד. יראה, דכת' ויסתר משה פניו כי ירא מהביט.

---

⁵⁵ א'. אפיקי תורה תשס"ט עמ' ר"י.

⁵⁶ כך בספר זחלתי ואירא - במדבר בעמ' נ"ו.

⁵⁷ פרשה כ"ב סימן ד'.

⁵⁸ בפרק י"ז.

⁵⁹ בפרשה י"ב.

אך לכאורה, המקור במדרש תנחומא (ורשא) פרשת בראשית⁶⁰: זו התורה שפתח הקדוש ברוך הוא וזכה משה רבינו וקבלה לפי שהתורה **סוליתה ענוה** וכתרה יראה, **סוליתה ענוה** שנאמר עקב ענוה יראת ה', וכתרה יראה שנא' ראשית חכמה יראת ה' ושניהם במשה רבינו שנא' והאיש משה ענו מאד יראה דכתיב כי ירא מהביט אל האלהים וכו' ובמדרש ילמדנו ילקוט תלמוד תורה - פרשת בהעלתך: התורה **סוליתה ענוה** וכתרה יראה; **סוליה ענוה**, דכתי' עקב ענוה יראת י"י, כתרה יראה, דכתי' ראשית חכמה יראת י"י, ובשניהם זכה משה, דכתי' והאיש משה ענו מאד, ודכתי' כי ירא מהביט אל האלהים. ילמדנו - פ' בראשית.

שורש מדרש זה הוא בירושלמי - שבת⁶¹: מיכן היה ר' פינחס בן יאיר אומר וכו' ענוה לידי יראת חט דכתיב עקב ענוה יראת ה', אמר רבי יצחק בר אלעזר מה שעשת חכמה עטרה לראשה עשת ענוה **עקב לסוליה** דכתיב ראשית חכמה יראת ה' ודכתיב עקב ענוה יראת ה' וכו'

מ"מ, מסתבר שלשון "סוליתה" על שינויו במקבילות, קיבל גם חילוף בלשון "סולמה", אשר משם מוצא משנת ר"א שזכרנו. בירושלמי הנ"ל מפורש סוליה, ובילקוט שמעוני משלי רמז תתק"ס: "סוליים".

ועוד מעניינינו. דעת רמב"ן על ענוה הסוברת שהיא מדה טובה מכל המידות, תלויה וקשורה ושייכת אל מחלוקת רבותינו ז"ל;

1. בעבודה זרה⁶²: ת"ר: ונשמרת מכל דבר רע - שלא יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה. מכאן א"ר פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי [קדושה, קדושה] מביאה לידי ענוה, **ענוה מביאה לידי יראת חטא**, יראת חטא מביאה לידי [חסידות, חסידות] מביאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים, **וחסידות גדולה מכולן**, שנאמר: אז דברת בחזון לחסידך. ופליגא דרבי יהושע בן לוי, דא"ר יהושע בן לוי: **ענוה גדולה מכולן**, שנאמר: רוח ה' אלהים עלי יען משח ה' אותי לבשר ענוים, חסידים לא נאמר אלא ענוים, הא למדת שענוה גדולה מכולן. ערכין⁶³.
2. משנת רבי אליעזר⁶⁴: אמ' ר' יהושע בן לוי, הנח לו לר' פינחס בן יאיר שאמר חסידות מביאה לידי רוח הקדש, שכן מצאנו שענוה גדולה מן הכל, שנ' יען משח [יין] אותי לבשר ענוים, אחר כך, שלחני לחבש לנשברי לב.
3. במסכת כלה רבתי⁶⁵: וכנגדן בתשובה, פרישות מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות לידי נקיות, ונקיות לידי טהרה, וטהרה לידי חסידות, וחסידות לידי ענוה, וענוה גדולה מכולם, שנאמר רוח י"י אלהים עלי יען משח י"י אותי לבשר ענוים, צדיקים, ישראל, טהורים, חסידים, לא נאמר, אלא לבשר ענוים.

⁶⁰ סימן א'.

⁶¹ פרק א' הלכה ג'.

⁶² כ', ב'.

⁶³ ט"ז, ב'.

⁶⁴ פרשה י'.

⁶⁵ פרק ב' הלכה ו'.

4. מדרש תנחומא (ורשא) פרשת קרח⁶⁶: אין בכל המדות גדול מן היראה וענוה, שנאמר ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך. גם שם במדבר רבה.

---

⁶⁶ סימן י"ב.

~ "סוד שכל" - כתב ריגנשפורק ~

המיוחס לרבינו אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא - בעל הרוקח ז"ל

בראש סידור רוקח, בכ"י גינצבורג-מוסקבה מספר 511⁶⁸⁶⁷, מצאנו דבר גדול מופלא, רשימה ערוכה ומסודרת, אשר בה נפרט בידי אחד מן הקדמונים באריכות רבה, התופסת שלושה עמודים בכ"י, שלשלת קבלה של סדר התפלה וסודותיה וטעמיה לפי נוסח אשכנז, שקבלו איש מפי איש, מרבינו יהודה החסיד ז"ל עד לאנשי כנסת הגדולה המייסדים, ובכך ביאר היסוד והמסורה לכל סידור התפילה שבידינו.

בהשקפה הראשונה, הנראה הוא שרשימה הזאת, אשר בתחילתה נכתב: כי התפלה קדש קדשים היא, שהרי מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנוה, ומסרו סודיה וטעמיה זה לזה בעל פה, תנא לתנא, ואמורא לאמורא, וגאון לגאון, ורב לרב, עד שהגיע לקרובי ה"ר יהודה חסיד אב בחכמה וכו' כולה העתק מכתב רבי אלעזר ז"ל בעל הרוקח.

הרי ר"י החסיד ז"ל, אכן רבו וקרובו של הרוקח היה, וכמבואר במקומות מספר⁶⁹, וע"כ לא נזכר כאן הרוקח ז"ל גופו, המקבל מאת ר"י החסיד כידוע, בהיות שהוא בעצמו הכותב. "אב בחכמה" הוא

---

⁶⁷ ספריית המדינה של רוסיה, מוסקבה, רוסיה Ms. Guenzburg 511, מאה י"ד למנינם, אשכנזית, מספר סרט במכון לתצלומי כ"י העבריים F. 47854. נדפס בחלקו ע"י נויבאואר (1884/5) Israelietische Letterbode, X, https://archive.org/stream/IsraelietischeLetterbodeVol.1018841885/Israelietische%20Letterbode%20vol.%2010%20%281884-1885%29_djvu.txt עמוד 111, וכולו ע"י גרוס בשנת תרס"ו: Zwei kabbalistische Traditionsketten des R. Eleasar aus Worms / Heinrich Gross, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, Vol. 49 (1905), Issue 6, page 692-700, German, <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2829132> אח"כ כ"י הזה ועוד רבים נשבו ברוסיה לשבעים שנה, ולאחרונה זכינו שוב אל גאולתם.

למעשה, הרי מזמן גרוס שלפני כמאה וחמש עשרה שנה, לא הודפסה הרשימה המרשימה הזאת מפני המערערים, ראה לקמן. גם דברי גרוס וביאוריו בגרמנית, אינם נמצאים ובלתי ידועים לרוב יושבי אוהלים, בתי המדרש. אף גרוס עצמו דחה המהימנות של המאמר, מפני קושיה אחת שכבר בטלה, עיין המשך דברינו. במהדורה הזאת טרחנו בייחוד להוכיח הבסיס ולהראות מקורי השמות כולם, איש על מחנהו, ואיש על דגלו. זכינו ומצאנו בס"ד כמעט דברים ברורים, לסמוך רוב ככל לשון הרשימה ולמצוא יסודותיו מעל שום ספק, כאשר יראה הקורא.

אך תחילה העתקנו בס"ד כולו מחדש עפ"י המקור בכ"י, אשר משובח דרך כלל, אבל מ"מ במקומות מסופקים מספר, כבר בדקנו והגהנו וצינו הצריך תיקון. לא מדובר בנוסח השמות אשר רבו השינויים בהם מצורתם במקורות אחרים, אלא בתיקון גרסת רשימתנו מצד עצמה. ועוד הוספנו החלוקה לקטעים, פסיקים, אף מספרים לכל קבלה וקבלה. ועוד החזרנו העטרה ליושנה לקרוא אותו בשמו המקורי, היינו "סוד שכל", כמפורש בפתיחתו, וחבל שהמהדירים לסידור רוקח החדשים לא עמדו על דבר זה. התודה לאנשי המכון על עזרתם הרבה.

⁶⁸ בדפים 2א-3א קטע מהקדמת ספר הרוקח הנקרא כאן: "סוד יראת ה' מרבינו אלעזר הרקח ז"ל". פותח: "אדר מכל אהבת השם" עם אקרוסטיכון "אלעזר הקטן" ובסופו: "עד כאן מהעתקת ר' שניאור הנקדן ועתה אתחיל מפירושים הישנים". שם שניאור וגם נקדן, נזכר אף בכ"י Riccardian Library Florence Italy Ms. 1 בקולופון המסרן והנקדן: "אני נחמן בר שניאור הנקדן זצ"ל נקדתי ומסרתי זה החמש וחמש מגלות וההפטרות והכתובים לר' שמואל בר מאיר ז"ל". קולופון: "וכתבתי אני יחיאל בן החבר רבי יצחק נ"ע ... וסיימתי אותו ביום ג' בעשרים ואחד לירח מרחשון שנת חמשת אלפים וחמשים וששה לבריאה[ה]". ועוד: מאיר בן יעקב הסופר סיים את העתקת כ"י ברלין (2) Ham. Ms. 80 בשביל אברהם בן נתן בשנת ה'ת"ק (1289/90), כנראה בגרמניה (קולופון בדף 255ב). בעמוד הקודם לקולופון הסופר כתב הנקדן-המסרן קולופון: 'אני חיים ברבי שניאור נקדתי ומסרתי זה העשרי' וארבע וסיימתינו בנ"ב לפרט האלף הששי' וכו'.

⁶⁹ ראה הדרשה לפסח עמ' 48, חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא עמ' 249, https://humanities.tau.ac.il/sites/humanities.tau.ac.il/files/media_server/Jewish%20History/Teuda/T%20Vol%2016-17/Teuda-%20Vol%2016-17-%202008-%20Emanuel.pdf ושם בדרשה לפסח לרוקח: **מנהג זקני ר' אלעזר, בן רבינו קלונימוס הזקן** שהיה שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות וכו' ובהערה, וכו' נמצא בדרשות מהר"ח אור זרוע סימן כ"א: + כתב רק"ח **זקני רבי אלעזר, בר' קלונימוס הזקן** שהיה

תואר קבוע לרבי יהודה החסיד ז"ל אצל בעל הרוקח ז"ל, עי' פירושי סידור התפילה לרוקח⁷⁰, דרשה לפסח לרוקח⁷¹, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג⁷², ליקוטים צרפתיים אשכנזיים בפירוש ההגדה⁷³.

שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות וכו' הגה"ה. ע"ע במעשה רוקח המהדורה החדשה עמ' 22, ספר יובל - מרכז עמוד קס"א. חכמי שפייר בימי גזירות תתנ"ו ואחריהם בעמ' 201. שמות חכמים בעמ' רכ"ה.

הר' אלעזר זה, הוא אחי רבי שמואל החסיד ז"ל, שהוא אבי ר"י החסיד ז"ל. נוכל לשער שמא ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן, הוא אבי אם רבי אלעזר בן רבי יהודה הרוקח. א"כ יוצא שרבי יהודה החסיד ואם ר"א ב"י הרוקח בני דודים, באשר אבותיהם רבי שמואל החסיד ורבי אלעזר, שניהם בני ר' קלונימוס הזקן היו, ומ"מ לא ברור מהו בן דודתי הכתוב בסיפורי מעשים, <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=104777978#67.4613.6.default>: מעשה בר"י [רבי יהודה] ממגנצא שצוה לרבי אל(י)עזר בנו שלא יעבור הטונא"ה שאם יעבור אותו הנהר יהיה נכשל. והיה רבינו אל(י)עזר תאב לראות הרי"ח [ר' יהודה החסיד] לפי שהיה קרובו, ודעתו לשמש לפניו. ולא שמע לצוואת אביו, ועבר הטונא"ה, ובא אצל הרי"ח. וכשבא אצלו נתן לו שלום והחזיר לו שלום. אמר הרי"ח, מן הדין, לא היה לי ליתן לך שלום, לפי שעברת על צוואת אביך בן דודתי וכו' ונוכל להציע אפשרות שהכוונה היא בעצם לבן דוד המוחלף בלשון נקיבה, ונהפך בן דוד זכר אל בן דודה הנקיבה, ולא שהוא בן הדודה, ובייחוד כאשר אמנם מדובר בזכר, ר"ל בבעל של בת דודו, ולא יאמר "אביך בעל בת דודי". גם אולי הוא בהשפעת שפת אידיש שכן הדוד קרוי שוועסטער-קינד, ועיין.

לעיל שם בדרשה: זקני רבי יהודה היה שורף חמיצו בליל [י"ד], ואביו רבי קלונימוס, ואבי אביו רבני יהודה היו שורפין לאלתר וכו' במקום ואבי אבא רבני יהודה המופיע במעשה רוקח, עיין <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=95839147#392.4457.6.default> עוד מופיע בדרשה לפסח לרוקח – נספח: ודרש זקני רבנו יהודה זצ"ל, ע"ש. פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר: אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר משה בן רבנא יהודה בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה, ובשם הגדולים מערכת גדולים אות י' [ס"א] רבינו יהודה בר קלונימוס.

עכ"פ, בידינו רק שני רמזים לדרך קרבת ר"א רוקח ז"ל לרבי יהודה החסיד, האחד "מנהג זקני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן" הנ"ל, שיש לצרף עוד הלשון המופיע פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר: והוא רבי משה בן רבי קלונימוס [בן רבינו משלם בן רבנו קלונימוס] בן רבי יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה, הוא ובניו רבי קלונימוס ורבי יקותיאל וקרובו רבי איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קרל לא עמו מארץ לומברדיא"ה והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו [ויעצמו] במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקדש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו, זולתי מתי מספר שנשארו מקרובינו [עם רבנו קלונימוס] הזקן [משפירא], והוא מסר לרבי אלעזר החזן משפירא כאשר כתבנו לעיל, ורבי אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל חסיד, ורבי שמואל חסיד מסר [לבנו] רבי יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות. ועיין נוסחאות אחרות ובס' עמק הבכא – סך עמוד 18-19. השני, היינו נוסח אחד מסיפור מעשה האמור שם: לפי שעברת על צוואת אביך בן דודתי.

⁷⁰ [מ"ד] עזרת אבותינו.

⁷¹ נספח.

⁷² דפוס פראג סימן אלף כ"ג.

⁷³ צפונות ט"ו בעמ' ט'.

נוסף ע"כ, גם יש בידינו עוד רשימות קצרות מודפסות מכ"י, מאת ר"א בעל הרוקח ז"ל על מסורה הזו, ובאותו סגנון עצמו בקיצור, והעתקנום בהמשך דברינו. בפרט אחת מהן הנדפסת מכבר מכתבי יד מספר, שם מוצגת לפני הפירוש ל"ישתבח"⁷⁴.

מהאי טעמא, אף מצאו זה הכתב בבית מדרשו וכמפורש בראשו, והועתק בריש סידורו, וכן נקטו החוקרים נויבאואר וגרוס, ראשוני המוציאים אותה לאור ואחרים, ומייחסים רשימה הזאת לרוקח ז"ל. מאידך, רבים מבקרים ומערערים נגד האותנטיות והמקוריות של הרשימה, והתקשו בחלקים וקטעים ממנה, ואף בכל מהותה, ואעתיק כאן הטענות שלהם בקיצור;

1. בכתבי ר' אברהם אפשטיין⁷⁵: בכתב יד גינצברג (מובא מנויבאיאר) נאמר, כי ר' שלמה הבבלי למד סודות התפלה מאבו אהרן, וממנו למדם ר' משולם הגדול. ובאמת היה ר' משולם הגדול תלמיד ר' שלמה הבבלי⁷⁶. אך על כתב יד ההיא אין לסמוך הרבה, כי הכותב בילבל הדברים.
2. קטע כתב יד של אלעזר בעל הרוקח⁷⁷, בפירוש התפילות, שהדפיס גרוס וכו' יש בו תוספת, שלפיה קיבל שמואל הנשיא 'מרב יהודה, והוא קבל מרבי יעקב אב בית דין, והוא קבל מרבי הא"י גאון', וגרוס פסל בגלל תוספת זו את הערך ההיסטורי של כל הקטע וכו'.
3. בחסידים ראשונים⁷⁸: ומונה במספר שמות גאונים ואמוראים ותנאים למאות בערבוביא גדולה בלי סדר ובלי משטר, אשר על כמה דברים כבר העיר המביא לבהד"פ בהירחון הנ"ל, וע"כ לא מצאתי לכדאי לפרסם את הכת"י הלזה שנית בספרי זה וכו'.
4. חכם אחד הודיע⁷⁹: לעניות דעתי, אין ספק שהטקסט הנ"ל הוא פרי הדמיון. יש בו שמות של גאונים שמעולם לא שמענו את שמם, וגם אינני מכיר טקסט אחר של חסידי אשכנז שמשלשל את מסורותיהם דור אחר דור עד אנשי כנסת הגדולה. - ואם אני צודק, יש להחליט מי המציא את הטקסט. האם הרוקח או מישהו עלום שם. ואני מעדיף כמובן את האופציה השנייה.
5. חכם אחר⁸⁰ כתב: מעודי תמהתי על רשימת האישים, הא כיצד לא שמענו את שמעם של רוב האישים, ממש כפי שהבאת מהחכם לעיל (ברוך שכיוונתי לדעתו).
6. בסידור תורת חיים⁸¹: ואכן תמיהות רבות עולות למקרא רשימה זו, ובמיוחד המעבר החד מגאוני סורא לגאוני פומבדיתא בהפרש של כמאה שנה וכו' עובדה זו מחזקת את ההשערה כי אין רשימה זו אלא מעשי ידי איזה סופר שרצה להשביח את מקחו, אשר הוסיף להעתיק על המובא

⁷⁴ מקצתם נדפסו בסידור רוקח - הרשלר, ובסידור תורת חיים בעמוד 19, ובשאר מקורות. למעשה, הרשימה השלימה המוהדרת כאן, היא ארוכה יותר בכפלי כפליים מן הקצרה, ויש שם 270 שמות מקבלים, מרבי יהודה החסיד ז"ל עד הזקנים והנביאים, בעוד מניין מקבלי הרשימה הקצרה היא 32 בלבד.

⁷⁵ חלק שני עמ' רל"ו.

⁷⁶ ע"י מאמרי הנזכר על ר' משולם. א"ה, נזכר שם בעמ' רל"ד ממ"ע REJ ככ"ז.

⁷⁷ בספר יובל לשלמה סימנסון עמ' מ"ט, נ"א.

⁷⁸ בעמוד ע"ה.

⁷⁹ בהתכתבות אישית.

⁸⁰ רי"י סטל בהתכתבות.

⁸¹ בעמ' 19.

כבר בשאר כתבי היד רשימת גאונים אמוראים ותנאים לפי סדר הדורות כפי אשר השיגה ידו, את רשימת הגאונים העתיק ככל הנראה מסדר הקבלה לראב"ד או איגרת רב שרירא גאון וכו' ולא שת לבו לכך שבאותה תקופה שמשו גם גאוני סורא וגם גאוני פומבדיתא.

ברם למעשה, נלע"ד כי יש לפקפק בדברי המפקפקים. נקדים ונאמר שבדורותינו, בעת שרבו המתפרצים, אשר מכחישים בקלות כל עניין הקשה לדעתם, ואצים רצים להוציא ספרים נושנים מחזקתם, וסיפורים מפורסמים ממהימנותם, מוטל עלינו מחויבות ואחריות מיוחדת, לחשוד החשדות ולבחון הביקורת, לדעת מה להשיב אמרים אמת כנגד המשחיתים. לאמת יש רגליים לדברה, הוכחות וראיות אובייקטיביות, אלא שצריך דרישה, ויגעת ומצאתי ייאמן.

חזקה ומוחזקות, כלל גדול משמשת, אף כי⁸² לא יבחר שום אדם להנחיל את בנו שקר, ורק דרך ראיות מכריעות ומוחלטות, נוכל להוציא ספר וחיבור כ"ש מחזקתו. רבים מטענותיהם אף מבוססות על לא ראינו, והנה חז"ל כבר קבעו לא ראינו אינו ראיה⁸³, ולהבדיל אמרו *Absence of evidence is not evidence of absence*⁸⁴ מקושיה לא מתים⁸⁵, אף כי⁸⁶ שערי התירוצים לבעלי השכל לא ננעלו.

1. דברי אפשטיין הכותב שבאמת היה ר' משולם הגדול תלמיד ר' שלמה הבבלי וכו' מהווים דווקא סיוע חשוב בעניינינו, מפני שבשאר רשימות קצרות שראינו, קשר זה לא מוזכר בפירוש, אמנם מצאתיו מפורש בשאר מקורות⁸⁷. מסתבר אפוא שישנם ברשימתנו הארוכה חידושים חשובים נכונים, מבוססים ומוסמכים, אך בלתי ידועים, ראה המובא לקמן מספר 2 ג"כ כיו"ב. ברם, מסייג שעל כתב יד ההיא אין לסמוך הרבה, כי הכותב בלבד הדברים, אבל אינו מפרט דוגמאות.

⁸² ספר העיקרים מאמר ד' פרק מ"ד.

⁸³ משנה עדויות ב', ב', ובמשנה זבחים י"ב, ד': אין לא ראינו ראיה.

⁸⁴ **Argument from ignorance** (from [Latin: *argumentum ad ignorantiam*](#)), also known as **appeal to ignorance** (in which *ignorance* represents "a lack of contrary evidence"), is a [fallacy in informal logic](#). It asserts that a proposition is true because it has not yet been proven false or a proposition is false because it has not yet been proven true. This represents a type of [false dichotomy](#) in that it excludes the possibility that there may have been an insufficient investigation to prove that the proposition is either true or false.^[1] It also does not allow for the possibility that the answer is unknowable, only knowable in the future, or neither completely true nor completely false... <https://quoteinvestigator.com/2019/09/17/absence/>

⁸⁵ שו"ת יביע אומר חלק א' - אורח חיים דברי פתיחה: וע' בשו"ת דגל ראובן חלק ג' (סימן ל"ו) בשם הגר"ח מוולוז'ין, כאשר בא לפניו רב אחד והציע לו פסק דין להתיר עגונה על פי יסוד קושיתו בתוספות יבמות ועל זה ענהו הגאון: מקושיא לא מתים ע"ש. מוסף ש"ק תש"ס 18 עמ' 21.

⁸⁶ שו"ת הריב"ש סימן שע"ג.

⁸⁷ ראה הס' ערוגת בשם ד' עמ' 9: כך אמר המפרש מפי רבו, שאמר מפי רבינו משה בר' איתאל, ששמע מפי רבנא ר' משולם הגדול, ור' משולם מפי ר' שלמה הבבלי, יחיל רומי בעלים, שם בעמ' 60, ישורון י"ח עמוד קי"ט, קכ"ט, בסיני ק"ה א'-ב' עמ' ל"ג, ל"ו, השיר והשבח, פירוש על הפיוטים, אסופות י"ד. שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט: ובימיהם היה ר' אלעזר הגדול, ור' שמעון הגדול ממגנצא, ור' שלמה הבבלי, [ראיתי מגיהים: ור' משולם], ור' קלונימוס אביו מלוקו' וכו'.

מבדיקתנו מתברר, כי הרשימה נצמדת אל איגרת רב שרירא, סדר תנאים ואמוראים – מרכס, אך בחילופי גרסאות, כשחלק ראשון המונה חסידי אשכנז ראשונים, מצאנו ברשימות מקבילות, מלבד שמות בודדים, דהיינו רבותיו של רבי אבון הגדול, שהם מכלל "לא ראינו", ובעצם משלימים מידע חסר בקצרה, היינו מי קיבל מרבינו משה ומסר משם, וגם שתי שמות מהמפורשים בין רב משה גאון לאבו אהרן, החסרים ברשימה הקצרה, ובכ"ז מתאשרים ממקורות אחרים.

אף בסדרי הקבלה נמצאו מספר שינויים. לקצרה, הרי רבינו משה גאון קיבל מאבו אהרן ללא אמצעיים, ולארוכה חוליות מספר ביניהם, אשר קבלת מקצתם מוכחת ממקום אחר. בקצרה, הרי רבינו אלעזר הגדול קיבל מרבינו שמעון הגדול, גם מרבינו יהודה הכהן. לארוכה, הרי רבינו יהודה הכהן גופו הוא שקיבל מרבינו שמעון הגדול, שהוא שינוי קל.

2. לשון הרשימה, לפיה קיבל שמואל הנשיא 'מרב יהודה, והוא קבל מרב יעקב אב בית דין, והוא קבל מרב האיי גאון', הגורם לגרוס לפסול את כל הקטע, הנה החוקרים אחריו, הוכיחו האפשרות של עובדת מציאותו, וקרבת תיאור זה למוכר ממקורות אחרים. בספר יובל שם, שמביא אלה הדברים, מרחיב בראיות אשר מקיימות קשרים בין בבל ובין הקהילות באירופה, ומשלב מסורה הזו ביניהם בהערותיו.

בתשובות הגאונים⁸⁸: ואתה יקירינו אהובינו החביב עלינו מ' ר' אברהם הח' בר מר רב משה הרב יאמצכם אלהינו ויסך בעדכם ויגן עליכם שאתה מוסר עצמך לשאוב תורה ממעיין ברור ותעלומה להוציא אור ולהעמיד על מתכנתו וכו' וגם אהובינו אחיך החכם האדיר יהי מקורו ברוך יפוצו מעינותיו חוצה ברחובות פלגני מי]ם וכו' ובגנזי קדם⁸⁹.

מסתבר שהגאון המשיב רב האי הוא, בעוד האהוב עליו, הוא אחי השואל, החכם האדיר וכו' היינו רב יעקב אב ב"ד, כמבואר בספר אגרת המופת מאת רבי שמואל בן רב יעקב אב"ד המדובר⁹⁰.

3. טענה השלישית ש"מונה במספר שמות גאונים ואמוראים ותנאים למאות בערבוביא גדולה בלי סדר ובלי משטר". ברם, בדיקה המדוקדקת שערכנו בפנים, בעיקר כלפי הגאונים וסדר שלשלת קבלתם, מעלה המציאות שאמנם נצמדת רשימה הזאת אל אגרת רב שרירא, או ספר מקביל, או בעקבי העתק כל שהוא ממנו, בהחלט, בעוד השמות תנאים ואמוראים נאמנים לספר סדר תנאים ואמוראים, ראה המשך דברינו.

4.

5. בנוגע לטענה הרביעית והחמישית, שיש בו שמות של גאונים שמעולם לא שמענו את שמם וכו' והא כיצד לא שמענו את שמעם של רוב האישים, נכוננו דברי המהדיר בסידור תורת חיים שם, אשר מציין הוא בצדק, שסדר רשימת הגאונים נעתק ככל הנראה מסדר הקבלה לראב"ד הראשון או איגרת רב שרירא גאון וכו' ויש להוסיף גם אפשרות של מקור אחר כיו"ב.

רוב אישי הגאונים אשר מוזכרים ברשימה, ודאי מופיעים בפירוש באיגרת רב שרירא גאון, גם בסדר קבלה לראב"ד, וכיו"ב. רק צריך לבדוק אחרי כאו"א בפ"ע. ע"כ יגענו בגאונים בייחוד כפנים, וכמעט לא מצאנו דמות אחת מרשימה הזאת, ללא מקבילה ודאית ומקור ברור באיגרת

⁸⁸ הרכבי סימן שמ"ד.

⁸⁹ ב' עמ' 20-21.

⁹⁰ בעמ' 35.

רב שרירא. אף בשם מסופק יחידי שפגשנו⁹¹, מצאנו השערה האפשרית אל כוונתו, ואל מקור מוצאו.

מן הידוע בעולם שלאיגרת רב שרירא גאון נוצרו שני נוסחים. הנוסח המופיע ב"ספר יוחסין", המכונה גם "הנוסח הספרדי". נוסח מאוחר יותר יצא לאור בידי גולדברג לפי כתב יד של מעתיק, המכונה "הנוסח הצרפתי". אבל "הנוסח האשכנזי" של האיגרת, ר"ל מה היה הנוסח העומד לפני ראשוני האשכנזים, בלתי ידוע לנו, ויש לעיין על כתבי היד הקיימים בידינו. מלבד האיגרת ממש, ישנם חיבורים מספר שמבוססים עליה, ואין לדעת אם לא אחד מאלו הוא שעמד לפני העורך כתב רגנסבורג שלנו, ומה הייתה נוסחתה.

נזכיר בייחוד ספר סדר תנאים ואמוראים, אשר ישנם סימנים מובהקים מספר, שרשימתנו מבוססת אף על איזה נוסח הימנו⁹², ובפרט ישנו דמיון מעין נוסחת מהדורת מרכס. סדר תנאים ואמוראים מוזכר בפירוש אצל בעלי התוספות ושאר ראשוני האשכנזים⁹³, אשר מייחסים אותו לרבי יוסף טוב עלם⁹⁴ מגאוני צרפת, ואף מזכירים סדר תנאים ואמוראים קצר⁹⁵.

⁹¹ מספר 23: והוא קבל מרב היי גאון, והוא קבל מרב קונטיאל.

⁹² הראשון שהדפיס חלק מהחיבור הוא החיד"א וכו' 41 שנים לאחר מכן הדפיס שד"ל את החיבור מכתב יד אחר, הכולל את שני החלקים וכו' - בין שתי ההדפסות היו מספר שינויים מהותיים, המתבטאים גם בהבדלים בין ציטוטי הראשונים. מכך שיער שי"ר שהיו לחיבור במקור שני נוסחים, נוסח חכמי ספרד ונוסח חכמי צרפת (בעיקר ר' יוסף טוב עלם), וכל אחד מהמדפיסים מצא נוסח אחר. הרב ד"ר יעקב אליהו אפרתי דחה את ראיותיו של שי"ר, וטען שכיוון שהחיבור נערך פעמים שונות ממקורות רבים, אין לעמוד על נוסחו המקורי. - במשך השנים יצאו לאור מהדורות נוספות: מהדורת פיליפובסקי וכו' מהדורת ברסלוי וכו' מהדורת נויבואר וכו' מהדורת הורוויץ וכו' מהדורת מארכס (יצאה לאור ב-1911) - פרסם חמישה קטעים מכתב יד שלא נודע עד אז. מהדורת כהנא וכו' ובצפונות ט"ז עמוד ד'.

⁹³ לדוגמא, ראה התוספות עבודה זרה נ"ז, ב': והלכה כר"ב"ל לגבי ר' יוחנן וכו"ש לגבי רב ושמואל שאין הלכה כמותם לגבי ר' יוחנן וגם בסדר תנאים ואמוראים כתיבת יד הרב הגדול ר' יוסף טוב עלם פוסק הלכה כמותו בכל מקום, ספר מצוות גדול - לאוין סימן קל"ח. בתוספות הרא"ש קידושין ט', ב': ובסדר תנאים ואמוראים כתב ה"ר יוסף טוב עלם דרבינא ורב אשי הלכתא כרבינא. רא"ש שם. ב"תוספות רבינו שמואל" שם. ספר מצוות גדול עשין סימן מ"ח. הגהות מיימוניות הלכות אישות פרק כ"ג. שו"ת מהרי"ק החדשים סימן י"ב. בספר אור זרוע חלק א' - הלכות בהמה המקשה סימן תמ"א: פי' רבינו שלמה וכמר בר רב אשי קי"ל בכל דוכתא בר ממכתב אודיתא ומיפך שבועה וכן פסק בהלכות גדולות. וסדר תנאים ואמוראים מכתב יד רבינו יוסף טוב עלם זצ"ל. שם חלק ד' פסקי שבועות: ובסדר תנאים ואמוראים כתוב, וכן בכתב רב שרירא גאון בסופו וכו' ספר מצוות גדול - עשין סימן צ"ה, הגהות מיימוניות הלכות טוען ונטען פרק א'. מחזור ויטרי סימן תכ"ד: סדר מקבלי התורה ולומדיה וכו' ברם יש לבדוק אם מצוי הוא בכ"י מחזור ויטרי המקוריים.

⁹⁴ בשם הגדולים מערכת ספרים אות ס' [י"ח] סדר תנאים ואמוראים: כתב בספר קורא הדורות דף ט' ע"א שחיברו רבינו יוסף טוב עלם שכ"כ מהריק"ו שרש ק"ע. ואיברא דקצת נראה כן מהריק"ו שם בתוך דבריו אבל אינו מוכרח. וכבר אני בעניי הבאתי בועד לחכמים ח"ב דברי הרא"ש פ"ק דקדושין שכתב ובסדר תנאים ואמוראים כתוב יד רבינו יוסף טוב עלם, ומוכח דהוא מהגאונים והעתיקו רבינו יוסף טוב עלם, ומשם מביאים הסמ"ג והרא"ש שבא לידם סדר תנאים ואמוראים מכתב רבינו יוסף טוב עלם. וכמ"ש אני הדל שם בועד ח"ב דף ס"ט ע"ב ע"ש: סדר תנאים ואמוראים חלק ב'. ברם לענ"ד כוונת רבותינו בעלי התוספות אכן לייחס עיקר סדר תנאים ואמוראים לרבי יוסף טוב עלם, ראה הספר כפתור ופרח פרק נ"א: עוד הביא ז"ל (ספר התרומה), ורבינו תם מצא בסוף סדר דרבינו, שנת ארבעת אלפים וה' מאות וס"ד לבריאת עולם וסימניך קס"ד לפרט, היתה שמטה, עד כאן. וסבור אני שסדר דרבינו הוא סדר דרבינו יוסף טוב עלם ז"ל, שכן מצאתי בתוספות פרק אין מעמידין וכן בסדר רבינו יוסף טוב עלם הנזכר, שכתוב בסדר תנאים ואמוראים שהלכה כר' יהושע בן לוי בכל מקום.

⁹⁵ בחידושי הרשב"א חולין ע"ו, ב': ובתו' רבותינו הצרפתים ז"ל [אמר] שכן נמצא בסדר תנאים ואמוראים קצר, תורת הבית ארוך בית ב' שער ג'.

רשימתנו נוכל לחלקה לשלשה חלקים, מחסידי אשכנז עד הגאונים בבבל, מן הגאונים ועד האמוראים, ומן האמוראים ועד כמה הזקנים ונביאים. חלק חכמי אשכנז ראשונים, מופיע עיקרו במקבילות דומות, והכול מודים בהם. מתברר שאף חלק הגאונים יסודו באיגרת רב שרירא או בדומה לה, ואילו החלק של תנאים ואמוראים, מקורו באחד מנוסחי הסדר תנאים ואמוראים. יש לציין עוד, כי רשימות שמימות ממין הזה ודומיהם מטיבם בפרט, רגילות ומלאות שינויים בגרסאות וחילופים בנוסחאות, וזאת מלבד ריבוי הסדרים והמהדורות אשר קיימים בכלליות, מעיקר שלשלת הקבלה.

אף גם אופן קריאת מגילות אלו והבנת כוונתם, לא לעולם חד משמעית, ולפעמים יש בהם מקום לפרשנויות שונות.

דבר שלישי יש להדגיש, שגם מטרת ומגמת כתב רגנסבורג, ששונה מרוב חיבורים אחרים בסדר שלשלת הקבלה, עשויה היה להשפיע על שיטתו וצורתו. הלא עיקר כוונתו המוצהרת לא הייתה אלא ללמד על עובדת שורש סוד התפילה ונוסחתה הנמצאים אצלנו, והיותם מועתקים ומיוחסים אל אנשי כנסת הגדולה, ולכן ראה העורך לנכון לפרט דרכי המסירה ושמות מקבלי הדברים בקיצור רב, ואין עניינו בזה הדקדוק הנקודתי או הבירור בפרטים, אלא ללמוד מן הפרט על הכלל כולו, והיא תכלית מבוקשו.

6. מכאן לטענה הנכונה השישית כלפי המעבר החד מגאוני סורא לגאוני פומבדיתא בהפרש של כמאה שנה וכו' ברם יש להדגיש שטענה היסטורית כאן היא לא במקומה, לפי שהעורך כאן העתיק כאשר ראה ומצא לפניו, ואם יש שאלה ובעיה, היא טקסטואלית ופרשנית לבד, ר"ל כיצד העתיק העורך בזה הסדר וכיצד קרא את מקורו, וכאן הלא לא ידוע לנו נוסח הספר שהעתיק הימנו, ואפשר שחל ערבוב כל שהוא במוצא לשונו.

7. דוגמא לדבר מצאתי כתוב: אחת הרשימות בחיבור [סדר תנאים ואמוראים], המתארת את הכרונולוגיה של אמוראי בבל, דומה דמיון רב לתיאור המופיע באגרת של רב שרירא גאון. הרשימות דומות בפרטים רבים (בעיקר בתאריכי הפטירה של החכמים) אך יש ביניהן גם הבדלים משמעותיים (למשל, **לפי רש"ג האמורא רב הוא מייסד ישיבת סורא, בעוד לפי סתו"א הוא נשאר לצד חברו שמואל בנהרדעא**). הזיקה שבין החיבורים העסיקה את החוקרים במהלך הדורות, וניתנו לכך הסברים שונים וכו'.

מן האפשר גם שאמנם במקרה הזה, העורך קרא במקור שלו, בקריאה השונה והשגויה, ושגיאות מי יבין. גם נכון להוסיף כאן הנ"ל, בנוגע לכוונת רשימה הזו ומטרתה העיקרית, אשר ממילא יש לומר שלא דק. אף יש לומר שביודעין נעשה הדבר, שהרי מדובר בדרך קצרה ותמציתית מאוד, והוא קיבל, והוא קיבל, ע"כ לא יורד לפרטים וחילוקים, ומאידך כיוון לכלול כל המקבלים, אחד מהם לא ייעדר, ובמסגרת כזאת לא שייך לנהל שתי רשימות של שמות מקבלים בשום פנים, לכך דושיה נקיט ואזיל, סרכיה נקט ואתי, והוא קיבל - והוא קיבל.

8. טענת אינני מכיר טקסט אחר של חסידי אשכנז שמשלשל את מסורותיהם דור אחר דור עד אנשי כנסת הגדולה, לא מובנת, שהרי מפורש במקבילות מספר, שלקמן העתקנו, מרשימה הזאת, דברים ברורים, אשר מייחסים מסורותיהם דור אחר דור עד אנשי כנסת הגדולה וכדומה, וחידוש רשימתנו היא בפירוט לבד, והלא אין בפרט אלא מה שבכלל.

למשל, ברשימה הקצרה נכתב: **כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה מסיני, כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידיים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה וכו'** ברשימה נוספת: אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפילות מאבא מרי רבינו יהודה בר קלונימוס, וממורי רבינו יהודה חסיד אב החכמה וכו' **והם קבלו רב מרב גאון מגאון עד רבנא משה וכו'**

וקבלו רב מרב עד שמעון הפקולי⁹⁶. כמו"כ: יסוד הרב רבי אלעזר, בן רבינו יהודה, כאשר קבל מרבינו יהודה חסיד אב החכמה וכו' **והמה קבלו רב מרב גאון מגאון חכם מחכם הלכה למשה מסיני** וכו' וכיו"ב.

אפשר בהחלט לומר, כי הטעם שרשימה הזאת לא הועתקה לרוב עדי הנוסח, הוא מפני אריכותה המופלגת. כ"ש שמדובר ברשימה השמית, שלא רבים ימצאו בה הטעם והעניין.⁹ לענ"ד, כותרת רשימתנו: **זה הועתק במדינת ריגנשפורק, בבית הר"ר יהודה ב"ר משה, בן בנו של רבינו אפרים, אשר מצא בבית מדרשו של [ה"ר] אלעזר מוורמיישא, [ה]נקרא סוד שכל, והיה כתוב בתוכו כל סדר טעמי תפלה וסודיהן**. מרחיקה אפשרות של המצאה ודמיון. הרי הרוצה לשקר ירחיק עדותו, ולכאורה הלא לפי טיב כ"י הזה האשכנזי הקדום, מילתא דאיכא לברורי ודעבידא לאיגלויי היא, אשר לא משקרי בה אינשי.

¹⁰. מספר 197 ברשימה: **ורב ושמואל לא נכתב ממי קבלו** וכו' מקשה על אפשרות של המצאה ודמיון. הבדאי אינו מלומד לומר איני יודע, לפי ששקר א"צ רגליים, ואין גבול לפרי הדמיונות, ומדוע לא אבה להמציא ממי קיבלו רב ושמואל כשם שנהג בשאר רשימות. הרי מכאן ניכר שעורך כתב שלפנינו, העתיקו מרשימה קודמת שבידו הייתה, וע"כ אין להקשות מכמה דברים תמוהים אם נמצאים ברשימה הזאת, כי לא מלבו, רק את אשר מצא רשם, ואף אפשר שחלו בו שינויים מעת כתיבתו ע"י יוצרו הראשון, עד לגלגולו בכ"י הזה.

כתב רגנסבורג⁹⁷

זה הועתק במדינת ריגנשפורק⁹⁸, **בבית הר"ר יהודה ב"ר משה, בן בנו של רבינו אפרים**¹⁰⁰⁹⁹, **אשר מצא בבית מדרשו של ה"ר אלעזר מוורמיישא**¹⁰¹, **הנקרא סוד שכל**¹⁰², **והיה כתוב בתוכו כל סדר טעמי תפלה וסודיהן**.

⁹⁶ שם שמעון הפקולי אינו מופיע בשאר רשימות שלפנינו.

⁹⁷ גם תחילתו: **זה הועתק במדינת ריגנשפורק**. אף בגיליון סופו מופיע: **עד הנה כתב ריגנשפורק**, ראה לקמן.

⁹⁸ רגנסבורג.

⁹⁹ רבי אפרים בר' יצחק בר' אברהם מרגנסבורג (כונה לרוב רבינו אפרים; 1110–1175) היה מבעלי התוספות ומראשוני תלמידיו של רבנו תם, התגורר בגרמניה. חיבר את הפיוט המפורסם על עקדת יצחק – "אם אפס רבע הקן". מכונה גם "רבי אפרים הגדול", "רבי אפרים הגיבור", "ר' אפרים הצרפתי", "ר' יקיר" ו"ר' אפרים מאלמניא [גרמניה]". יש גם מזהים את 'רב החובל' בתוספות על מסכת מגילה עם רבי אפרים.

¹⁰⁰ אפשר שבן בנו היינו רבי יהודה, ורבי משה הוא בנו, ראה הספר אור זרוע חלק ב' - הלכות ראש השנה סימן רנ"ז: ור' משה בן רבינו אפרים היה אומר להתענות בר"ה וכו' ובתשובות מיימוניות - משפטים סימן ע': וכן דעת רבינו יצחק ורבינו אפרים ורבינו משה מריגנשפורק וכו'.

¹⁰¹ הלא הוא רבינו בעל הרוקח ז"ל, ע"ע בהערה הבאה.

¹⁰² לכאורה, הכוונה היא לשם חיבור זה, הנקרא "סוד שכל", מסתמא מפי כתב מחברו הרוקח ז"ל. לא מסתבר כלל שכן נקרא שם בית מדרש של הרוקח ז"ל בוורמיישא. עדיין לא ברור אם "סוד שכל", שם לכל הפירוש תפילות של הרוקח ז"ל מתחילתם ועד סופם, או רק של הקדמה הזו בלבד. מסתבר יותר שהכול אחד, כהמשך לשונו מיד: והיה כתוב בתוכו כל סדר טעמי תפלה וסודיהן. נמצא אפוא אשר "סוד שכל" משמש שם לכלל ספר פירושי התפילה לרוקח ז"ל. כ"כ גם נויבאואר שם, וע"ע בקטלוג של מכון הנ"ל. מכאן נלמד עוד כי "כתב רגנסבורג" שלנו מעיקרו משמש מבוא לפי' הסידור, בניגוד לדעת מי שכתב שהוספה היא בלתי שייכת אל גוף פירושי הסידור,

וזה לשונו/ אשרי אשר ישים תבונת שכל בלבו, ויכוין לבו בתפלה מאד מאד, ואל יוסף ואל יחסר אות אחת על מטבע שטבעו לנו חכמים, כי הכל יסדו במדה ובמשקל ובמניין תיבות, ויש במניין אותיות עם מניין תיבות, והמשנה על סדרן צריך ליתן הדין, כי התפלה קדש קדשים היא, שהרי מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנוה, [ומסרו] סודיה וטעמיה זה לזה בעל פה, תנא לתנא, ואמורא לאמור', וגאון לגאון, ורב לרב,

1. עד שהגיע לקרובי¹⁰³
2. ה"ר יהודה חסיד אב בחכמה.
3. והוא קבל מאביו רבינו שמואל הנביא וקדוש,
4. והוא קבל מאביו רבינו קלונימוס הזקן,
5. והוא קבל מאביו רבינו יצחק,
6. והוא קבל מאביו רבינו אלעזר הגדול,
7. והוא קבל מאביו רבינו¹⁰⁴ יהודה כהן שעשה ספר הדין,
8. והוא קבל מרבי' שמעון הגדול,
9. והוא קבל מזקיננו¹⁰⁵ ר' אבון הגדול,
10. והוא קבל מרבי' יהודה,
11. והוא קבל מרבי' משלם¹⁰⁶,
12. והוא קבל מרבי' אלעזר,
13. והוא קבל מרבי' משה גאון¹⁰⁷.
14. והוא קבל מרבי' תודרוס¹⁰⁸,

ראה הדרשה לפסח עמ' 59-63. אפשר בהחלט לומר, כי הטעם שרשימה הזאת לא הועתקה לרוב עדי הנוסח, הוא מפני אריכותה המופלגת. כ"ש שמדובר ברשימה השמית, שלא רבים ימצאו בה הטעם והעניין.

¹⁰³ הכותב, שכפי הנראה הינו רבי אלעזר בן יהודה מגרמייזא, בעל מחבר ספר רוקח, מקבל אחרון הוא ברשימה הוא, ע"ד המפורש במקבילות שבשאר רשימות קצרות דומות, אלא שמצניע עצמו בענוותנותו, וכפי שרגיל לקרוא שמו בכינוי אני אלעזר הקטן.

¹⁰⁴ ראיתי הגהה: ומר'.

¹⁰⁵ ראיתי מגיהים: מזקנו, וכן העתיק גרוס.

¹⁰⁶ ראה לקמן לגבי רבינו משולם הגדול.

¹⁰⁷ בפירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ד] ויברך דוד: וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבנא קלונימוס בימי המלך קרלו למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד ושמו אחד, כי גדול היה ואין כל דבר נעלם ממנו, ורבנא משה הזקן שיסד קרובץ "אימת נוראותיך", והוא היה תלמידו של אבן אהרן אבי כל הסודות בנו של רבינו שמואל הנשיא מבבל זכר צדיק וקדוש לברכה ע"כ. לקמן רשימה הקצרה, ובמאמר תשובות רבינו קלונימוס מלוקא. שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט. תחנות בספרות ישראל א' עמ' 242.

<http://app.shaanan.ac.il/shnaton/11/3.pdf>

¹⁰⁸ עי' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג - מ"י א' עמ' שנ"א. אוצר גנזים בעמ' 13-15. מצאתי כתוב: מעשה בזקיני רבנא תודרוס איש רומי שהזכיר זה השם על הארי וכפאו להוליך לו חיטים של פסח מבית הריחים לבית כי בא עליו הארי וטרף את חמורו ובקש לטורפו לעצמו כמו כן. מעניין לדעת מי הכותב מעשה בזקיני רבנא תודרוס איש רומי. <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=104777978#65.3234.6.default>, יד להימן עמ' 50.

15. והוא קבל מרבינו קלונימוס אביו,
16. והוא קבל מרבינו משלם הגדול¹⁰⁹,
17. והוא קבל מרבינו שלמה הבבלי¹¹⁰,
18. והוא קבל מאבן¹¹¹ אהרן¹¹²,
19. והוא קבל מרבי' שמואל הנשיא^{113,114},
20. והוא קבל מרב יהודה,

¹⁰⁹ שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט: ובימיהם היה ר' אלעזר הגדול, ור' שמעון הגדול ממגנצא, ור' שלמה הבבלי, [ראיתי מגיהים: ור' משולם], ור' קלונימוס אביו מלוקו' וכו' וכל החסידים הקדושים הללו יצאו מזרעו של ר' משולם הגדול, בן רבינו קלונימוס, בן ר' משה הזקן, אשר הוליד ר' חננאל, ואת ר' קלונימוס, ואת רבינו איתאל, ואת רבינו יקותיאל משפיר"א וכו' ואפשר שיש עוד רבינו משולם הגדול, כבפירושי סידור התפילה לרוקח [פ"ז] משנת במה מדליקין: במשנה שניקד רבינו משולם הגדול העתיק וכו' ושם [ק"ה] ערבית מוצאי שבת: כן עושה אני הקטן, וכן שמעתי שרבינו אלעזר בן רבנא משולם הגדול הוא היה חזן וכו' <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=104777978#65.3234.6.default> ובס' ערכי תנאים ואמוראים רבי יוסי ב"ר יהודה איש כפר הבבלי: אבל משנת רבנא משולם בן רבנא משה בן רבנא איתאל [גורסת] רבי יוסי בר יהודה איש כפר הבבלי אומר: קורא הדורות פרק ג': ובערך דל הא' כתב: זה פי' רבינו משולם בר' משה ברבי איתאל מעיר מגנצא. ובערך סעד מביא לרבינו משולם בר' קלונימוס ע"ש, כל זה בס' ר' נתן בעל הערוך ז"ל. חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ואחריהם בעמ' 132.

¹¹⁰ פירושי סידור התפילה לרוקח [כ"ז] אשרי: זהו שייסד ר' שלמה הבבלי ראשו כתם פז תג עיטור כתרי תחן יוחן עתר, וגבורתך ידברו אל בני אדם. שם [קל"ג] זכרונות: זהו שייסד ר' שלמה הבבלי בסליחתו [ר"ל שלמונית שפותחת אורח צדקה, והיא במחזור אשכנזים - מנחה יו"כ] ראשונות גדלת ומניניה מנין אחרונות [ראשונות גדלת וגדוליה מנין אחרונות]. רש"י - פרשת תרומה: הוא שייסד הבבלי בפיוט שלו: טס מטע מזורזים, קורות בתינו ארזים וכו' וברש"י - שה"ש: הוא שייסד הבבלי: מנוחה ושאר ויעודים וכו' מבשר תורני 509 עמ' י"ד. טור אורח חיים סימן תרכ"א: ובסדר של ר' שלמה הבבלי כתב בשניהם השם וכו'.

¹¹¹ מאבו.

¹¹² רבי אבו [יואב] אהרן בן שמואל הנשיא (חי במאה ה-9, סביבות שנת ד'תר"ם) היה מקובל מדור המעבר בין הגאונים לראשונים, מוכר כמי שהעלה מבבל ללומברדיה את סודות הקבלה שעמדו בבסיס תורת הסוד האשכנזית של חסידי אשכנז. מובא בספר אוצר הגדולים "שנקרא בלשון הרוקח בשם אבו אהרן, שהיינו יואב אהרן, והיוד נשמט, ולא אבו אהרן כסגנוני הערביים" וכו'.

¹¹³ בס' מגילת אחימעץ שמדבר גם באבו אהרן, נכתב בעמוד 153: ר' שמואל הנשיא, נשיא או ראש גולה מבבל בשם זה אינו ידוע ממקום אחר. ברם, ראה הנרשם שם בעמ' 37: שבח רבי פלטיאל ורבי שמואל הנגידים וכו' ושם תחילת אותו העמוד, ולעיל שם בעמ' 33, 40, 39: והעלו שלטוני המדינה שמואל בארמוניהם. והפקידו אותם על בית גינזיהם. להיות מושל במדינה שלהם. על מחוז הנהר ומכס שווקיהם. על המטבע בנימוסי העיר ודימוסיהם וכו' 41, 49: ורבי שמואל בן יהודה אשר בעירנו רבה ופרה 50, וצריך לעיין. ע"ע בסיני נ"ד עמ' רל"ח, ערוגת הבשם ד' עמ' 73, ספר יובל לשלמה סימנסון עמ' מ"ט, נ"א, שנה בשנה תשכ"ד עמוד 248, כתבי יד בקבלה עמ' 111, תורתן של גאונים ד' עמ' 306, טקסטים ומחקרים בעמ' 165, חורב י"ג עמ' 88, <https://www.academy.ac.il/SystemFiles/22618.pdf>

¹¹⁴ עד כאן נמצא יסוד הדברים אף ברשימה הקצרה ועוד, עיין לקמן, ללא עוררים, מלבד השמות שקיבל מהם ר' אבון הגדול שהם רבינו יהודה, ורבינו משלם, ורבינו אלעזר, שהם מכלל "לא ראינו", ובעצם משלימים מידע חסר בקצרה, היינו מי קיבל מרבינו משה ומסר משם, וגם נוספו מקצת שמות שקיבל מהן רב משה גאון, היינו רבינו תודרוס ורבינו שלמה הבבלי, המוכרים ממילא בלאו הכי ממקורות אחרים שראינו. רשימות אלו משונות קצת אף בסדר קבלתם. לקצרה, הרי רבינו משה גאון קיבל מאבו אהרן ללא אמצעים, ולארוכה חוליות מספר ביניהם, אשר מקצת קבלותיהם מוכחת ממקום אחר. בקצרה, הרי רבינו אלעזר הגדול קיבל מרבינו שמעון הגדול, גם מרבינו יהודה הכהן. לארוכה, הרי רבינו יהודה הכהן גופו הוא שקיבל מרבינו שמעון הגדול, שהוא שינוי קל.

21. והוא קבל מרב יעקב אב בית דין¹¹⁵,
22. והוא קבל מרב היי גאון.
23. והוא קבל מרב קונטיאל¹¹⁶,
24. והוא קבל מרב נחמיה¹¹⁷,
25. והוא קבל מרב כהן צדק¹¹⁸,
26. והוא קבל מרב נחומה¹¹⁹,
27. והוא קבל מרב עמרם אב בית דין¹²⁰,
28. והוא קבל מרב [אהרן¹²¹] בן רב יוסף הכהן,

¹¹⁵ עיין ספר אגרת מופת עמ' 35, ספר יובל לשלמה סימונסון עמ' מ"ט, נ"א.

¹¹⁶ אולי הוא חילוף יקותיאל, נזכר ברשימה הקצרה נעתקה לקמן המתעדת: והוא רבי' משה בן רבי' קלונימוס [בן רבינו משלם בן רבנו קלונימוס] בן רבי' יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה, הוא ובניו רבי' קלונימוס ורבי' יקותיאל וקרובו רבי' איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קרל לא עמו מארץ לומברדיאה והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו [ויעצמו] במאד מאד וכו' וכתב שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט: אכן אעתיק לך מה שמצאתי הועתק. רב האי קיבל תורה מרב שרירא גאון אביו וכו' ומסרה לרבינו אליהו הזקן שישד האזהרות, בעל אחותו של רב האי גאון, ואחיו של רבינו יקותיאל. וגם רבינו חננאל קיבל מרב האי גאון. ור' יצחק האלפסי ור' נתן בעל הערוך קבלו מרבינו חננאל ור' יקותיאל אחיו של רבינו אליהו הזקן וכו' וכל החסידים הקדושים הללו יצאו מזרעו של ר' משולם הגדול, בן רבינו קלונימוס, בן ר' משה הזקן, אשר הוליד ר' חננאל, ואת ר' קלונימוס, ואת רבינו איתאל, ואת רבינו יקותיאל משפיר"א, ורבינו משה הזקן, הוא אשר יסד את אימת נוראותיו, הוא רבי משה הזקן, בן רבי קלונימוס, בן רבינו יקותיאל, בן רבינו משה, בן רבנא משולם, בן רבנא איתאל, בן רבנא משלם זכרוננו לחיי עולם וכו' בס' ערוגת בשם ד' עמ' 120. מבוא לראבי"ה עמ' 381. חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ואחריהם בעמ' 98. אוצר גדולים ה' עמוד ק"א, קכ"ו, אוצר טוב תרל"ז, תרל"ח עמ' 47. מקרה הזה הוא אולי היותר מוקשה הנמצא ברשימה.

¹¹⁷ איגרת רב שרירא גאון תקופת הגאונים אות ק"ל: ובתר מלך מר רב צמח גאון בר מר רב כפנאי תרתין שנין ופלגא ושכיב בראש שנת רמ"ט. ובטבת שנת רמ"ט מלך רב חנינא אבינו גאון בריה דמר רב יהודה גאון ה' שנים ופלגא ושכיב בשנת רנ"ד. ובתריה אסתמיך מר רב אהרן בר מר רב יוסף הכהן, ולא מבני רבנן הוה, אלא מן תגרי הוה ומר רב מבשר גאון סמכיה בדרא רבא במתיבתא, ולא דהוה הוה ראוי לגאונות בתר גאון אבונא, אלא דוכתא הות למר רב עמרם אב אחי אמנו בריה דרב מנשה ראש כלה, וקפיץ עליה מר רב אהרן והוה עז מאד ודחיל מניה מר רב עמרם אב ב"ד ואזל לקמיה. ובתר כמה פליג עליה מר רב נחמיה בר מר רב כהן צדק בתר דיתיב קמיה ומר אהרן הוה עדיף מיניה ולא פרשו רבנן מניה. ובתר דשכיב מר רב אהרן בסוף רע"א הדרו מקצתהון דרבנן לקמיה דמר רב נחמיה, ואנחנא ורבנן נפישו דילנא לא אשוניא עמיה ולא אזלנא לקמיה והוינא ההוא עדנא אב ב"ד, ולא קבילנא גאונות עד דשכיב מר רב נחמיה. ובשנת רע"ט אסתמיכנא בגאונות וסמכנוהו להאי' בננו באבות ב"ד משעור ב' שנים. מסתבר ששם מר רב נחמיה הנזכר בתחילה ובאמצע אף בסוף, כולם אחד, ובהעתקה הזאת שניים, ואחד מהם משונה הוא בשמו מעט. נחמיה - נחמיה - נחומה.

¹¹⁸ איגרת שם אות ק"ל: ובתר כמה פליג עליה מר רב נחמיה בר מר רב כהן צדק וכו' במקור מר רב כהן צדק אינו מהגאונים, אלא אבי מר רב נחמיה הוא, אך בהעתקה הזו הוא עצמו מהמקבלים.

¹¹⁹ איגרת שם אות ק"ל: ובתר כמה פליג עליה מר רב נחמיה בר מר רב כהן צדק בתר דיתיב קמיה וכו' ובתר דשכיב מר רב אהרן בסוף רע"א הדרו מקצתהון דרבנן לקמיה דמר רב נחמיה וכו' ולא קבילנא גאונות עד דשכיב מר רב נחמיה.

¹²⁰ איגרת שם אות ק"ל: אלא דוכתא הות למר רב עמרם אב אחי אמנו בריה דרב מנשה ראש כלה, וקפיץ עליה מר רב אהרן והוה עז מאד ודחיל מניה מר רב עמרם אב ב"ד ואזל לקמיה.

¹²¹ חסר כאן בכ"י. השלמנו עפ"י איגרת שם אות ק"ל: ובתריה אסתמיך מר רב אהרן בר מר רב יוסף הכהן וכו'

29. והוא קבל מרב צמח בן רב כהנא¹²²,
30. והוא קבל מרב מבשר¹²³,
31. והוא קבל מרב כהנא¹²⁴,
32. והוא קבל מרב צדק¹²⁵,
33. והוא קיבל מרב שמואל,
34. והוא קבל מרב יהודאי גאון,
35. והוא קבל מרב אחי גאון,
36. והוא קבל מרב קומאי גאון¹²⁶,
37. והוא קבל מרב היי גאון¹²⁷,
38. והוא קבל מרב אהרן גאון¹²⁸,
39. והוא קבל מרב יוסף בן רב יעקב גאון¹²⁹,

---

¹²² איגרת שם אות ק"ל: ובתר מלך **מר רב צמח גאון בר מר רב כפנאי** וכו' כפנאי – כהנאי. אולי כאן ההעתקה עדיפה, ע"ש אות קי"ב: ובתריה מלך מר רב אברהם **כהנאי**.

¹²³ איגרת שם אות קכ"ט: והות פלוגתא בין רבנן דמתיבתא ודוד הנשיא, **דרבנן דמתיבתא אכנפו וקריוה למר רב מבשר כהנא גאון בר מר רב קימאי גאון**. ודוד הנשיא קרייה למר רב כהן צדק כהנא בן מר רב יוסף, והות פלוגתא ביניהון עד חדש אלול שנת רל"ג, **ועבדו שלמא דוד הנשיא עם מר רב מבשר גאון, ויתיב רב מבשר גאון ורבנן דיליה לבדם ומובחרים דרבנן הוו בהדיה**, ומר רב כהן צדק ורבנן לבדם. **ובשנת רל"ז בכסלו שכיב מר רב מבשר גאון** ואתו רבנן דיליה לות כהן צדק ושכיב בשנת רמ"ז.

¹²⁴ איגרת שם אות קכ"ט: **ודוד הנשיא קרייה למר רב כהן צדק כהנא בן מר רב יוסף** וכו' ומר רב כהן צדק ורבנן לבדם. **ובשנת רל"ז בכסלו שכיב מר רב מבשר גאון ואתו רבנן דיליה לות כהן צדק** וכו' מן האפשר שבהעתקה הזאת נתחלק שם מר רב כהן צדק כהנא לשניים, אשר צדק לחוד וכהנא לחוד. כהנא מופיע אף במר רב מבשר כהנא גאון הנזכר כאן.

¹²⁵ איגרת שם אות קכ"ט: **ודוד הנשיא קרייה למר רב כהן צדק כהנא בן מר רב יוסף** וכו' ומר רב כהן צדק ורבנן לבדם. **ובשנת רל"ז בכסלו שכיב מר רב מבשר גאון ואתו רבנן דיליה לות כהן צדק** וכו'

¹²⁶ איגרת שם אות קכ"ח: ובאלו ק' שנים אחרים מלכו בפום בדיתא גאונים, ואלו הן, **בתר מר רב האיי גאון בר מר רב דוד מר רב קימאי גאון בר מר רב אחאי גאון** ומלך בשנת כ"ט תמני סרי שנין ופלגא. ובתר מלך מר רב יהודה זקננו שהוא אבי אבינו בר מר רב שמואל ריש כלה בראש שנת רי"ז י"א שנה ומחצה ושכיב באדר שנת רכ"ח. קימאי – קומאי.

¹²⁷ איגרת שם אות קכ"ח: ובאלו ק' שנים אחרים מלכו בפום בדיתא גאונים, ואלו הן, **בתר מר רב האיי גאון בר מר רב דוד וכו'**

¹²⁸ איגרת שם אות קכ"ז: **וקריה דוד הנשיא לרב יוסף בריה דרב יעקב ידיע בבר סטיא להיות גאון במתא מחסיא - ורך בשנים היה ותלמיד קטן היה לגבי מר רב סעדיה**. ונחבא מר רב סעדיה גאון כמה שנים משם, בשביל אימת מחלוקת דוד הנשיא. **ורב יוסף נהג גאונות במתא מחסיא ולבסוף אפייס רבי סעדי' עם דוד הנשיא ורב יוסף קם בדוכתיה**. כלל שני דמר רב סעדיה תרתי סרי שני. ושכיב רב מר סעדיה בימי הגאון אבינו בשנת רנ"ג בתר דוד הנשיא. **ואתיחד רב יוסף במתא מחסיא ואדלדלה מילתיה לגמרי ולא הוה ליה פתחון פה אפילו בהדיה רב אהרן גאון**, ושבקיה לבבל ולמתא מחסיא ואזל ויתיב במדינתא דבצרה ושכיב התם, ובתר הכי לא הות מתיבתא במתא מחסיא.

¹²⁹ איגרת שם אות קכ"ז: **וקריה דוד הנשיא לרב יוסף בריה דרב יעקב ידיע בבר סטיא להיות גאון במתא מחסיא וכו'**

40. והוא קבל מרב ישעיהו גאון¹³⁰,
41. והוא קבל מרב סעדיה גאון ב"ר יוסף.
42. והוא קבל מרב נתן אלוף בריה דרב יהודאי גאון¹³¹,
43. והוא קבל מאביו רב יהודאי גאון,
44. והוא קבל מרב יום טוב כהנא בן מר רב יעקב גאון,
45. והוא קבל מרב דוד נשיאה¹³²,
46. והוא קבל מרב יעקב נטרונאי גאון,
47. והוא [קבל¹³³] מרב שלום בן רב מישאל¹³⁴,
48. והוא קבל מרב הילאי בן רב נטרונאי גאון¹³⁵,
49. והוא קבל מרב הא"י גאון בריה דרב נחשון¹³⁶,
50. והוא קבל מרב מלכא גאון¹³⁷,

¹³⁰ איגרת שם אות קכ"ו: **ואתיה דוד נשיאה למר רבינו סעדיה בר רב יוסף ולא מבני רבנן דמתיבתא הוה אלא ממצרים וידיע בפתומי, וסמכיה באייר שנת רל"ט, וכניף מאן דאשתייר מבניהון דרבנן דמחסיא ומן עלולי דסמיכו על רבנן דפומבדיתא, ואותיב מתיבתא דמתא מחסיא תרתין שנין, ונצא בהון וברבנו סעדיה דוד הנשיא, וקרייה רבנא סעדיה לאחוהי דדוד הנשיא דמתקרי יאשיה להיות ראש גלות, ולא עלה בידו, ואדחי יאשיהו לכרסאן. נתחלף יאשיהו וישעיהו.**

¹³¹ איגרת שם אות קכ"ה: **ובתריה אתמר ביני רבנן לבטולי למתא מחסיה ולמתייה מאן דמשייר בה לפומבדיתא, ולבסוף אסכימו למסמך למר רב נתן אלוף אחי אבינו בריה דמר רב יהודה גאון אבי אבינו בשם גאונות מחסיא, כי היכי דלא ליבטיל שמא ואדהכי נח נפשיה. יהודה – יהודאי.**

¹³² איגרת שם אות קכ"ד: **ואסתמיך בתר הכי מר רב הא"י גאון בריה דמר רב נחשון גאון י' שנים. ובתריה מר רב הילאי בר רב נטרונאי גאון ח' שנים. ובתריה מר רב שלום בר רב מישאל ז' שנים. ובתריה אדלדלא מלתא טובא במתא מחסיא ולא אשתיירו בה חכימי. ובתריה מניוה למר רב יעקב בר רב נטרונאי י"ג שנה. - ובתריה לא הוה בהון ראוי וסמכיה דוד נשיאה למר רב יום טוב כהנא בר מר רב יעקב אף על גב דאורג הוה הואיל ולא הוו תמן רבנן כולי האי ומלך י' שנים.**

¹³³ נשמט בכ"י. יש שם בגיליון סימן.

¹³⁴ איגרת שם אות קכ"ד: **ובתריה מר רב שלום בר רב מישאל ז' שנים.**

¹³⁵ איגרת שם אות קכ"ג: **ובאלו מאה שנה עמדו במחסיא גאונים מר רב הילאי בר רב מרי תשע שנים. ואחריו מר רב יעקב הכהן בר מר רב מרדכי י"ד שנים. ואחריו מר רב איבומאי אחוהי דרב מרדכי שמונה שנים. ואחריו מר רב [צדוק] בר מר רב אשי שתי שנים. ובתריה מר רב הילאי בר מר רב חנינה ג' שנים ומחצה. ובתריה מר רב קימאי בר מר רב אשי ג' שנים ומחצה. והויין פלוגתא דליכא למיסמך עליהן. ובתריה מר רב מרשיא כהנא בר מר רב יעקב עשר שנים ופלגא ועמדו שתי שנים בלא גאון. ובתר הכי אסתמיך מר רב כהן צדק בר מר רב אבומאי גאון עשר שנים ומחצה. ובתריה מר רב שלום בר מר רב בועז עשר שנים. ובתריה מר רב נטרונאי גאון בר מר רב הילאי גאון בר מר רב מרי עשר שנים. ובתריה מר רב עמרם בר ששנא י"ח שנים, וקמי הכי הוה פליג ליה רב עמרם ואקרי גאון ונחית מיניה, ובתר הכי מלך כדפרישנא ואפטר. ובתריה מר רב נחשון בר מר רב צדוק גאון שמונה שנים. ובתריה מר רב צמח בר מר רב חיים אחיו של מר רב נחשון גאון שבע שנים. ובתריה בר מר רב מלכא חדש ימים ואפטר לגן עדן ואתפטרו ושכיבו רובא דסבי דמתא מחסיא בשעור תלתא ירחי. הרי אב ובן נהפכו.**

¹³⁶ איגרת שם אות קכ"ד: **ואסתמיך בתר הכי מר רב הא"י גאון בריה דמר רב נחשון גאון י' שנים.**

¹³⁷ איגרת שם אות קכ"ג: **ובתריה בר מר רב מלכא חדש ימים וכו'.**

51. והוא קבל מרב חיים אחיו של רב נחשון גאון¹³⁸,
52. והוא קבל מרב צמח גאון,
53. והוא קבל מרב נחשון גאון בן מר רב צדוק גאון,
54. והוא קבל מרב עמרם בן רב שישנא גאון.
55. והוא קבל מרב נטרונאי גאון בן רב אהילאי גאון בן רב מרי,
56. והוא קבל מרב שלום בן מר רב בעז¹³⁹,
57. והוא קבל מרב כהן צדק בן רב איסטמאי גאון¹⁴⁰,
58. והוא קבל מרב הילאי בן מר רב חנניה גאון¹⁴¹,
59. והוא קבל מרב צדוק בן מר רב ישי גאון¹⁴²,
60. והוא קבל מרב יעקב הכהן בר מר רב מרדכי גאון ואחיה דמר רב אסמאי בן מר רב מרדכי¹⁴³,
61. והוא קבל מרב אחילאי בר מר רב מרי¹⁴⁴,
62. והוא קבל מרב הא"י בר מר רב דוד אב ב"ד¹⁴⁵,
63. והוא קבל מרב צמח גאון בן רב פלטוי גאון¹⁴⁶,
64. והוא קבל מרב אבא בר מר אמי בן בנו של רב שמואל גאון¹⁴⁷,
65. והוא קבל מרב מתתיה בריה דרב רבי¹⁴⁸,

-
- ¹³⁸ איגרת שם אות קכ"ג: ובתריה מר רב צמח בר מר רב חיים אחיו של מר רב נחשון גאון שבע שנים.
- ¹³⁹ איגרת שם אות קכ"ג: ובתריה מר רב שלום בר מר רב בועז עשר שנים.
- ¹⁴⁰ איגרת שם אות קכ"ג: ובתר הכי אסתמיך מר רב כהן צדק בר מר רב אבומאי גאון עשר שנים ומחצה.
- ¹⁴¹ איגרת שם אות קכ"ג: ובתריה מר רב הילאי בר מר רב חנניה ג' שנים ומחצה.
- ¹⁴² איגרת שם אות קכ"ג: ואחריו מר רב [צדוק] בר מר רב אשי שתי שנים. אשי - ישי הוחלפו.
- ¹⁴³ איגרת שם אות קכ"ג: ואחריו מר רב יעקב הכהן בר מר רב מרדכי י"ד שנים. ואחריו מר רב איבומאי אחוהי דרב מרדכי שמונה שנים.
- ¹⁴⁴ איגרת שם אות קכ"ג: ובאלו מאה שנה עמדו במחסיה גאונים מר רב הילאי בר מר רב מרי תשע שנים.
- ¹⁴⁵ איגרת שם אות קכ"ב: ובתריה רב מר אבא בר מר אמי בשנת ק"פ, והוא בן בנו של מר רב שמואל שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפירשנו למעלה, ושתי שנים ומחצה מלך. ובתריה בשנת קפ"ג מר רב צמח גאון בר מר רב פולטי גאון והוא אבי אמו של גאון [אבינו] ומלך תשס"ו שנים. ובתריה בשנת ר"א מלך מר רב הא"י בר מר דוד שבע שנים ומחצה.
- ¹⁴⁶ איגרת שם אות קכ"ב: ובתריה בשנת קפ"ג מר רב צמח גאון בר מר רב פולטי גאון וכו'.
- ¹⁴⁷ איגרת שם אות קכ"ב: ובתריה רב מר אבא בר מר אמי בשנת ק"פ, והוא בן בנו של מר רב שמואל שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפירשנו למעלה וכו'.
- ¹⁴⁸ איגרת שם אות קכ"א: ובתריה מר רב יוסף דנן שתי שנים בשנת ק"ו. ובתריה בשנת קנ"ג מר רב פולטי בר מר רב אביי שש עשרה שנה. ובתריה מר רב אחאי כהנא דהוא בר מר רב ששה חדשים בשנת קס"ט. ובתריה הוה פלוגתא בין מר רב מנחם גאון בריה דמר רב יוסף גאון בר חייא ומובחרים דרבנן הוו בהדיה שתא ופלגא, ובין מר רב מתתיה בר מר רבי והוורבנן אחריני בהדיה, ונח נפשיה דמר רב מנחם בשנת קע"א, והדרו כלהו רבנן בתר הכי קמי דמר רב מתתיהו עשר שני.

66. והוא קבל מרב מנחם גאון בריה דרב יוסף גאון בר רב חייא גאון¹⁴⁹,
 67. והוא קבל מרב אחאי גאון בר מר דרב¹⁵⁰ מרי¹⁵¹,
 68. והוא קבל מרב פלטוי בן רב אביי גאון¹⁵²,
 69. והוא קבל מרב יוסף בר מר רב רבי,
 70. והוא קבל מרב יצחק גאון,
 71. והוא קבל מרב אבא גאון,
 72. והוא קבל מרב יוסף בן מר רב חייא,
 73. והוא קבל מרב יצחק בר רב חייא,
 74. והוא קבל מרב יוסף,
 75. והוא קבל מרב דניאל ומרב דוד ב"ר יהודה גאון נשיאים¹⁵³,
 76. הם קבלו מרב יוסף בן מר רב חייא אב ב"ד,
 77. והוא קבל מרב אברהם בר מר רב שרירא,
 78. והוא קבל מרב שימי גאון,
 79. והוא קבל מרב יוסף גאון חסיד וזקן מאוד¹⁵⁴.
 80. והוא קבל מרב קומוי¹⁵⁵,

¹⁴⁹ איגרת שם אות קכ"א: ובתריה הוה פלוגתא בין מר רב מנחם גאון בריה דמר רב יוסף גאון בר חייא ומובחרים דרבנן הוו בהדיה שתא ופלגא וכו' ונח נפשיה דמר רב מנחם בשנת קע"א וכו'.

¹⁵⁰ רב.

¹⁵¹ איגרת שם אות קכ"א: ובתריה מר רב אחאי כהנא דהוא בר מר רב ששה חדשים בשנת קס"ט.

¹⁵² איגרת שם אות קכ"א: ובתריה בשנת קנ"ג מר רב פולטוי בר מר רב אביי שש עשרה שנה.

¹⁵³ איגרת שם אות קי"ט: וקם בתריה מר רב אברהם בר מר רב שרירא בשנת קכ"ז ומלך י"ב שנים. והיה מר רב יוסף בר מר חייא אב בית דין. ובפלוגתא דדניאל ודוד נשיאים אקרי מר רב יוסף בגאונות, ולבסוף נתפייסו עם מר רב אברהם ואמרו דתרויהו מר רב יוסף ומר רב אברהם מקרו תרויהו גאונים. מיהו כד מכנפין תרויהו בחדא דוכתא מתני רב אברהם ויתיב מר רב יוסף קמיה, וזמנא חדא אתו לבגדד ואתרמי דהוו ביה כנישתא דבר נשלה בכלא רבתי וכד קם שליחא דצבורא ואכריז שמעו מאי דאסברוה ראשי מתיבתא למימר' בכו ישראל וליכא דשמייע להון כד אמר ראשי מתיבתא. ואף מר יוסף אזדעזע וקם על רגלוי ואמר סליקית נפשאי מן גאונות ואהדרית לאבות ב"ד. וברכיה מר רב אברהם ואמר רחמנא לזכך לעלמא דאתי דיליה.

¹⁵⁴ איגרת שם אות קי"ח: ובתריה מר רב יוסף בריה דמר רב אבא בשנת קכ"ה, ולא הוה דוכתיה, דהוה מר רב אהרן קמוי, דהוא אב בית דין, והוה גמיר ועדיף טפי מיניה, מיהו על ידי חלום אדברוה למר רב יוסף גאון, והוה חסיד טובא וזקן מאד, ואתמר דהוה אליהו ז"ל אתי ליה ויתיב במתיבתא ביומי די ליה. יומא חד אמר להו לרבנן כד סיב ואשטיף ארוחו ליה לגברא סבא דאתא לגבי, ולא חזו ליה רבנן וידעי דאליהו ז"ל הוה וארוחו ליה טובא. והאי דמרוחי' השתא מצד ימין מסטר רישא מההוא מעשה הוא דעבדי. ואבי אבי גאון היה סופרו ועומד בכל צרך הישיבה לפניו בכל ימיו. וביומא דאפטר הוה זעף גדול ונדת ארעא, ואתמר נמי דהוה מצער נפשיה טובא על גירסא בינקותיה וברכיה מר רב שנוי רביה גאון וא"ל [תזכה] דתדבר אומתך. ותרתין שנין מלך.

¹⁵⁵ איגרת שם אות קי"ח: ובתריה מר רב יוסף בריה דמר רב אבא בשנת קכ"ה, ולא הוה דוכתיה דהוה מר רב אהרן קמוי דהוא אב בית דין והוה גמיר ועדיף טפי מיניה וכו' במקור קמוי פירוש לפניו, ובהעתקה הוא שם אחד המקבלים, מעין המפורש שם אות קכ"ג: ובתריה מר רב קימוי בר מר רב אשי ג' שנים ומחצה. ושם אות קכ"ח: בתר מר רב הא"י גאון בר מר רב דוד מר רב קימוי גאון וכו' ושם אות קכ"ט: דרבנן דמתיבתא אכנפו וקריוה למר רב מבשר כהנא גאון בר מר רב קימוי גאון. קמוי – קומוי.

81. והוא קבל מרב יוסף בריה דמר רב אבא¹⁵⁶,
82. והוא קבל מרב אסימאי גאון אחיו של רב אברהם גאון¹⁵⁷,
83. והוא קבל מרב כהנא גאון בן מר רב חנמא גאון¹⁵⁸,
84. והוא קבל מרב יוסף בן רב שילא¹⁵⁹,
85. והוא קבל מרב ישעיה הלוי בן רב אבא בלודאי¹⁶⁰,
86. והוא קבל ממר רב אשי,
87. והוא קבל מרב הונא מסלוי¹⁶¹,
88. והוא קבל מרב קיבוי הלוי בן מר רבה מן נהר קורא¹⁶²,
89. והוא קבל מרב מרי הלוי בן מר רב משרשיא¹⁶³,
90. והוא קבל מרב אחונאר כהנא בן מר רב עינא בן רב הונא כהנא¹⁶⁴,
91. והוא קבל מרב ענן¹⁶⁵,
92. והוא קבל מרב יהודאי גאון מאור עינים בן מר רב נחמן.
93. והוא קבל מרב אחא,

---

¹⁵⁶ איגרת שם אות קי"ח: ובתריה **מר רב יוסף בריה דמר רב אבא** בשנת קכ"ה וכו' במקור אחד הוא עם רב יוסף חסיד וזקן הנ"ל, בהעתקה התחלקו.

¹⁵⁷ איגרת שם אות קי"ז: ובתריהון גאונים מפומבדיתא מר רב ישעיה הלוי בר מר רב אבא, ומן כלואדי הוה מתא דמקרבא לבגדד ומלך בשנת ק"ז. ובתריה מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי בשנת ק"ט. ובתריה מר רב כהנא גאון בר מר רב חנינאי גאון בשנת קט"ו. ובתריה **מר רב איבומאי גאון אחי אביו בריה דמר רב אברהם גאון בשנת קכ"א**.

¹⁵⁸ איגרת שם אות קי"ז: ובתריה **מר רב כהנא גאון בר מר רב חנינאי גאון** בשנת קט"ו.

¹⁵⁹ איגרת שם אות קי"ז: ובתריה **מר רב יוסף בר מר רב שילא משלחי** בשנת ק"ט.

¹⁶⁰ איגרת שם אות קי"ז: ובתריהון גאונים מפומבדיתא **מר רב ישעיה הלוי בר מר רב אבא**, ומן כלואדי הוה **מתא דמקרבא לבגדד** ומלך בשנת ק"ז. כלואדי – בלודאי.

¹⁶¹ איגרת שם אות קט"ז: ובתריה מר רב מרי הכהן מנהר פקוד ח' שנים. ובתריה מר רב אחא חצי שנה. ובתריה מר רב יהודאי בר מר רב נחמן ג' שנים ומחצה והוא נמי מפומבדיתא ולא הוה מאן דמפליג בחכמה בסורא כותיה. אף הוא נמי שקליה שלמה נשיא' ומנייה להתם ומאור עינים היה. והוא ואחיו היו גאונים בתרתי מתיבתא בפרק אחד ובאותן הימים בתריה נפק ענן. ובתרי מר רב יהודאי מר רב אחונאי כהנא בר מר רב פפא ח' שנים. ובתר מר רב אחונאי כהנא בר מר רב הונא ה' שנים. - ובתריה מר רב מרי הלוי בר רב משרשיא ג' שנים ומחצה. - ובתריה מר רב ביבוי הלוי בר מר רבא מנהר פקוד עשר שנים ומחצה, **והוא היה עד מר רב הונא מר הלוי** ועם מר רב מנשה גאוני פומבדיתא כשתקנו למגבה לכתובה ובעל חוב ממטלטלי. ואלו תומת ק' שנה. הרי מר רב הונא מר הלוי - רב הונא מסלוי.

¹⁶² איגרת שם אות קט"ז: ובתריה **מר רב ביבוי הלוי בר מר רבא מנהר פקוד** עשר שנים ומחצה וכו' התחלפו ביבוי – קיבוי, רבא – רבה, פקוד – קורא.

¹⁶³ איגרת שם אות קט"ז: ובתריה **מר רב מרי הלוי בר רב משרשיא** ג' שנים ומחצה.

¹⁶⁴ איגרת שם אות קט"ז: ובאותן הימים בתריה נפק ענן. ובתרי [ובתר] מר רב יהודאי **מר רב אחונאי כהנא בר מר רב פפא ח' שנים**. ובתר **מר רב אחונאי כהנא בר מר רב הונא ה' שנים**. אחונאי – אחונאר.

¹⁶⁵ איגרת שם אות קט"ז: ובאותן הימים בתריה **נפק ענן**. העתקה הזאת מעניינת מאוד. ענן הופך כאן לאחד מן מעתיקי השמועה, ועיין חגיגה ט"ז, ב': יצא מנחם ונכנס שמאי כו'. להיכן יצא? אביי אמר: יצא לתרבות רעה וכו'.

94. והוא קבל מרב מרי מן נהר פקוד,
95. והוא קבל מרב שלמה בר חסדא ריש גלותא,
96. והוא קבל מרב הונא דמחסיא,
97. והוא קבל מן אמימר בר שמואל בנו של מר רבה גאון,
98. והוא קבל ממר בר רב שמואל,
99. והוא קבל מרב חנניא גאון בן מר אברהם גאון כהנא¹⁶⁶,
100. והוא קבל מרב שימי גאון¹⁶⁷,
101. והוא קבל מרב אדא בן רב דודאי גאון¹⁶⁸,
102. והוא קבל מרב זכאי בן מר רב אחונאי גאון¹⁶⁹,
103. והוא קבל מרב מלכא בן רב אחא אחוהי דנטרונאי בר חביבאי נשיא¹⁷⁰,
104. והוא קבל מרב נחמיה בר מר רב משרשיא גאון,
105. והוא קבל מרב אחא גאון,
106. והוא קבל מרב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה גאון¹⁷¹,
107. וה' ק' מרב שמואל בן מר רב.
108. ו"ק מרב יוסף גאון,
109. ו"ק מרב יהודה גאון,
110. ו"ק מרב נטרונאי בן מר רב נחמיה,
111. ו"ק מרב אבוה,
112. ו"ק מרב חייא ממישן,
113. ו"ק מרב מרי בן מר רב יוסף גאון,

---

¹⁶⁶ איגרת שם אות קי"ג: ובתר רב מלכא מר רב רבא בריה דרב דודאי זקננו בשנת תתרפ"ד. ובתריה מלך מר רב שני ולא האריך. ובתריה מלך מר רב חנינאי גאון כהנא - בר מר רב אברהם גאון בשנת תתרצ"ג ועבריה נשיאה. וקם באתריה מר רב הונא בר מר הלוי בר יצחק בשנת תתרצ"ו. ובימיו תקינו למגבי כתובת אשה ובעל חוב מיתמי אפילו ממטלטלי. ובתריה מלך מר רב מנשה בר מר רב יוסף בשנת תתרצ"ט, וגובאה הוה מן בני בי עוקבא.

¹⁶⁷ איגרת שם אות קי"ג: ובתריה מלך מר רב שני ולא האריך.

¹⁶⁸ איגרת שם אות קי"ג: ובתר רב מלכא מר רב רבא בריה דרב דודאי זקננו בשנת תתרפ"ד וכו' השינוי מרבא לאדא.

¹⁶⁹ איגרת שם אות קי"ב: ובתריה מלך מר רב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה ומן בגדד היה ומן תותירא ברא. וביומיה סליק רב אחא משבחא לארץ ישראל דמר רב נטרוי שמעיה הוה, וכד אדבריהו נשיאה עליהו סליק להתם. ובתריה מלך מר רב אברהם כהנאי. ובתריה מלך מר רב דודאי בר מר רב נחמן בשנת תתרע"ב והוא אחוה דמר רב יהודה גאון. ובתריה מלך רב חנניה בר רב משרשיא בשנת תתרע"ה. ובתריה מלך רב מלכא בר מר רב אחא בשנת תתרפ"ב, והוא אחתיה לרב נטרונאי נשיא בן זבינאי בפלוגתא על זכאי בר מר אחונאי דהוא נשיא קמי הכי כמה שנין, ואתכנשו תרתין מתיבתא עם זכאי הנשיא ועברוה לנטרונאי ואפטר רב מלכא לגן עדן ורב נטרונאי נשיא אזל למערב.

¹⁷⁰ איגרת שם אות קי"ב: ובתריה מלך רב מלכא בר מר רב אחא בשנת תתרפ"ב, והוא אחתיה לרב נטרונאי נשיא בן זבינאי בפלוגתא על זכאי בר מר אחונאי דהוא נשיא קמי הכי כמה שנין, ואתכנשו תרתין מתיבתא עם זכאי הנשיא ועברוה לנטרונאי ואפטר רב מלכא לגן עדן ורב נטרונאי נשיא אזל למערב. חביבאי הוא זבינאי.

¹⁷¹ איגרת שם אות קי"ב: ובתריה מלך מר רב נטרוי כהנא בן מר רב אמונה ומן בגדד היה ומן תותירא ברא וכו'

114. ו"ק מרב הונא,
115. ו"ק מרב ששנא,
116. ו"ק מרב כיסאי מסורא¹⁷²,
117. ו"ק מרב חונאי גאון,
118. ו"ק מרב רבה גאון,
119. ו"ק מרב יצחק גאון,
120. והוא קבל מרב חנא גאון בפומבדיתא,
121. ו"ק מרב עינא מסורא,
122. ו"ק מרב יוסי גאון,
123. ו"ק מרב תחינה וממר זוטרא בן רב חמנא¹⁷³,
124. הם קבלו מרב אחא,
125. ו"ק מרב הונא בן אומציא¹⁷⁴,
126. ו"ק מרב שמואל בר רב רבבהו מפומבדיתא¹⁷⁵,
127. ו"ק מרב רחומאי¹⁷⁶,
128. ו"ק מרפרם מפון[מ]בדיתא,
129. ו"ק מרב גביהה מבי כתיל,
130. ו"ק מאבינא בריה דרב הונא,
131. ו"ק מרבה תוספאה,
132. ו"ק מרב טביומי הוא מר בר רב אשי.
133. ו"ק מרב נחמן בר רב הונא,
134. ו"ק מרב אידי בר אבין,
135. ו"ק מרב יימר,
136. ו"ק מהונא בר נתן,

---

¹⁷² איגרת שם אות ק"י: ואחריו מר רב רבא שתקנו בימיו לתת גט לאלתר לאשה, דלאו כשמעתא דכלתיה דרב זביד וכו'. ובימיו היה בסורא מר רב הונאי גאון. ובתר מר רב רבה רב בוסאי. והיה בסורא בר רב ששנא דכתיב על חומרתי: משרשיא בר תחליפא. ובתריה מר רב בוסתנאי בפומבדיתא מר רב הונא מרי בן מר יוסף הוה גאון בשנת אלף. ובתריה מר רב חייא ממישן. ובתריה מר רביא. מתברר שהוחלפו בוסאי – כיסאי.

¹⁷³ איגרת שם רבנן סבוראי אות ק"ז: ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות, דהכי פרשו גאונים בספרי זכרוניהם בדברי הימים, בשנת תתט"ו שכיב רבנא סמא בריה דרבנא יהודאי בסיון. ואמרין דדינא דבבא הוה. - ובחד בשבא דהוא ארבע באדר שנת [תתי"ו] שכיב רב אחאי בר רב הונא. ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי. ובשנת תתי"ז בכסלו שכיב רב שמואל בר יהודה דמן פומבדיתא. ובאדר שכיב רבינא בר אמוציא. ובשנת תתי"ט שכיב רב הונא ריש גלותא. ובשנת תתכ"ב ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב אחאי בריה דרבה בר אבוא. ובשנת תתכ"ו שכיב רב תחנא ומר זוטרא בני רב חננא. ואשתייר רבה יוסף גאון במתיבתין כמ' שנין. ובתר הכי רב עינא בסורא ורב סימוניה בפומבדיתא. ובתר הכי רב רבאי מרוב, ומן מתיבתא דילן הוה ואמרין דגאון הוה. הרי השמות תחנא – תחינה, חננא – חמנא.

¹⁷⁴ איגרת שם אות ק"ז: ובאדר שכיב רבינא בר אמוציא. רבינא בר אמוציא - רב הונא בן אומציא.

¹⁷⁵ איגרת שם אות ק"ז: ובשנת תתי"ז בכסלו שכיב רב שמואל בר יהודה דמן פומבדיתא [פומבדיתא]. יהודה – רבבהו. ושם מצאנו: ובתר הכי רב רבאי מרוב וכו'.

¹⁷⁶ איגרת שם אות ק"ז: ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי - ואית דמחלפין רב רחומאי.

137. ו"ק מרב אשי גאון,
138. ו"ק מרב אחא בריה דרבא,
139. ו"ק מרב כהנא,
140. ו"ק מרפרם,
141. ו"ק מרב פפא אביו,
142. ו"ק מרב דימי,
143. ו"ק מרב זביד,
144. ו"ק מרב חמא מנהרדע',
145. ו"ק מרב נחמן בר יצחק,
146. ו"ק מרב יוסף מפומבדיתא,
147. ו"ק מרבה בר רב הונא מסורא,
148. ו"ק מרב הונא בר חייא,
149. ו"ק מאביי ורבא ורב יוסף.
150. /ורב יוסף קבל מרבה,
151. ו"ק מרב יהודה,
152. ו"ק מרב חגא,
153. ו"ק מרב חסדא,
154. ו"ק מרב הונא,
155. ו"ק מר' אמי,
156. ו"ק מרב אחא בר חנינא,
157. ו"ק מרב פפי,
158. ו"ק מרב הונא בר רב יהושע,
159. ו"ק מרב שלמיא,
160. ו"ק מאבימי,
161. ו"ק מרב משרשיא,
162. ו"ק מרב הילל,
163. ו"ק מרב קטינא,
164. ו"ק מרב הונא,
165. ו"ק מרב נחמיה,
166. ו"ק מרב מרי,
167. ו"ק מאמימר,
168. ו"ק מרבה בר רב הונא,
169. ו"ק מר' חלקיה,
170. ו"ק מר' אבא,
171. ו"ק מר' חנניא בן שלמיא,
172. ו"ק מעולא,
173. ו"ק מרב יצחק בר יוסף,
174. ו"ק מר' חלבו,
175. ו"ק מר' ירמיה,
176. ו"ק מר' חנינא,

177. ו"ק מר' [חמא¹⁷⁷] בר גוריא,
178. ו"ק מר' זעירא,
179. ו"ק מר' כהנא,
180. ו"ק מר' יהודה,
181. ו"ק מרבה בר חנה,
182. ו"ק מר' חייא בר רבי אבא,
183. ו"ק מר' פרידא,
184. ו"ק מר' יהושע בן לוי,
185. ו"ק מר' יוחנן,
186. ו"ק מר' שילא,
187. ו"ק מר' יוסף בן זמרא,
188. ו"ק מר' אבהו,
189. ו"ק מר' אלעזר בן פדת,
190. ו' קבל(') מר' אסי,
191. ו"ק מר' אמי,
192. ו"ק מר' [חנינא],
193. ו"ק מר' יוסי¹⁷⁸,
194. ו"ק מר' שמעון בן לקיש,
195. ו"ק מר' יוחנן,
196. ו"ק מר' ושמואל,
197. ורב ושמואל לא נכתב ממי קבלו¹⁷⁹.
198. אך ר' חידקא קבל מר' בנאה,
199. ו"ק מר' ינאי,
200. ו"ק מר' אפס,
201. ו"ק מר' לוי בר סיסי,

---

¹⁷⁷ חסר בכ"י והשלמנו מסדר תנאים ואמוראים – מרכס, עמ' 14: ואחריהן דור ר' פרנך ור' חייא בר אבא ורבה בר בר חנה ורב שמן בר אבה וחרנא? ורב יהודה ורב כהנא ור' זירא ור' חמא בר גוריא ור' (חננאל) [חנינא] ור' ירמיה ורב גידל ור' יצחק בר יוסף ועולא ורב חנניה בר שלמיה וכו' וגם שם בעמ' 17: ואחריהם דור ר' פרנך ור' חייא בר אבא ורבה בר בר חנה ורב שמן בר אבא ורב יהודה ורב כהנא ור' זירא ורב חמא בר גוריא ור' חנינא ור' ירמיה ורב גדל ור' יצחק בר יוסף ועולא ורב חנינא בר שלמיה וכו' זירא – זעירא.

¹⁷⁸ כפי הנראה, נחלק כאן השם רבי יוסי ברבי חנינא לשתיים. בסדר שם בעמ' 14: ואחריהן דורות חכמי התלמוד. רב ושמואל ור' יוחנן ור' שמעון בן לקיש ור' יוסי בר' חנינא ור' אמי ור' אמי ור' [אלעזר] בן פדת ור' אבהו ור' יוסי בר זימרא ור' שילה ור' חנן? ור' יהושע בן לוי: שם בעמ' 16: ואחריהם חכמי התלמוד רב ושמואל ור' יוחנן ור' שמעון בן לקיש ור' יוסי בר חנינא ור' אמי ור' אמי ור' אלעזר בן פדת ור' אבהו ור' יוסי בן זמרא ור' שילה ור' יהושע בן לוי.

¹⁷⁹ באם אמנם מקורו במעין סדר שזכרנו, נוכל לבאר כוונתו, מפני ששם בעמ' 14: ור' בנאה ור' חידקא הרי כאן ארבעה דורות של סוף חכמי המשנה. ואחריהן דורות חכמי התלמוד. רב ושמואל וכו' וגם שם בעמ' 16: ור' בנאה ור' חידקא. הרי כאן שבע דורות של חכמי המשנה. ואחריהם חכמי התלמוד רב ושמואל וכו' הרי שהפסיק כאן הכותב בין הדורות, דהיינו בין חכמי המשנה ובין חכמי התלמוד המתחילים ברב ושמואל, אשר ממילא אין רצף ברור מפורש ביניהם, "ורב ושמואל לא נכתב ממי קיבלו".

202. ו"ק מר' הושעיא,
203. ו"ק [מר'] יונתן,
204. ו"ק מר' יצחק בר קפרא,
205. והוא קבל מר' ישעיה וחזקיה ויהודה ור' חנינא בניו של ר' חייא,
206. והם קבלו מאביהם,
207. והוא ק' מר' שמעון בן יהוצדק,
208. ו"ק מר' אסי¹⁸⁰,
209. ו"ק מר' יאשיה אביו,
210. ו"ק מר' פנחס בן יאיר,
211. ו"ק מר' אלעזר בר' יוסי,
212. ו"ק מר' ישמעאל בר' יוסי.
213. וה' קב' מר' יעקב קורשי¹⁸¹,
214. ו"ק מר' שמעון בן אלעזר,
215. ו"ק מאביו,
216. ו"ק מר' שמעון בן יוחי,
217. ו"ק מר' נתן,
218. ו"ק מרבן גמליאל,
219. ו"ק מר' יהודה הנשיא,
220. ו"ק מר' ראובן האיציטובלי,
221. ו"ק מר' חוצפית המתורגמן,
222. ו"ק מר' שמעון בן זומא,
223. ושמעון בן זומא ושמעון בן עזאי קבלו מר' אלעזר בן שמוע,
224. ו"ק מר' אלעזר בנו של ר' יוסי הגלילי,
225. ו"ק מר' יוחנן הסנדלר,
226. ו"ק מר' יוחנן,
227. ו"ק מר' יהודה,
228. ו"ק מר' מאיר,
229. ו"ק מיהודה בן תימא,

---

¹⁸⁰ כך בסדר שם בעמ' 14: ור' יאשיה ורב אחיי בנו. ואחריהן דור ר' שמעון בן יהוצדק וכו' וגם שם בעמ' 16: ור' יאשיה ור' אחאי בנו. ואחריהם דור [ר'] שמעון בן יהוצדק וכו'

¹⁸¹ כך בסדר שם בעמ' 13: ואחריהן דור ר' יהודה הנשיא הוא רבינו הקדוש ורבן גמליאל ור' שמעון בניו ור' שמעון בן יוחי ור' אלעזר בנו ור' שמעון בן אלעזר ור' יעקב קורשי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' פנחס בן יאיר ור' יאשיה ורב אחיי בנו. ואחריהן דור ר' שמעון בן יהוצדק ור' חנניה [ובהערות שם: חייה] ובניו יהודה וישעיה וחזקיה ור' יצחק בן קפרא ור' יונתן ור' הושעיה ור' לוי בר' סיס' ור' אפס ור' ינאי ור' בנאה ור' חידקא הרי כאן ארבעה דורות של סוף חכמי המשנה. ואחריהן דורות חכמי התלמוד. רב ושמואל וכו' וגם שם בעמ' 16: ואחריהם דור רבינו הקדוש ורבן גמליאל ור' שמעון בניו ר' נתן ור' שמעון בן יוחאי. והוא הסתום בכל המשנה. ור' אלעזר בנו ור' שמעון בן אלעזר ור' אלעזר ור' יעקב בן קורשאי ר' ישמעאל בר' יוסי ור' אלעזר בר' יוסי ור' פנחס בן יאיר ור' יאשיה ור' אחאי בנו. ואחריהם דור [ר'] שמעון בן יהוצדק ור' חייא ובניו יהודה וישעיה וחזקיה ור' אלעזר בר' קפרא ור' יונתן ור' יאשיה ור' אושעיה לוי בר' סיס' ור' אפס ור' ינאי ור' בנאה ור' חידקא. הרי כאן שבע דורות של חכמי המשנה. ואחריהם חכמי התלמוד רב ושמואל וכו'

230. ו"ק מר' אלעזר בן חסמא,
 231. ו"ק מר' יוחנן בן גודגודא,
 232. ו"ק מר' ישמעאל,
 233. ו"ק מר' יוחנן בן ברוקה אביו,
 234. ו"ק משמעון בן ננס,
 235. ו"ק מחנניה איש אונו,
 236. והוא ק' מר' יהושע בן קרחה.
 237. והוא קבל מר' עקיבא,
 238. והו' ק' מר' אלעזר בן עזריה,
 239. ו"ק מר' שמעון,
 240. ו"ק מר' טרפון,
 241. ו"ק מר' יהודה בר' אבא¹⁸²,
 242. ו"ק מר' חנינא בן חכינאי,
 243. ו"ק מר' אלעזר בן דמא,
 244. ו"ק מר' אלעזר בן פרטא,
 245. ו"ק משמואל הקטן,
 246. ו"ק מר' יוסי בן קיסמא,
 247. ו"ק מר' חנניה בן תרדיון,
 248. ו"ק מפפוס בן יהודה,
 249. ו"ק מאבא שאול בן ביטנית,
 250. ו"ק מר' חנינא בן דוסא,
 251. ו"ק מר' חנינא בן אנטיגנוס,
 252. ו"ק מר' אלעזר המודעי ומאבא שאול,
 253. ו"ק מר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול,
 254. ו"ק מר' יהושע בן חנניה,
 255. ו"ק מר' אליעזר,
 256. ו"ק מרבן יוחנן בן זכאי,
 257. ו"ק מר' צדוק ור' אלעזר בנו.
 258. ור' צדוק קבלו(?) מר' אליעזר בן יעקב,
 259. ו"ק ממנחם הלבלר ומרבן גמליאל הזקן,
 260. ו"ק מר' יוחנן הקורנית¹⁸³,
 261. ו"ק מבבא בן בוטא ומר' נחוניא בן הקנה,
 262. ור' נחוניא בן הקנה קבל מחנניה בן חזקיה בן גרון,

¹⁸² מפליא שבפשטות כאן הכוונה היא לרבי יהודה בן בבא, אך כשיבוש זה עצמו, הנה נמצא אף בסדר שם בעמ' 13: ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול ואבא שאול ור' אלעזר המודעי ור' חנינא סגן הכהנים ורבן גמליאל ורבן שמעון בנו ור' חנינא בן אנטיגנוס ור' חנינא בן דוסא ופפוס בן יהודה ור' חנינא בן תרדיון ור' יוסי בן קסמא ושמאל הקטן ור' אלעזר בן פרטא ור' אלעזר בן דמא וחנניה בן חכינאי ור' יהודה בר אביו [בהערות כתב: בן בבא]: ואלה היו אחרי חורבן הבית דורו של ר' טרפון וכו' מ"מ, בבא – אבא קל להתחלף.

¹⁸³ כך בסדר שם בעמ' 13: ור' [יוחנן] בן החורוני. שם בעמ' 16: ור' יוחנן בן החורוני.

263. ו"ק מר' יוחנן בן בג בג ומר' פפייס,
 264. ור' פפייס קבל מר' יהודה בן בתירה,
 265. ו"ק מר' אבא בר כהנא ומשמאי והילל ור' מיישא ור' חנן ואדמון,
 266. והם קבלו משמיעה ואבטליון,
 267. והם קבלו מעקביא בן מהללאל ומשמעון בן שטח ומיהודה בן טבאי ומחוני המעגל,
 268. והם קבלו מאליועני כהן גדול ומיוסי בן יעזר ומיוחנן ומיוסי בן יוחנן ומר' אלעזר בן חרסום ומאנטיגנוס,
 269. והמה קבלו מעזרא הסופר ומחגי ומזכריה וממלאכי ומר' דוסא ומשמעון הצדיק¹⁸⁴,
 270. והם קבלו מכמה זקנים ונביאים//.

¹⁸⁴ כך בסדר שם בעמ' 13: **סדר חכמים** מקצת מן החכמים הללו מהן ראו אילו את אילו ומהן היו אילו אחרי אילו. בתחילה היה דור שמעון הצדיק ור' דוסא בן הרכינס והם ראו חגי זכריה ומלאכי שהוא עזרא הכהן הסופר. ואחריהן דורו של אנטיגנוס איש סוכו ור' אלעזר בן חרסום כהן גדול. ואחרי' דורו של יוסי בן יעזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים. ואחריהם יוחנן בן מתתיה כהן גדול ויהושע בן פרחיה ונתאי הארכלי. ואחרי' דור חוני המעגל ואליועני בן הקייה [ובהערה: הקוף] כהן גדול ויהודה בן טבאי ושמעון בן שטח. ואחריהם דור עקביא בן מהללאל ושמעיה ואבטליון ור' מאיישא וחנון ואדמון. ואחרי' דור שמאי ומנחם והילל ובבי [שם בהערה: ור' יהודה] בן בתירה ור' פפייס ור' יוחנן בן בג בג וחנוניה בן חזקיה בן גרון ור' נחוניא בן הקנה ובבא בן בוטא ור' [יוחנן] בן החורוני ורבן גמליאל הזקן ונחום הלבלר **אלו שבעה שהיו בבית שני. ואילו הן החכמים שהיו בסוף בית שני** וראו בחורבנו ובגלות שנייה הן ר' אליעזר בן יעקב ור' צדוק ור' אלעזר בנו ורבן יוחנן בן זכאי ותלמידיו ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה. והם הסתומים בכל המשנה. ר' יוסי הכהן ור' שמעון בן נתנאל ור' אלעזר בן ערך וכו' ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול ואבא שאול ור' אלעזר המודעי ור' חנינא סגן הכהנים ורבן גמליאל ורבן שמעון בנו ור' חנינא בן אנטיגנוס ור' חנינא בן דוסא ופפוס בן יהודה ור' חנינא בן תרדיון ור' יוסי בן קסמא ושמאל הקטן ור' אלעזר בן פרטא ור' אלעזר בן דמא וחנוניה בן חכינאי ור' יהודה בר אביו [בהערות כתב: בן בבא]: **ואלה היו אחרי חורבן הבית** דורו של ר' טרפון ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא ור' יהושע בן קרחה וחנוניה איש אונו ושמעון בן ננס ור' יוחנן בן ברוקא ור' ישמעאל בנו ור' יוחנן בן גודגדא ור' אלעזר בן חסמא ור' יהודה בן תימא ור' מאיר ור' יהודה ור' יוחנן הסנדלר ור' יוסי הגלילי ור' אליעזר בנו ור' אלעזר בן שמוע ושמעון בן עזאי ושמעון בן זומא וחוצפית התורגמן ור' ראובן האיסטורבלי. ואחריהן דור ר' יהודה הנשיא הוא רבינו הקדוש וכו' וגם שם בעמ' 16: **סדר החכמים ז"ל מאנשי כנסת הגדולה עד רב אשי ורבינא. בתחלה דור שמעון הצדיק ור' דוסא בן הרכינס והם ראו חגי זכריה ומלאכי. ואחרי כן דור אנטיגנוס איש סוכו ור' אלעזר בן חרסום כהן גדול. ואחריהם דור יוסף בן יעזר איש צרדה ויוסף בן יוחנן איש ירושלים. ואחריהם דור יוחנן בן מתתיה כהן גדול ויהושע בן פרחיה ונתאי הארכלי. ואחריהם דור חוני המעגל ואליועני בן הקוף כהן גדול [גדול] ויהודה בן טבאי ושמעון בן שטח. ואחריהם דור עקביא בן מהללאל ושמעיה ואבטליון ור' מיאשה וחנון ואדמון. ואחריהם שמאי ומנחם והילל ור' יהודה בן בתירה ופפוס ור' יוחנן בן בג בג וחנוניה בן חזקיה בן גרון ור' נחוניא בן הקנה ובבא בן בוטא ור' יוחנן בן החורוני ורבן גמליאל ונחום הלבלר. הרי שבע דורות שהיו בבית שני. - ואילו הם החכמים שהיו בסוף בית שני** וראו אותו בחורבנו ר' אליעזר בן יעקב ור' צדוק ור' אלעזר בנו ורבן יוחנן בן זכאי ותלמידיו ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה. והם הסתומים בכל המשנה. ור' יוסי הכהן ור' שמעון בן נתנאל ור' אלעזר בן ערך ור' ישמעאל בן אלישע כהן גדול ואבא שאול ור' אלעזר המודעי ור' חנינא סגן הכהנים ורבן גמליאל ורבן שמעון בנו ור' חנינא בן אנטיגנוס ור' חנינא בן דוסא ופפוס בן יהודה ור' חנינא בן תרדיון ור' יוסי בן קיסמא ושמאל הקטן ור' אלעזר בן פרטא ור' אלעזר בן דמא וחנוניה בן חכינאי ור' יהודה בן בבא. ואחריהם דור ר' טרפון ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא ור' יהושע בן קרחה בנו וחנוניה איש אונו ושמעון בן ננס ור' יוחנן בן ברוקא ור' ישמעאל בנו ור' יוחנן בן גודגדא ור' אלעזר בן חסמא ור' יהודה בן תימא ור' מאיר ור' יהודה ור' יוחנן הסנדלר ור' יוסי הגלילי ור' אליעזר בנו ור' אלעזר בן שמוע ושמעון בן עזאי ושמעון בן זומא וחוצפית התורגמן ור' ראובן בן האצטורבלי. ואחריהם דור רבינו הקדוש וכו'

על כן יזהר כל ירא השם, שלא יוסיף ולא יגרע אפילו אות אחת, על כל התפלה אשר יסדו חכמים הראשונים/ ישי'ע'מ' [=יבוא שלום ינוח על משכבו]//, ובגליון, עד הנה כתב [ריגנשפורק]¹⁸⁵.

רשימה הקצרה

נדפס מכבר בפירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר, ושוב בסידור תורת חיים¹⁸⁶:

1. אני אלעזר הקטן קבלתי תקון תפלות
2. מאבא מארי [רבנו] יהודה
3. ב"ר קלונימוס
4. ב"ר משה
5. בן רבנא יהודה
6. בן רבנא קלונימוס
7. בן רבנא משה
8. בן רבנא קלונימוס
9. בן רבנא יהודה,
10. וגם קבלתי מרבי' יהודה החסיד
11. כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש החסיד
12. כאשר קבל מרבי' אלעזר החזן משפירא,
13. כי רבינו קלונימוס [הזקן] בשעת פטירתו היה רבי' שמואל החסיד בנו היה¹⁸⁷ נער ומסרו לרבינו אלעזר חזן משפירא, וכשגדל רבי' שמואל החסיד קבל ממנו כאשר צוהו רבי' קלונימוס הזקן,
14. ורבי' קלונימוס הזקן קבל מאביו רבינו יצחק
15. ור"י קבל מאביו רבי' אלעזר הגדול
16. בר' יצחק
17. בר' יהושע
18. בר' אבון הוא ר' אבון זקנו של רבי' שמעון הגדול ממגנצא,
19. ורבי' אלעזר הגדול למד תורה לפני רבי' שמעון הגדול, כי ר"י¹⁸⁸ אבי' של רבי' שמעון הגדול ור' יהושע זקנו של ר' אלעזר הגדול היו אחים, על כן גדלו רבינו שמעון [הגדול], כי כשנפטר

¹⁸⁵ אך בפנים: ריגנשפורק.

¹⁸⁶ בעמוד 19 ע"ש.

¹⁸⁷ היה – היה נכפלה.

¹⁸⁸ שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט: שוב מצאתי רבי שמעון הגדול, בר יצחק החסיד, בר אבין [אבון], הגדול, בתורה בחכמה ובעושר ובסודי סודות לדרוש כל אות במ"ט פנים, הוא ר' אבין [אבון] הגדול אשר יצא מזרעו של הרב רבי יוסף הזקן, בן רבינו שמעון ממדינת מנש, שיסד אזהרת אתה הנחלתה, והוא היה בר סגולתו של רבינו אליהו הזקן שיסד אזהרות אמת יהגה חכי, ורבנו אבין [אבון] הגדול הוליד את ר' יצחק חסיד, ואת ר' יהושע חסיד, ורבינו יצחק חסיד אחיו הוליד את רבינו קלונימוס הזקן, אשר הוליד רבינו שמואל חסיד קדוש ונביא, אשר הוליד רבינו אברהם משפיר"א, ואת רבינו יהודא החסיד משפיר"א, אשר הגלו מארץ מולדתן למדינת ריגנשפורג ע"י מעשה וכו' ובספר אור זרוע חלק ב' - הלכות ראש השנה סימן רע"ה: אמר אבא מרי רבי' יהודה בר' קלונימוס בשם מרנא ורבנא ר' יהודה החסיד בשם ר' שמואל החסיד שאמר בשם רבי' קלונימוס הזקן בן רבי' יצחק בן רבי' אלעזר הגדול שאירע במגנצ"א מילה בר"ה ושאלו לקדושים אשר בארץ רבי' גרשום בר' יהודה מאור הגולה ורבי' שמעון

ר"י היה רבי' אלעזר הגדול בנו נער קטן וגדלו בביתו ולמד לו תורה הוא ורבי' גרשם מאור הגולה.

20. וגם רבי' יהודה הכהן מסר לו לרבי' אלעזר הגדול,
21. והוא רבי' יהודה הכהן שעשה "ספר הדינין" הוליד רבי' אברהם הכהן
22. ורבי' אברהם הכהן הוליד רבי' מאיר הכהן,
23. ורבי' מאיר הכהן הוליד ר"א הכהן
24. ור"א הכהן הוליד לרבי' אלעזר הכהן,
25. ורבי' אלעזר הכהן הוליד לרבי' יהודה הכהן
26. ורבי' יהודה הכהן הוליד לר' אלעזר הכהן [החסיד],
27. ור' אלעזר הכהן [החסיד] הוליד ר' יעקב הכהן החסיד הבחור.
28. וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אבן [אבן] אהרן
29. בנו של ר' שמואל הנשיא¹⁸⁹ אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה, והוצרך לילך נע ונד בארץ¹⁹⁰, ובאו בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא,
30. ושם מצא רבי' משה שפייט "אימת נוראותיך" ומסר לו כל סודותיו,
31. והוא רבי' משה בן רבי' קלונימוס
32. [בן רבינו משלם¹⁹¹ בן רבנו קלונימוס] בן רבי' יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה, הוא ובניו רבי' קלונימוס ורבי' יקותיאל וקרובו רבי' איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קרל עמו מארץ לומברדיא¹⁹² והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו [ויעצמו] במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקדש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו, זולתי מתי מספר שנשארו מקרובינו [עם רבנו קלונימוס] הזקן [משפירא], והוא¹⁹² מסר לרבי' אלעזר החזן משפירא כאשר כתבנו לעיל¹⁹³, ורבי' אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל חסיד, ורבי' שמואל חסיד מסר [לבנו] רבי' יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות.

ואכתוב סוד התפלות למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכוין לבו לעבוד להק' ביראה ואשריו. והנה עדי וסהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלו לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו אלא שלא יחלוק

הגדול בר יצחק ורבי' יהודה הכהן שעשה ספר הדינין ור' יהודה הגדול שהיה ראש לנהרגין ושאר בני הישיב' הקדוש' וכו' בנתיבי חסד ואמת תש"מ, 132.

¹⁸⁹ לעיל ברשימה הארוכה: והוא קבל מרבי' שמואל הנשיא.

¹⁹⁰ עיין על מגילת אחימעץ עמ' 12, https://www.academia.edu/9050340/Legend_and_History_in_Jewish_Middle_Ages, כתבי ר"א אפשטיין חלק שני רל"ה.

¹⁹¹ בכתב רגנסבורג לשונו: והוא קבל מרב משה גאון. והוא קבל מרבי' תודרוס, והוא קבל מרבינו קלונימוס אביו, והוא קבל מרבינו משלם הגדול.

¹⁹² רבינו קלונימוס הזקן משפירא.

¹⁹³ בכ"י שם במילואו: מתי מספר שנשארו מקרובינו עם רבנו קלונימוס הזקן משפירא כאשר כתבתי לעיל. אבל עיין ספר מצרף לחכמה, ובס' עמק הבכא – סף עמ' 18-19. בכתבי ר"א אפשטיין חלק השני עמ' רל"ד ציין לכלל עניין הרשימה הקצרה: נוסחאות שונות מזה קיבץ הרר"א נויבאואר מכתבי יד שונים במכתב עתי? REJ ככ"ג עמ' 230.

עלינו החוטא בנפשו, כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה מסיני, כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת כאשר נבאר בעזרת הבורא המלמד לאנוש בינה.

מקבילות קצרות נוספות

1. שם בכי"א¹⁹⁴: **אני אלעזר הקטן קיבלתי תיקון תפילות מאבא מרי הרב [בכ"י פילד': רבינו] ר' יהודה ב"ר קלונימוס וממורי רבנא יהודה החסיד בן רבנא שמואל הקדוש ואכתבם למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכוין לבו לעבוד להקב"ה ביראה ואשריו.**
2. ועוד מודפס שם בפירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ד] ויברך דוד: לשם תפארתך, ובימים קדמונים כשהיו מגיעים עד כאן לשם תפארתך, היה שליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר ישתבח שמך, וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא, בן רבנא קלונימוס בימי המלך קרלו למדינת מגנצא, היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד ושמו אחד, כי גדול היה, ואין כל דבר נעלם ממנו, ורבנא משה הזקן שישד קרובץ "אימת נוראותיך", והוא היה תלמידו של אבו אהרון אבי כל הסודות, בנו של רבינו שמואל הנשיא מבבל זכר צדיק וקדוש לברכה ע"כ.
3. שם [מ"א] אהבה רבה: והחבר ר' אברהם גיסי אמר לי בשם רבינו שמואל הנביא¹⁹⁵ והקדוש והחסיד זצ"ל וכו'.
4. שם [צ"ב] לאל אשר שבת: אבל אני אלעזר הקטן קיבלתי ממורי רבנא יהודה החסיד בן רבנא שמואל הקדוש בן רבנא קלונימוס הזקן וכו'.
5. בכ"י אוקספורד 1575¹⁹⁶: סליק טעמי תפילות, ואשרי הזהיר בהם. אני אלעזר הקטן קיבלתי טעמי תפילות מאבא מרי רבינו יהודה בר קלונימוס, וממורי רבינו יהודה חסיד אב החכמה, כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש, בן רבינו קלונימוס הזקן, בן רבינו יצחק. והם קבלו רב מרב גאון מגאון עד רבנא משה, בן רבנא קלונימוס שהביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא. ורבנא משה קבל מאבו אהרן, בן רבנא שמואל הנשיא, וקבלו רב מרב עד שמעון הפקולי. ואבותינו הראשונים גנזום, ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסידיו הדור, עד שבא רבינו יהודה חסיד זצ"ל ומסרו לי, והוא צוה עלי להעתיקו ולגלותו לחסידי הדור, למען ידעו [מה סוד] בברכות ובתפילה ויכוונו לבם, ולא יותירו ולא יחסרו אפילו אות אחת כל שכן תיבה, ואל יצא בעקבי איי הים שמוסיפים ומחסרים ועתידין ליתן את הדין. והזהיר בה שלא להוסיף ושלא לחסר, תפילתו מקובלת, ויהא בן העולם הבא, רק חזק ואמץ.
6. ובדרשה לפסח לרוקח – נספח: את זה העתקתי מכתובת ידו של הרב ר' אלעזר איש האלהים¹⁹⁷, בן רבנו יהודה בר' קלונימוס זצ"ל, כאשר קיבל מרבנו יהודה חסיד אב החכמה, בן רבנו שמואל הקדוש והנביא, בן רבנו קלונימוס הזקן משפירא, בן רבנו יצחק, בן רבנו אלעזר הגדול זצ"ל וכו' מנהג אבותינו כן, וכן הנהיג רבנו אלעזר הגדול כל בני ביתו, וכן

¹⁹⁴ מופיע בהערות על פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר.

¹⁹⁵ יש שהעתיקו "הנשיא" בטעות.

¹⁹⁶ סידור תורת חיים בעמ' 19.

¹⁹⁷ תואר מופלג כזה, נדיר ובלתי שכיח הוא בראשונים, דבר שמלמד על רום מעלת רבינו ושמו המקודש בעיני הדורות.

הנהיג רבנו קלונימוס הזקן וכל משפחתו, וכך היו עושין רבנא אלעזר חזן, ורבנו שמואל הנביא, ובנו רבנו אברהם, ובנו רבנו יהודה חסיד אב החכמה, וגם אבא מרי רבנו יהודה בר' קלונימוס וכו'.

7. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג¹⁹⁸: ואם ניחם על הרעה שעשה הא לך תשובה לכל עון ולכל חטאת, יסוד הרב רבי [אלעזר], בן רבינו יהודה, כאשר קבל מרבינו יהודה חסיד אב החכמה, בן רבינו שמואל הקדוש החסיד הנביא, בן רבינו קלונימוס משפירא הזקן, בן רבינו יצחק ז"ל, והמה קבלו רב מרב גאון מגאון חכם מחכם הלכה למשה מסיני וכו'.

8. שו"ת הרא"ש¹⁹⁹: ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן. וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת יותר מקבלת בני הארץ הזאת.

9. ובשם הגדולים²⁰⁰: רבינו אלעזר המחבר ספר הרוקח חיבר פי' התפלות וסודן, וכו' שהוא מקובל מרבינו יהודה החסיד שקיבל מרבו ורב מרב עד שמעון הפקולי. וכו' שם שרבינו שמואל החסיד אבי רבינו יהודה החסיד, קבל מרבינו אליעזר חזן שקבל מרבו עד רבינו שמעון הגדול ורגמ"ה, כ"כ הרב יש"ר בס' מצרף [לחכמה] דף י"ד ע"ב ע"ש באריכות וכו'.

10. שו"ת מנחת אלעזר²⁰¹: וכן בס' אלים כ' שהנוסח אשכנזים מקובל עד שמעון הפקולי ואנשי כנה"ג על כל התיבות ואותיות התפלה ע"ש.

---

¹⁹⁸ דפוס פראג סימן אלף כ"ג.

¹⁹⁹ כלל כ' סימן כ'.

²⁰⁰ מערכת גדולים אות א' [רי"ט] רבינו אלעזר בעל ס' רוקח.

²⁰¹ חלק א' סימן י"א.

יוצא לאור מכ"י קדום אשר מעולם לא פורסם, יחיד הוא במינו ובסוגו, ועניינו סעיפי סדר היום של האדם השלם. חיבור זה מתווה ללומד סדר יום מפורט לכל שעה ושעה משעות היום, וכן גם תכנית מיוחדת לערבי שבתות ולשבתות. הכותב מבחין בין סדר היום המומלץ לחודשי החורף, שבהם הימים קצרים והלילות ארוכים, ובין חודשי הקיץ, שבהם הימים ארוכים והלילות קצרים. לפי המשוער, מחברו הוא אחד מחכמי אשכנז ז"ל, בתקופת תלמידי מהר"ם מרוטנבורג ז"ל.

מבוא

על כתבי היד

הר"ר שמחה עמנואל במאמרו "הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה"²⁰² מציין: נשוב לשעה קלה אל כתבי-היד האשכנזיים של 'גימטריאות של תפילה'. כתב-היד הקדום ביותר של חיבור זה, קיימברידג' Add 3127, מכיל שורה ארוכה של חיבורים; בראשו נעתק סידור, כמנהג צרפת, ואחריו כמה וכמה חיבורים, חלקם מבית מדרשם של ר' יחיאל מפריס וחכמי איורא.²⁰³ מיד לאחר ה'גימטריאות של תפילה' העתיק הסופר חיבור קצר במוסר, הנקרא בסופו 'פרק חק היום' (דף 320 א-ג). חיבור זה מתווה ללומד סדר יום מפורט לכל שעה ושעה משעות היום, וכן גם תכנית מיוחדת לערבי שבתות ולשבתות. הכותב מבחין בין סדר היום המומלץ לחודשי החורף, שבהם הימים קצרים והלילות ארוכים, ובין חודשי הקיץ, שבהם הימים ארוכים והלילות קצרים. שמו של הכותב איננו נזכר בחיבור, והוא אף איננו מזכיר איש מרבתינו. עם זאת, נזכרים בחיבור שלושה ספרים - חיי עולם, המיימוני וסמ"ג וכו'.

חיבור זה נמצא אף בכתבי-היד של הוורסיה המיוחסת לרמב"ן, ואין ספק שהסופרים האיטלקיים שהעתיקו את הגימטריות העתיקו עמן אף את החיבור הקטן במוסר הסמוך להם בכתב-היד.²⁰⁴ עם זאת, הסופרים האיטלקיים לא עשו מלאכתם באמונה, והעתיקו רק את תחילת החיבור ואת סופו, עד שנותר ממנו רק פחות ממחציתו. הן בכ"י קיימברידג' האשכנזי והן בוורסיה האיטלקית המיוחסת לרמב"ן בא החיבור במוסר רק לאחר סופן של הגימטריות לסידור,²⁰⁵ ואין כל קשר בין שני החיבורים, לא בתוכן, לא בשיטה (החיבור במוסר איננו משתמש בגימטריות), לא בסגנון ולא במקורות המצוטטים.

מורי, הר"ר י' תא-שמע, שהכיר את 'פרק חק היום' רק מתוך כתבי-היד של הגימטריות המיוחסים בטעות לרמב"ן, סבור היה כי הוא איננו מפרי עטו של הרמב"ן, כי אם של חברו ובן משפחתו, ר' יונה גירונדי, שכתב ספרים רבים במוסר. לדבריו של תא-שמע, ר' יונה הוא זה המפנה את הקורא לעיין

²⁰² עמ' 606.

²⁰³ בהערות: על הכל, פסקי ר' יחיאל מפריס, מנהגי ר' יחיאל מפריס, סמ"ק ופסקי ר' יצחק מקורביל וכו'.

²⁰⁴ ובהערות: איננו באים לטעון כי ורסיית הרמב"ן הועתקה במישרין מכ"י קיימברידג'; השינויים הקלים בין כתבי-היד מלמדים כי שניהם הועתקו מכתב-יד קדום?, שאיננו מצוי בידינו.

²⁰⁵ שם: ב'רמב"ן א' בא החיבור מיד לאחד הגימטריות, בדומה לכ"י קיימברידג', ואילו ב'רמב"ן ב' הוא בא רק לאחר ההוספות.

בספרו שלו 'חיי עולם' (הנקרא גם ספר היראה), ו'סגנון הקטע מעיד על עצמו כמאה עדים שכך יצא מעטו של הרב יונה גירונדי, אף כי לא מצאתיו עד עתה בכתביו.

גם אם נקבל את השערתו של תא-שמע, כי 'פרק חק היום' הוא פרי עטו של ר' יונה גירונדי,²⁰⁶ עדיין אין בכך ללמד מאומה על 'גימטריאות של תפילה'. שני החיבורים נסמכו זה לזה בדרך מקרה בכ"י קיימברידג' (ומשם גם בכתב-היד של הוורסיה המיוחסת לרמב"ן), ואין להקיש מזה על זה. אך תא-שמע צירף לכאן טעות סופר אחרת, שכבר נזכרה לעיל: השיבוש ב'סודי התפילה ב'. שנכתב בו בטעות 'ואני יונה הקטן', במקום 'ואני אלעזר הקטן'. ומכאן בא תא-שמע לטעון כי לא רק שר' יונה גירונדי הוא מחברו של 'פרק חק היום', אלא הוא גם עורכו של 'סודות התפילה'. אך למעשה צירף תא-שמע שני רמזים קלושים — שכל אחד מהם אין לו כוח עמידה משלו — המצויים בשני חיבורים נפרדים (אם גם דומים במטרתם, כמבואר לעיל). החיבור הראשון הוא 'סודי התפילה', שסופרים מאוחרים (בני המאה השמונה עשרה!) טעו וכתבו בו 'יונה' במקום 'אלעזר'; והשני, 'גימטריאות של תפילה', שהחיבור הבא לאחריו בכתב-היד הוא אולי של ר' יונה גירונדי (ואף זה עדיין לא הוכח). לאור זאת, אין ספק שכל שרשרת החיבורים שנידונה במאמרנו [היינו "סודי התפילה" ו"גימטריאות של תפילה" וכדומה, המיוחסים לרוקח] הם אשכנזיים טהורים, ואין לרמב"ן או לר' יונה גירונדי ולא כלום עם הגימטריות לסידור. עכ"ל.

אכן, הר"ר ש' עמנואל עצמו ההדיר וערך "פרק חק היום" מתוך כתבי היד, והדפסתו התעכבה וטרם יצא לאור. בכן, נטלתי רשות ממנו, וחזרנו באישורו וערכנו "פרק חק היום" מתוך כתבי היד מחדש. מקורו העיקרי בכ"י קיימברידג' הקדום, נקרא בהערותיי: כ"י א', בעוד כתבי יד האחרים, אשר מאוחרים יותר, ואינם אלא קיצורים מהמקורי, ייקראו בהערותיי: כ"י ב'.

מעמד המחבר

כאמור, שמו של הכותב איננו נזכר בחיבור, והוא אף איננו מזכיר איש מרבותיו. מ"מ, מתוך דברי ה"פרק" נוכל ללמוד, כי המחבר שייך לקיבוץ של לומדים וחכמים תלמודיים, ובקיצור "ישיבה", ועוד תופס וראש ישיבה היה, היינו ר"מ = ריש מתיבתא, או מגיד שיעור, ועיקר דבריו מבוססים ב"סדרי הישיבה" והשתייכות אליה, וכלשונו בפתח דבריו: לכן כל ירא יי, ידקדק בדרכיו ובמעשיו, ואל יאבד שנותיו ושעותיו בהבלי הזמן, ועם יושבי קרנות, אשר עמלם ויגיעם לריק וכו' ורועה כסילי ירוע וכו' אך יאבק ויתחבק בת"ח, הנוחים והעריבים, נוחלי העולם הזה והעולם הבא. ולהם צפון רב טוב, אשר עין לא ראתה אלהי' זולתך וגו', ועמהם יתחב' ויתחכם וכו' וישלים חק היום, כפי יכולתו והשגתו.

משם מתחיל: סדר קימה ממטתו ותפילה כאשר כת' בספר חיי עולם, וילך מחיל אל חיל מתפילה להגדה, ושם ראוי להאריך עד סוף שעה ג'. שע' רביעי', יעביר הלכה שלמחרת וכו'

²⁰⁶ הערה: ההפניה לספר 'חיי עולם' מלמדת דווקא כי המחבר הוא אשכנזי (או שיש כאן תיקון לשון של הסופר האשכנזי), שכן בספר נודע אותו חיבור בשם 'ספר היראה' (ראה: חידושי הריטב"א למסכת ראש השנה, דף ל"ד ע"א; נמוקי יוסף, הלכות ציצית, דף י"ב ע"א ברי"ף דפוס וילנה; שו"ת התשב"ץ, ח"ב סי' מ'; שו"ת הריב"ש, סי' תס"ו. וראה ב' ריצ'לר, 'על כתבי היד של "ספר היראה" המיוחס לרבינו יונה גירונדי', עלי ספר ח' [תשמ"מ], עמ' 51 ואילך; י"מ תא-שמע, 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי — האיש ופועלו', גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן וי' קפלן, ירושלים תשמ"ח. עמ' 165 ואילך).

הדבר ברור בלא ספק, שאין "הגדה" הזאת אלא הגדת שיעור בהלכה, "ושם ראוי להאריך" כל יום עד סוף שעה ג', כאשר בשעה רביעית "יעביר הלכה שלמחרת", מעין הכנה לשיעור של מחר.

כן ניכר גם מהמשך לשונו: וביו' ה' אחר ההגדה אינו צריך לעיין נגד יום ו', **כי אין רגילות להגיד ביום ו' בע"ש**, יחזור בשעה העיון הלכות שלמד בשבוע. **וביום ו' יעיין בשעת ההגדה הלכה של יום א'**, כדי שינוח בשבת מכל מחשבה כבידה וכו' ולניסן ולתשרי לא שנית חק לימים, כדי שיהיה לאדם אז פנאי לגמור פעולות השנה, בניסן פעולות החורף, בתשרי פעולות הקיץ וכו' וגם הם ימי תעניות, ואסיפת השנה, וצרכי החג, **ואין רגילות לקבוע עת להגיד באותם חדשים. כאשר אמ' רבא לתלמידיו: במטו מנייכי, לא תחזון אפי, לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי וכו'**

וכיו"ב מצאנו בלשון הנודע בס' צידה לדרך: רבינו יצחק בן אוחותו של רבנו תם, הנודע 'בעל התוספות', אשר למד ולימד בישיבה; כי העידו לי רבותי הצרפתים בשם רבותם, כי נודע ונתפרסם שהיו לומדים לפניו שישים רבנים, **שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד**, גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חבירו, והיו חוזרין על פה; **ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה שלא היה בפיהם בין כולם כל הגמרא בין עיניהם באותה הגדה**, עד שנתבררו להם כל ספיקות שבגמרא. וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא שנראה היפך או סתירה במקום אחר, יישב ותיקן על אופן, כאשר מבואר לכל מי שראה תוספותם ושאלותם ותשובותם ופירושם וההשגות שהשיגו על זקנם רבינו שלמה.

הלא אין ספק, כי מי שאינו בעצמו ראש ישיבה, לא יכתיב "חוק יום" ויקבע לוח זמנים למי שמשמש ראש ישיבה, ולא ייתן הוראות אל מי שמעליו ולגדול מאחיו. מדובר אפוא בראש ישיבה ומגיד שיעור מלפני שנת קע"ד = 1414, היא שנת כתיבת כ"י א'.

זמן המחבר וארצו

הר"ר ש' עמנואל במהדורתו, מייחס מאמר זה ל"חכם צרפתי אלמוני", מתוך כינוי שם "חיי עולם" לספר היראה, השולל מוצא ספרדי. כפי הנראה, הסיק כן גם מצירופו ביחד עם חיבורים אחרים בכ"י העיקרי, אשר יסוד מקצתם בצרפת.

מאידך, יש לציין היצמדות והסמיכות שם של ה"פרק חק היום" דווקא ל"גימטריאות של תפילה" המיוחס לרוקח האשכנזי, כפי שמופיעים בכל כתבי היד הנמצאים בידינו. ועוד, הרי כ"י הזה נכתב בידי שני מעתיקים שונים בתקופות שונות²⁰⁷. אם מעתיק הראשון נוטה להעתיק חיבורים מצרפת דווקא, מסתבר שמעתיק השני הרבה להעתיק חיבורים אשכנזיים דווקא²⁰⁸.

²⁰⁷ נכתב בידי שני מעתיקים שונים בתקופות שונות. מעתיק אחד כתב בשנת קנ"ט את הפנים של דפים 1-42, 309-49, 328-33, ומעתיק שני את הטרסטים בשוליים ובדפים 310-327 בשנת קע"ד לערך. קולופון של המעתיק הראשון: "שמואל ב"ר מנחם תולך" (32) [ש...] כתבתי זה ספר קטן וסיימתיו ב"ב ימי' לירח אב שנת קנ"ט לפ"ק" (309). קולופון המעתיק השני: "נאום הכותב ר' יעקב בר ידידיה זלה"ה" (42), בשוליים בלוחות שבדפים 251, 344 מזכיר הנ"ל את שנת קע"ד כדוגמא, פעמים אחדות.

²⁰⁸ לדוגמא, בדף 254-293 (בשוליים): יחיאל בן יוסף מפריש: הפסקים מאסור והיתר. דף 294-311 א (עד 310 בשוליים): משה בן שניאור מאיברה: על הכל. (ע"כ למעתיק ראשון. ההמשך למעתיק שני אחריו). דף 311-א-312: יצחק בן מאיר מדורא: הלכות נדה וכו' דף 315-320 א: מנין התבות שבברכות ובתפלות (גימטריאות של תפילה). דף 320-320 א: פרק חק היום. דף 320-322 ב: מנהגי חג הפסח ודיניו וכו' דף 324 ב: יהודה החסיד בן שמואל מרגנשבורג: צוואת יהודה החסיד מרגנשבורג.

בפרט יש לציין הנזכר אצל עמנואל עצמו במקום אחר²⁰⁹, ביחס לחיבור אחר בכ"י שלנו מן המעתיק השני ג"כ: גם בחיבור אשכנזי אנונימי על הלכות פסח שבכ"י קימברידג' וכו' מובאת הפסקה במלואה אגב הדיון בהלכות ליל הסדר וכו' החכם האחרון הנזכר שם בהלכות הפסח הוא מהר"ם מרוטנבורג, וכתב היד נעתק כנראה בשנת 1414.

כן סימנים רבים נוספים, מצטרפים למסקנה הנראית לענ"ד כמסתברת טפי, שאיננו מעשי ידי רבינו יונה הספרדי, גם לא מחכמי הצרפתים יצא, אך דווקא חכם אשכנזי הוא העומד מאחורי הדברים. אף יש לשער את שעתו וזמנו, והוא בתקופת תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, כמו בעל המרדכי ובעל הגהות מיימוניות, תושבי אשכנז, ערב גזירות שנת ק"ט;

1. עניין הפרק גופו המכונה "חק היום", אשר כולו מוקדש לשמש לוח זמנים מדויק, שערך בו סדר יום מופתי של שעה – שעה לימות כל השנה, הינו מלמד יותר מכול על מוצאו האשכנזי, מושב חיים שהתאפיין מעולם במשטר של סדר, שיטתיות ודייקנות מרבית, אף בתוך כותלי הישיבה וביהמ"ד.

על לומדי ישיבות שבצרפת, שהתאפיינו בשקידה חסרת מעצורים, ובאהבת תורה המקלקלת שורה, נמצא בספר התרומה הלכות שבת סימן רמ"ג: ומורי רבינו מפרש, מנעל של רבן כורכין אותו בחוזק וקושרין, אלא אין [ואין] חולצין מנעליהן מרגליהן עד ליל שבת, לפי שלומדין בכל הלילות של ימות החול, ושוכבין מעט בלבושיהן, הילכך פטור אבל אסור.

ובילקוט חדש²¹⁰: עמי הארצות עתיד הקדוש ברוך הוא להחיותם בטללי שנה. פירוש, כשלומדים התלמידים וישנים על הספר, ריר היוצא מפיהם הקדוש ברוך הוא משמר ועושה טל, ומחיה מתים עם הארץ (עיין בפיוט של מוסף יום א' דראש השנה בפסוק המתחיל עולם בבקר, ע"ש בפירוש רבינו יחיאל מפריש²¹¹):

2. אף בדרך לימודם נבדלו בזה. חכמי הצרפתים בעלי התוספות, דרכם בסופה ובסערה, חידושים ופלפולים, וידועים דברי הים של שלמה מסכת בבא קמא הקדמה: ונחזור לראשונות, להתלמוד אשר אנו עוסקים בו, וממנו אנו שותים. לולי חכמי הצרפתים בעלי התוס', שעשאוהו אותו ככדור אחד. ועליהם נאמר דברי חכמים כדרבונות, והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום. עד שנראה לנו כאחת, מבלי סותר ומבלי עוקר. אלא סוגיא זו אומרת בכה, וסוגיא זו אומרת בכה, ולא קרב זה אל זה. ונמצא מיושר התלמוד. ומקושר: וכל הסתימות יפושרו. ותוכן פסקיו יאושרו: ים של שלמה מסכת חולין הקדמה.

חכמי אשכנז עסקו בעיקר, בדרך לימוד מסודר יותר, דבר דבור על אופניו, וכפי הניכר בספריהם ובפסקי הלכותיהם, דוגמת ראב"ן, ראבי"ה, הרוקח, אור זרוע.

בזה הוכחה חזקה לעניין חיבורנו, החוזר שוב ושוב בתוך תוכנת לימודו וסדר כתיבתו, המפורט אצלו היטב, על ההגדה היינו השיעור, והעיון, סימנים ופסקים, ולא זכר כלל שם "תוספות" אפילו פעם אחת. מבחינה הצרפתית, ודאי שהעיקר חסר מן הספר, כאשר כל עיקר ישיבות שבצרפת, שורשם ויסודם בלימוד ויצירת "תוספות" דווקא.

3. עוד קובע חיבורנו "סדר קימה ממיטתו ותפילה כאשר כת' בספר חיי עולם". בפשוטו, הדבר מלמד כי ה"חיי עולם" שימש אותם, מעין ה"שולחן ערוך" בדורות מאוחרים יותר, או ספ' חיי

²⁰⁹ "כשירד רבון העולם למצרים" בעמוד 15, ע"ש בהערה.

²¹⁰ משיח תחיית המתים לעתיד לבא.

²¹¹ [הובא בפירוש מעשה אורג, שם].

אדם ומשנה ברורה, המלווים את כל אדם מישראל באורח חייו היום יומיים. חידוש יש בזה על מעמד ה"חיי עולם" בעת כל שהיא.

מ"מ, מכאן ניכר זמן חיבורו מלפני התפשטות ספר טור אורח חיים, אשר אחר כן הפך למדריך קבוע, ע"ד המבואר במהרי"ל, גם בתרומת הדשן עפ"י הלקט יושר.

4. אכן נמצא בספר אחר משפט דומה מאוד, והוא ב"ספר המשכיל", שגם נקרא ספר חסידים חדש, או ספר חסידים תנינא, לרבי משה בן אלעזר הכהן, הוא בן אחות הרא"ש, תלמיד מהר"ם מרוטנבורג ודודו הרא"ש, שכתב וז"ל: ובתפילתך תתנהג בכל הסדר שתמצא בספר חיי העולם שייסד רבינו יצחק וכו' כך תתנהג בתפילתך בכל הסדר שתמצא בספר חיי עולם וכו' ועוד מצאתי²¹²: הראשון שעשה שימוש ספרותי נרחב - ובשתיקה - ב"ספר היראה" [הנקרא שם²¹³ בשם "חיי עולם"], תוך שאילה נרחבת של משפטים וקטעים מילה במילה ממש (לפעמים בשינויים מזעריים), הוא "ספר הגן". זהו ספר מוסר קצר, ערוך על פי ימי השבוע גם הוא, שמחברו הוא הרב יצחק ב"ר אליעזר, מתלמידיו של הרב ידידיה משפירא (חברו של מהר"ם מרוטנבורג), שחי ופעל באשכנז בראשית המאה הי"ד וכו' מכ"ז עולה הדבר בבירור, באיזה חוג קיבל ספ' "חיי עולם" מעמד סמכותי כ"כ.

5. דוגמאותיו לספרי פסקי הלכה היו "המיימוני וספר המצוות", דהיינו הרמב"ם והסמ"ג. בכ"י משנת קע"ד כבר תוקן סמ"ג במקום סתם "ספר המצוות", אך כפי הנראה, נוסח המקורי כאן נשמר דווקא בכ"י המאוחרים.

מכאן רמז שזמן החיבור מלפני שהתפשטות ספר מצוות קטן - עמודי הגולה, הנקרא סמ"ק, גרם לשינוי השם ל"ספר מצוות גדול" ע"מ להבדיל ביניהם. במהרי"ל כמו בלקט יושר, כבר רגילים בשם סמ"ג דווקא.

6. חיבור, צירוף, ועיקר כינויי "המיימוני וספר המצוות", מזכיר שיגרת לשון "הגהות מיימוניות" מתחילתם ועד סופם.

אף עצם מעמד הרמב"ם בעיני מחברינו, מלמד על מקומו והשתייכותו, ראה המאמר: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם²¹⁴. מתברר שמלבד הסמ"ג שיצא לספרד, ספרי הרמב"ם מעולם לא תפסו מקום מרכזי כ"כ בצרפת. מי שהתחיל להתבסס על הרמב"ם בארצות אשכנז, אינו אלא ר"י אור זרוע, בעוד תלמידו מהר"ם מרוטנבורג ז"ל הכתירו ממש.

מסתבר שחיבורינו "פרק חק היום" מושפע עפ"י הרמב"ם אף בביטוייו, דוגמת לשון "הבלי הזמן" המופיע בראשית דבריו: ואל יאבד שנותיו ושעותיו בהבלי הזמן. המונח חסר ובלתי קיים בכל כתבי הראשונים מאשכנז, ואין ספק שנמשך בזה אחרי הרמב"ם במקומות מספר.

7. ביטוי אחר מיוחד, הוא לשונו בחתימת דבריו: ובכל לימודו ידקדק ויכון למסקנ', לידע האמת והתמצ' = והתמצית, ולא יהיה לו זמורת' = זמורתא.

שימוש לשון "התמצית" כמושג מופשט, לא מצאנו בראשונים, אכן נמצא בספר מהרי"ל - ליקוטים: אמר שמעידין על ר"ת, כשהיה רוצה ללמוד תמצית מהלכה חמורה, היה נותן לפניו תל של זהובים לשמוח בהן ונתרחב לבו ולמד בכח. אף בתרומת הדשן נמצא ביטוי הזה, ואח"כ בפוסקים אחרים. מהר"ם מינץ גם משתמש בו. המשתמע אפוא, שמוצא לשון הזה הוא אשכנזי.

²¹² <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=99937938#127.3588.5.default>

²¹³ ליום שביעי: ויאמר תחינה אחת הכתובה בספר חיי עולם ומתחלת אנא ה' וכו'

²¹⁴ [https://www.ybz.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Article_80.2\(1\).pdf](https://www.ybz.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Article_80.2(1).pdf)

פרק חק היום

"פרק חק היום" מקיים דמיון מסוים בשם ובתוכן, לחיבור אחר ארוך יותר בשם "חוקי התורה", המציג תקנות וסדרים חינוכיים ולימודיים מחודשים ומפורטים. אך למעשה הדבר צריך בירור, אם אמנם יש זיקה וקשר כל שהוא ביניהם א"ל.

אחל פ' חק היום²¹⁵

שלמה אמ' בחכמתו²¹⁶: בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך, אל תתן לנשי' חילך, ושנותיך לאכזרי²¹⁷. לכן²¹⁸ כל ירא יי²¹⁹ ידקדק בדרכיו ובמעשיו, ואל יאבד שנותיו ושעותיו בהבלי הזמן, ועם יושבי²²⁰ קרנות, אשר עמלם ויגיעם לריק²²¹. והוא פסידא דלא הדר²²², ומעוות שלא יוכל לתקון²²³. ורועה כסילי' ירוע²²⁴. כאשר יקרבו ימיו למות²²⁵, לא יועילו כל אוצרותיו²²⁶, להאריך על שנותיו²²⁷ כמלא רגע²²⁸.

---

²¹⁵ בכ"י א' זוהי הכותרת.

משמעות תיבת 'פרק' כאן הוא מעין ה'מאמר' בשימוש שלנו, ומפני קוטנו הוא לא ייקרא בשם 'ספר'. אך אין הכוונה לומר שהוא 'חלק' אחד מתוך חיבור כולל, כפי השימוש בתיבת 'פרק' אצלנו.

²¹⁶ משלי ג' ו', ל"א ג', ה' ט'. ובברכות ס"ג א': דרש בר קפרא: איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויין בה - בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתיך.

²¹⁷ רבינו מרכיב שני פסוקים יחדיו.

²¹⁸ בכ"י ב': לכך.

²¹⁹ בכ"י ב': הש"ם.

²²⁰ בכ"י א': הזמן ויושבי.

²²¹ ברכות כ"ח ב': ביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים - אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים - אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים - אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת.

²²² ע"פ בבא מציעא קט ב, ב"ב כ"א ב': כללא דמילתא: כל פסידא דלא הדר - מותרה ועומד הוא.

²²³ ע"פ קהלת א' ט"ו, ובמשנה חגיגה פ"א מ"ו ז': על זה נאמר מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להמנות וכו': רבי שמעון בן יוחי אומר אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן בתחלה ונתעוות, ואיזה, זה תלמיד חכם הפורש מן התורה.

²²⁴ משלי י"ג כ'.

²²⁵ ע"פ דברים ל"א י"ד.

²²⁶ ע"פ משלי י' ב'.

²²⁷ בכ"י ב': להאריך שנותיו.

²²⁸ בכ"י א': שנותיו רגע.

פרק חק היום

אך יאבק ויתחבק²²⁹ בת"ח²³⁰, הנוחים והעריבים, נוחלי²³¹ העולם הזה והעולם הבא²³². ולהם²³³ צפון רב טוב²³⁴, אשר עין לא ראתה אלהי' זולתך²³⁵ וגו'²³⁶, ועמהם יתחב'י²³⁷ ויתחכם²³⁸. וככה יתנהג, ויצליח בדרכיו. וישלים חק היום²³⁹, כפי יכולתו²⁴⁰ והשגתו;

סדר קימה ממתנו ותפילה כאשר כת' בספר חיי עולם²⁴¹, וילך מחיל אל חיל מתפילה להגדה²⁴², ושם²⁴³ ראוי להאריך²⁴⁴ עד סוף שעה ג'²⁴⁵.

שע' רביעי', יעביר הלכה שלמחרת²⁴⁶.

ה', יאכל²⁴⁷.

---

²²⁹ בכ"י א': ויתאבק. ובחולין צ"א א': וריב"ל אמר, אמר קרא: בהאבקו עמו - כאדם שחובק את חבירו, וידו מגעת לכף ימינו של חבירו. וברש"י, רמב"ן, רבינו בחיי, בכור שור בתיבת 'ויאבק'.

²³⁰ בכ"י ב': בתלמידי חכמים.

²³¹ בכ"י א': ונוחלים.

²³² משנה אבות ה' י"ט: תלמידיו של אברהם אבינו אוכלין בעולם הזה ונוחלין בעולם הבא, שנאמר להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא וכו'.

²³³ בכ"י ב': ואליהם.

²³⁴ ע"פ תהילים ל"א כ'.

²³⁵ בכ"י א': זולתיך.

²³⁶ ע"פ ישעיהו ס"ד ג'. ובברכות ל"ד ב', סנהדרין צ"ט א': אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא למשיא בתו לתלמיד חכם ולעושה פרקמטיא לתלמיד חכם ולמהנה תלמיד חכם מנכסיו, אבל תלמידי חכמים עצמן - עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו.

²³⁷ בכ"י ב': ובהם יתחבר.

²³⁸ ע"פ משלי י"ג כ'.

²³⁹ בכ"י א': וישלים היום.

²⁴⁰ בכ"י ב': יכלתו.

²⁴¹ בכ"י ב': העולם. והוא 'ספר היראה' המיוחס לרבינו יונה. השפעתה ניכרת אף בשאר קטעים מפרק רבינו זה.

²⁴² ברכות ס"ד א': אמר רבי לוי בר חייא: היוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה - זוכה ומקבל פני שכינה, שנאמר ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון. ע"ע במועד קטן כ"ט א', ירושלמי שביעית ד' ח'.

²⁴³ ר"ל בבהכ"נ.

²⁴⁴ בכ"י ב': ושם להאריך.

²⁴⁵ בכ"י ב': עד שעת / שעה שלישית.

²⁴⁶ בכ"י ב': ושעת / ושעה רביעית, יעביר הלכה שלמחר / של מחר.

²⁴⁷ בכ"י ב': חמישית יאכל.

ו²⁴⁸, יהגה במקרא.

ז²⁴⁹, יישן או יעסוק בצרכי הבית.

ח²⁵⁰, יחזור וידקדק בהלכה²⁵¹.

ט²⁵² וחצי עשירי, לפי מה שהוא, אם הוא איש חכמה²⁵³ ובעל תבונה, יכתו' סמני פסקים וסימנים²⁵⁴ לתורתו²⁵⁵, או יחזור לתלמודו²⁵⁶. או יכתו' שום ספרים, אם הוא למדן. ועשיר²⁵⁷, יכתו' חשבונותיו²⁵⁸ ועסקיו.

ושעה אחת, זהו חצי עשירית וחצי אחת עשרה, יקבע²⁵⁹ ללמוד ולחזור בספ' פסקי', כגון המיימוני וסמ"ג²⁶⁰.

---

²⁴⁸ בכ"י ב': אבל ששית.

²⁴⁹ בכ"י ב': שביעית.

²⁵⁰ בכ"י ב': שמינית.

²⁵¹ בכ"י ב': בדבר הלכה.

²⁵² בכ"י ב': תשיעית.

²⁵³ בכ"י א': אם הוא איש תמי'. בכ"י ב': אם איש בעל חכמה.

²⁵⁴ בכ"י ב': יכתוב פסוקים או סימנים.

²⁵⁵ עירובין נ"ד ב': אמר רב חסדא: אין תורה נקנית אלא בסימנין שנאמר שימה בפיהם, אל תקרי שימה אלא סימנה. שמעה רב תחליפא ממערבא, אזל אמרה קמיה דרבי אבהו, אמר: אתון מהתם מתניתו לה, אנן מהכא מתנינן לה: הציבי לך צינים שימי לך וגו', עשו ציונים לתורה. ומאי משמע דהאי ציון לישנא דסימנא הוא - דכתיב וראה עצם אדם ובנה אצלו ציון. רבי אליעזר אמר: מהכא אמר לחכמה אחתי את ומדע לבינה תקרא - עשה מודעים לתורה.

²⁵⁶ בכ"י ב': תלמודו.

²⁵⁷ בכ"י ב': ועשירית.

²⁵⁸ בכ"י ב': משכונותיו.

²⁵⁹ בכ"י ב': ואחד / ואחת עשרה יקבע עצמו.

²⁶⁰ בכ"י ב': בספרי / בספרים הפסוקים / הפסוקים, כגון רבינו משה מיימון וספר המצות.

ואז²⁶¹ יתקן עצמו לתפילה²⁶² מתוך ההלכה²⁶³ פסוקה²⁶⁴, וילך לבית הכנסת, וישהא²⁶⁵ רביעי' שעה, עד שתחונן²⁶⁶ דעתו עליו²⁶⁷, ובתוך כך יאמ' מזמו' אחד, או²⁶⁸ שום דבר תורה²⁶⁹, ואז הוא פלג המנחה, שעה ורביעית²⁷⁰ קודם שקיעת החמה, ויוכל להתפלל מנחה²⁷¹, וגם מעריב²⁷².

²⁶¹ בכ"י ב': ואחר כך.

²⁶² ע"פ שבת י' א': אמר רב אשי: חזינא ליה לרב כהנא, וכו'. כי איכא שלמא - לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי, אמר: הכון לקראת אלהיך ישראל. וכו'.

²⁶³ בכ"י ב': הלכה. ו'ההלכה' פסוקה, היינו הלכה ההיא שלמד בספרי הפוסקים כגון הרמב"ם וסמ"ג כנ"ל.

²⁶⁴ ע"פ ברכות ל"א א': תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך דין, ולא מתוך דבר הלכה, אלא מתוך הלכה פסוקה. וכו'.

²⁶⁵ בכ"י ב': וישהה.

²⁶⁶ בכ"י א': שיחונן. בכ"י ב': שעה שתחונן.

²⁶⁷ ברכות ל' ב': כמה ישהה בין תפלה לתפלה? רב הונא ורב חסדא, חד אמר: כדי שתתחונן דעתו עליו; וחד אמר: כדי שתתחולל דעתו עליו. וכו'.

²⁶⁸ בכ"י א': אחד אם או.

²⁶⁹ ברכות ל"א א': תנו רבנן: אין עומדין להתפלל לא מתוך עצבות, ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים אלא מתוך שמחה של מצוה. וכו'. רש"י: אלא מתוך שמחה - כגון דברי תנחומים של תורה; כגון סמוך לגאולת מצרים, או סמוך לתהלה לדוד שהוא של שבח ותנחומין, כגון רצון יראיו יעשה, שומר ה' את כל אוהביו, וכגון מקראות הסדורות בתפלת ערבית: כי לא יטוש ה' את עמו, וכיוצא בהן.

²⁷⁰ בכ"י א': רביעית.

²⁷¹ בכ"י ב': למנחה.

המשמעות מלשון רבינו היא ע"ד הרמב"ם, בב"י אורח חיים סי' רל"ג: ומדברי רבינו [בעל הטורים] נראה דזמן מנחה לכתחלה הוא משש שעות ומחצה ולמעלה, וכן נראה מדברי תשובת הרא"ש שכתב רבינו בסימן שאחר זה, אבל הרמב"ם כתב וכו', נראה מדבריו שעיקר תקנת זמן תפלת המנחה דלכתחלה היא מתשע שעות ומחצה ולמעלה, וזמן מנחה גדולה שאמרו, היינו לומר שאם התפלל תפלת המנחה משהגיע אותה שעה יצא ידי חובתו. וכו'.

²⁷² בכ"י ב': ערבית.

מדברי רבינו משמע ע"ד דעת ר"ת, בטור אורח חיים סי' רל"ג: וזמנה משש שעות ומחצה ולמעלה עד הלילה דברי חכמים, רבי יהודה אומר עד פלג המנחה, שהוא עד סוף י"א שעות חסר רביע, והוא שעה ורביע קודם הלילה, ולא נפסק הלכתא בהדיא כחד מינייהו, ואסיקנא דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד, והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו, שאם עשה כרבנן ומתפלל מנחה עד הלילה, שוב אינו יכול להתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, דכיון דמחשיב אותו יום לענין תפלת המנחה, אינו יכול לעשותו לילה לענין תפלת ערבית, וכן אם הוא עושה כר"י ומתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, צריך ליזהר שלא יתפלל מנחה באותה שעה.

ובב"י: ועכשיו נהגו העולם להקל בכך, ואף על פי שמתפללים תפלת מנחה אחר פלג המנחה, לא נמנעו מלהתפלל ערבית גם כן באותה שעה, ואף על גב דהווי תרי קולי דסתרן אהדדי, אפשר שסומכים על מה שכתב הרא"ש בריש ברכות לדעת רבינו תם וז"ל, ומיהו קצת קשה דלענין תפלת המנחה עבדינן כרבנן ומתפללים פעמים תפלת המנחה אחר פלג המנחה, ולענין קריאת שמע חשבינן ליה לילה כמו רבי יהודה, והווי תרי קולי דסתרן אהדדי וכו', ויש לומר דלענין תפלה הקילו, וכן כתב גם כן הרשב"א, ואף על פי שלא נראו דברי רבינו תם להרא"ש וכו', מכל מקום העולם סומכים על דעת רבינו תם: ובדרכי משה.

ולאחר התפילה יאכל²⁷³, ואם יקרא²⁷⁴ מעט אח"כ²⁷⁵ טרם ישכב, שישן²⁷⁶ מתוך דברי תורה ושמחה, טוב²⁷⁷ לו מאד²⁷⁸.

ובבקר יעמוד בהשכמה ובזריזות²⁷⁹. אם ההלכה חמורה, יחזירנה עד²⁸⁰ שיהיה שגורה²⁸¹ בפיו, או לאיזה משאר פעולותיו שלא השלים בשעותיו כפי הצריך²⁸² לו, ישלים²⁸³ באותה שעה. רק²⁸⁴ לא יעשה צרכיו קודם שיתפלל²⁸⁵, כ"א²⁸⁶ דברי תורה ודבר מצוה²⁸⁷.

ובי' ה' אחר ההגדה אינו צריך לעיין נגד יום ו', כי אין רגילות להגיד ביום ו' בע"ש, יחזור בשעה העיון הלכות שלמד בשבוע.

---

²⁷³ בכ"י ב': אוכל.

²⁷⁴ בכ"י א': יאכל.

²⁷⁵ בכ"י ב': אחר / אחרי כן.

²⁷⁶ בכ"י ב': וישן / וישן.

²⁷⁷ בכ"י ב': וטוב.

²⁷⁸ ברות ג' ז': ויאכל בעז, וישת, וייטב לבו, ויבא לשכב בקצה הערמה וגו'. רש"י: וייטב לבו - עסק בתורה: והוא במדרש. זהו לשון רבינו: 'טוב לו מאוד'.

²⁷⁹ מדרש תנחומא פרשת בלק סימן כג: הן עם כלביא יקום. אין לך אומה בעולם כיוצא בהם, הרי הם ישנים מן התורה ומן המצות, עמדו משנתן עומדין כאריות, חוטפין קרית שמע, ממליכין להקב"ה, ונעשין כאריות, וכו'. וברש"י שם.

²⁸⁰ בכ"י ב': עוד עד.

²⁸¹ בכ"י א' מטושטש קצת, ובכ"י ב': שתהא שגורה.

²⁸² בכ"י ב': צריך.

²⁸³ בכ"י א': ישלם.

²⁸⁴ בכ"י ב': רק לא ישלים באותה שעה רק.

²⁸⁵ ברכות י"ד א': [אמר] רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן: אסור לו לאדם לעשות חפציו קודם שיתפלל, שנאמר: צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו.

²⁸⁶ בכ"י ב': כי אם.

²⁸⁷ בכ"י ב': ודברי מצות – כאן השמטה - וסימנים לתלמודו וכו'.

בתוספות ברכות ה' ב': אלא אימא סמוך למטתי - שלא היה עושה מלאכה עד שיתפלל. ורש"י פירש אפילו ללמוד שאסור ללמוד קודם תפלה. ולא ידעתי מנא ליה. אבל ראייה דשרי ללמוד קודם דלקמן בפרק שני אמרינן דרב מקדים ומשי ידיה ומברך ומתני פרקיה וקרי ק"ש כי מטא זמן ק"ש וכו'.

ובפר"ח אורח חיים סי' פ"ט: ועוד אמרינן במסכת מגילה בי"ט מאחרין לבא וממהרין לצאת, וכתב רש"י בי"ט מאחרין לבא לבית הכנסת שצריך לטרוח לסעודת יום טוב ע"כ. ומכאן יש סמך למה שנוהגין מקצת אנשים לקנות צרכי שבת בבוקר קודם תפילה, ועוד מדאמרין בפרק היה קורא אסור לעשות חפציו קודם שיתפלל, משמע דוקא חפציו הוא דאסיר הא חפצי שמים ותלמוד תורה בכלל מותר. וכו', והכי נקיטנן.

וביום ו' יעיין בשעת ההגדה הלכה של יום א', כדי שינוח בשבת מכל מחשבה כבידה²⁸⁸.
 ובשע' רביעית יחזור הסדר ב' מקרא ואחת תרגום קודם אכילה²⁸⁹, ולא יישן, לכבוד השבת, כדי שינוח
 בלילה בתאורתו²⁹⁰, אך באותה שעה יטרח לצרכי השבת, לתקן שום דבר²⁹¹.
 וגם בשעה ה' וחצי שאינ' מסויימ²⁹², יחריך ריש', ויתקן פתילות, או יצלה דגים לכבוד השבת²⁹³,
 ושעה אחת קודם שילך לבית הכנסת, יעסוק [בהילכות]²⁹⁴ שבת, או בספרי הפסקים כדלע'. ויחשוב
 בלבו כאלו כל מלאכתו עשויה²⁹⁵, ואז יתקן ע"ש עצמו במלבושיו בהידור כפי כל יכולתו, ויצא בשמחה
 לקראת שבת מלכה כלה²⁹⁶.

---

²⁸⁸ עיין הערה לקמן ממכילתא.

²⁸⁹ בתוספות ברכות ח' ב': במדרש ג' דברים צוה רבינו הקדוש לבניו בשעה שנפטר, שלא תאכלו לחם בשבת עד
 שתגמרו כל הפרשה, משמע דקודם אכילה צריך להשלימה. וכו'. רבינו מפרש קודם אכילת ע"ש, ועיין קובץ אור
 ישראל ל"ח: זמן ומקום קריאת שמו"ת של בעלי התוס'.

²⁹⁰ רבינו מחדש שלא יישן האדם ביום ו', בשביל כבוד השבת, כדי שביליל שבת תהא מנוחתו ושנתו לתיאבון, ע"ד
 דעת מקצת ראשונים לגבי אכילת ע"ש: ספר אור זרוע חלק ב - הלכות ערב שבת סימן כא: פ"ה ה"ר אליעזר ממין
 זצ"ל, מצוה לבר ישראל שיאכל סעודת שבת לתיאבון, כדגרסין בערבי פסחים בריש גמרא, לא יאכל אדם בע"ש
 מן המנחה ולמעלה, כדי שיכנס לשבת כשהוא תאוה, ואף על גב דפסיק התם הלכה כר' יוסי, הכא משמע הפסקה,
 אבל להתחיל לאכול אין הלכה כמותו. ועיקר סעודת שבת בלחם תלוי וכו'. ומאחר שהוא כך, דסעודת שבת היינו
 לחם, צריך למיכליה לתיאבון, לכל בן ברית אסור למיכל אותו גירמזל"י בשבת קודם הסעודה, משום דלא אכיל
 [עיקר] סעודת שבת לתיאבון, והעושהו לא ניתן להשבון עכ"ל. וכו'.

²⁹¹ עיין הערה לקמן מגמרא שבת וקידושין. ובע"ז ג' א': אמר להן הקדוש ברוך הוא שוטים שבעולם, מי שטרח
 בערב שבת יאכל בשבת, מי שלא טרח בערב שבת מהיכן יאכל בשבת?

²⁹² ר"ל שאין בה חוק קבוע בסדר חשבון האדם לפי רבינו.

²⁹³ בשבת קי"ט א': רב ספרא מחרין רישא - רבא מלח שיבוטא. רב הונא מדליק שרגי, רב פפא גדיל פתילתא.
 רב חסדא פרים סילקא. רבה ורב יוסף מצלחי ציבי. רבי זירא מצתת צתותי. רב נחמן בר יצחק מכתף ועייל מכתף
 ונפיק, אמר: אילו מקלעין לי רבי אמי ורבי אסי מי לא מכתפנא קמיה? ואיכא דאמרי: רבי אמי ורבי אסי מכתפי
 ועיילי מכתפי ונפקי, אמרי: אילו איקלע לן רבי יוחנן, מי לא מכתפינן קמיה? וע"ע בקידושין מ"א א', ושם ברש"י:
 מצוה בו יותר מבשלוחו - דכי עסיק גופו במצות מקבל שכר טפי.

²⁹⁴ בכ"י א': בהיכלות.

²⁹⁵ מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ז ד"ה ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך. וכי איפשר
 לו לאדם לעשות כל מלאכתו בששת ימים, אלא שבות כאלו כל מלאכתך עשויה. ד"א שבות ממחשבת עבודה;
 וכו'. וברש"י שם.

²⁹⁶ שבת קי"ט א', בבא קמא ל"ב ב': רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא, אמר: בואו ונצא לקראת שבת
 המלכה. רבי ינאי לביש מאניה מעלי שבת, ואמר: בואי כלה בואי כלה.

ובשבת יתעדן ויתענג לכבוד הבורא ית', ואל יטרח²⁹⁷, אך יקרא²⁹⁸ במדרשי' ובאגדות ... באלה²⁹⁹ המשמחים.

כך סדר חשב' האדם בימים הארוכי', בין משבועות ועד תמוז.

ובחדש אייר ואילול, שהימי' אינ' כ"כ ארוכים, יקח ב' שעות או שעה וחצי מן הלילה להשלים ז'³⁰⁰ חוקו.

וממרחשון עד ניסן, ישלים חוקו ביום ובלילה.

כיצד; הגדה ועיון קודם אכילה כדפי'.

ושעה אחת בספרי הפסקי' קודם התפילה.

ואם יהיה לו פנאי בין אכילה לעסוק שום עסק', טוב.

והלילה, בשעה ראשונה יחזור ההלכה.

ושעה ומחצה שאינה מסויימת, כל איש לפי מה שהוא.

ושעה לאכול, זהו ד' ומחצה.

ויישן ו' שעו'.

וישכים שעה ומחצה למקרא, ולחזור ההלכה עוד פעם אם יצטרך, ואם הוא מופלג שכותב [פסקי']³⁰¹ בשעו' שאינ' מסויימו', טוב שיעשה אותם בהשכמה בשעה צלולה³⁰², והשעה וחצי קודם אכילה למקרא ולת'³⁰³ בהילוכם³⁰⁴.

²⁹⁷ בב"י אורח חיים סי' רפ"ח: גרסין בירושלמי רבי חגי אמר לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לאכילה ושתייה, רבי ברכיה אמר לא ניתנו אלא לעסוק בהם בדברי תורה, ובתנחומא מפרש לא פלגין, מה דאמר רבי ברכיה לתלמוד תורה, אלו הפועלים, שהם עסוקים במלאכתם כל ימות השבוע, ובשבת הם באים ומתעסקים בתלמוד תורה, ומה דאמר רבי חגי להתענג, אלו תלמידי חכמים, שהם יגעים בתורה כל ימות השבוע, ובשבת הם מתענגים.

²⁹⁸ בכ"י א' תיבה הזו בלתי ברורה. ובמהדורת ש' עמנואל: י(ו)קרא.

²⁹⁹ קריאת שתי תיבות אלו לא ודאית. ובמהדורת ש' עמנואל: ובדב' כאלו השמחים, אך יש שם אות מ' נוספת תלויה, ובמהדורה הנ"ל מעיר: כאלו; this reading is not certain

³⁰⁰ עפ"י מהדורת ש' עמנואל, שפירש: ז', which should be read as זמן.

³⁰¹ כצ"ל. בכ"י: פסוקי'.

³⁰² עירובין ס"ה א': אמר רב נחמן בר יצחק: הלכתא בעיא צילותא כיומא דאסתנא. ובמגילה כ"ח ב'. בספר אור זרוע חלק א - אלפא ביתא סימן לג: ואמר בהגדה אמר רבי יוחנן אתון חמיין אנפי דנהירין משום דלווי אמטינו, עמדתי בהשכמה בלע"ז דלוי אמטוני, פירוש אתם רואים אותי שאני צלול בהלכה משום שעמדתי בהשכמה וגרסתי. היינו שיש לאדם לעיין הלכה שלו קודם שיבוא לפני רבו:

³⁰³ = ולתרגום.

³⁰⁴ לפי מהדורת ש' עמנואל, ותרגם: and T[argum] as regular, ואצ"ל: כהילוכם.

גם ברוב³⁰⁵ הימי, אינם מקדימין להתפלל בפלג המנחה, והיתרון יעשה על ההלכה דיומ³⁰⁶, או לשאר פעולותיו הצריכי לו.

ולניסן ולתשרי לא שניתי חק לימים, כדי שיהיה לאדם אז פנאי לגמור פעולות השנה, בניסן פעולות החורף, בתשרי פעולות הקיץ. לחזור, ולכתו, וללמוד שאר החכמות, וסודות³⁰⁷, וקרובוץ³⁰⁸. וגם הם ימי תעניות³⁰⁹, ואסיפת השנה³¹⁰, וצרכי החג, ואין רגילות לקבוע עת להגיד באותם חדשים. כאשר אמ' רבא לתלמידיו³¹¹: במטו מנייכי, לא תחזון³¹² אפי, לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי.

ולעולם אין קפידא אם יפחות בזו ויוסיף בזו, לפי מה שהוא בקי וצריך לו. רק יזהר בכל מאמצי כחו, שלא יפל³¹³ כלום משעותיו בחנם, ויקבע עצמו לתפילה ולהגדה, ולעיון ולפסקי.

ובכל לימודו ידקדק ויכון³¹⁴ למסקנ', לידע האמת והתמצ'³¹⁵, ולא יהיה לו זמורת³¹⁶.

³⁰⁵ יש תיבה אחת כאן לא ברורה. וגם במהדורת ש' עמנואל: גם ברוב הימי'.

³⁰⁶ אולי הכוונה היא להלכה הנלמדת אצלו באותו יום.

³⁰⁷ ר"ל סודות התורה.

³⁰⁸ ב"י אורח חיים ס"ח: הפיוטים שהיו נוהגים לומר באמצע ברכות ק"ש היו קורים אותם קרוב"ץ, ושמעתי כי הוא ראשי תיבות: קול רנה וישועה באהלי צדיקים. ע"כ. גדולי הראשונים היו מתעסקים בפירושי הקרוב"ץ, עיין חצי גיבורים ח' עמוד קל"ח, וללימוד הזה נתכוון רבינו.

³⁰⁹ טור אורח חיים ס"י תקפ"א: נוהגין באשכנז להתענות כולם בער"ה, וסמוך לזה ממדרש ר' תנחומא וכו', משל למדינה וכו', כך המלך זה הקדוש ברוך הוא, בני המדינה אלו ישראל, שמסגלים עונות כל השנה, ער"ה הגדולים מתענין ומוותר להם שליש עונותיהם, בי' ימים בינונים מתענין ומוותר להם ב' שלישים, בי"ה הכל מתענין ומוותר להם הכל. בבית יוסף: כתב המרדכי פרק קמא דראש השנה שתיקנו חכמים להתענות ארבעה ימים לפני ראש השנה, כנגד ארבעה ימים שמראש השנה ליום הכפורים שאוכלים בהם, ואלו הם, שני ימים של ראש השנה, ובשבת בנתיים, וערב יום הכפורים: דרכי משה: כן כתב המרדכי בריש יומא, וכן הוא המנהג, שכל אחד מתענה עשרה ימים לכל הפחות.

³¹⁰ ע"פ הכתוב: וחג האסיף תקופת השנה, שמות ל"ד כ"ב.

³¹¹ בברכות ל"ה ב': אמר להו רבא לרבנן: במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא.

³¹² בכ"י א' תיבה הזו בלתי ברורה. ובמהדורת ש' עמנואל: (פאזון) {תחזון}.

³¹³ עפ"י מהדורת ש' עמנואל.

³¹⁴ ויכון.

³¹⁵ רבינו מכוון כאן את הלומד בדרך לימוד הנכונה והאמתית, והשווה הוראת 'איגרת רמב"ן' הנודעת: והיה זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר תחפש באשר למדת אם יש בו דבר שתוכל לקיימו.

³¹⁶ ע"פ שבת ק"ו ב': אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: הלכה כרבן שמעון בן גמליאל. אמר ליה אביי: הלכה, מכלל דפליגי? אמר ליה: מאי נפקא לך מינה? - אמר ליה: גמרא גמור זמורתא תהא? וכ"ה שם קי"ג א, עירובין ס' א', ביצה כ"ד א', ע"ז ל"ב ב'.

פרק חק היום

ויעשה סימני' ורמזי' לתלמודו³¹⁷, שיהיו סדורים ושגורי³¹⁸ בפיו³¹⁹, אם ישאלו לו דבר³²⁰, כאשר אמר החכם³²¹: שמחה לאיש במענה פיו, ודבר בעתו מה טוב.

סליק פרק חק היום³²²

---

³¹⁷ בכ"י ב': ודברי מצות - כאן השמטה - וסימנים לתלמודו וכו'. ועיין הערה לעיל על סימנים לתלמוד.

³¹⁸ בכ"י א' מטושטש קצת. בכ"י ב': ושגורים.

³¹⁹ ע"פ משנה ברכות ה' ה'.

³²⁰ בכ"י ב': ישאלו דבר. בקידושין ל' א': תנו רבנן: ושננתם - שיהו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאל לך אדם דבר - אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד, וכו'.

³²¹ משלי ט"ו כ"ג.

³²² בכ"י ב': תם ונשלם ~ תהלה לאל עולם.

בית יוסף

בבית יוסף - יורה דעה³²³: כתוב בתרומת הדשן סימן מ', **תלמיד רוצה לצאת ממדינתו ללמוד תורה לפני רב אחד שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו בתלמודו, ואביו מוחה בו ואומר שאם ילך לאותו מקום, ידאג תמיד עליו, פן יעלילו הגוים עליו כמו שרגילין באותה מדינה שהרב שם, אין צריך הבן לשמוע לאביו בזה, והביא ראיה לדבר: וכן נפסק שם בשולחן הערוך³²⁴: תלמיד שרוצה ללכת למקום אחר, שהוא בוטח שיראה סימן ברכה בתלמודו לפני הרב ששם, ואביו מוחה בו לפי שדואג שבאותה העיר העובדי כוכבים מעלילים, אינו צריך לשמוע לאביו בזה וכו'**

בעיקרון, הסכימו הפוסקים לפסיקה הזו, ודרך כלל אין חולק נגד דין הזה, ורק דנו בתנאיו, ומ"מ יש שהגבילו הלכה הזו מאוד, ולדעתם למעשה נשאר ריווח קטן לקיומו, וכמעט רוקן ההיתר מתוכנו, ולקמן נפרט יותר.

בפתחי תשובה שם³²⁵: תלמוד תורה גדול, היינו דווקא אם צריך לילך חוץ לעיר³²⁶ אבל אם הוא בעיר צריך לשרת את האב ולחזור לתורתו כמ"ש בסי' רמ"ו סי"ח. כ"כ הפר"ח בלקוטים. ובזה מתורץ קושיית ס' המקנה בקדושין דף למ"ד ד"ה אסתיעא מלתא ע"ש: שם³²⁷: שהוא בוטח שיראה, כתב בס' חמודי דניאל כ"י³²⁸, **נראה דה"ה אפילו ספק לו³²⁹ שמא יראה סימן ברכה, מותר. שם בס' ערוך השולחן³³⁰: א"צ לשמוע לאביו בזה עכ"ל, דתורה אגוני מיגני ואצולי מצלי, וכן בכל דבר מצוה אינו מחויב לשמוע להם וכו' ופשוט הוא דכן הוא בכל דבר מצוה [עי' פ"ת וכו' ומ"ש בסק"ב בשם הח"ד, וודאי כן הוא, ע"ש ודו"ק]: כבר בס' מים רבים³³¹, ובס' דברי דוד³³², מרחיבים בפרטי הדברים.**

³²³ סימן ר"מ.

³²⁴ בסעיף כ"ה.

³²⁵ ס"ק ח'.

³²⁶ כמ"ש בסעיף כ"ה.

³²⁷ ס"ק כ"ב.

³²⁸ כך בפסקי חמודי דניאל או"ח עמ' ס"ט, אוצרות של חינוך א' עמ' רמ"ט: מ"ש בשו"ע יור"ד [י"ד סי'] ר"מ אחד שהיה רוצה לילך למקום שהיה מובטח שיראה סימן ברכה בתלמודו, **ל"ד [לאו דוקא] שידוע שהרב דלשם [שהרבי דשם] הוא יותר טוב, אלא כל שהוא רוצה לילך לשם מותר וכו'**

³²⁹ בלשון תרומת הדשן נמצא מפורש שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו וכו' וכן נעתקו דבריו בב"י – ש"ע, ברם לענ"ד מקום יש להבדיל בין לשון הבוטח הזה ובין לשון הבטוח. הבוטח בשם חסד יסובבנו ר"ל ששם יי' מבטחו ותקוותו, ולא שבטוח הוא בתוצאות כרצונו.

³³⁰ סעיף מ"ה.

³³¹ ב' ל"ח א'-ב'.

³³² קמ"ה ב'. עיקרי הד"ט ב' יו"ד ע"ח א'.

תרומת הדשן

המקור בתרומת הדשן³³³: שאלה: תלמיד רוצה לצאת ממדינתו, ללמוד תורה לפני רב אחד שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו, ויזכה בתלמוד ללמוד הימנו, ואביו מוחה בו בתוקף. וא"ל, בני אם תלך לאותה מדינה שהרב שם, תצערני עד מאוד, כי אדאג עליך תמיד, ח"ו פן תהא נתפש, או יעלילו עליך כמו שרגילים באותו מדינה. מה יעשה תלמיד ישמע לאביו, או ילך כחפצו ללמוד תורה?

תשובה: יראה, דאין צריך לשמוע כה"ג לאביו, וראייה מהא דאמרינן פ' מי שהוציאוהו: כשם שמטמא בח"ל, כך מטמא בבית הקברות, ומוקי ליה התם בבית הפרס דרבנן, ומטמא לישא אשה וללמוד תורה, אמר ר' יודא: אימתי? בזמן שאינו מוצא בארץ ללמוד, אבל מוצא בא"י ללמוד לא, ר' יוסי אומר: אפי' מוצא ללמוד, הולך לח"ל, לפי שלא מן כל אדם זיכה ללמוד, ומעשה כו'. ופסק התם רבי יוחנן: כר' יוסי ומוכח באשירי פ"ב דכתובות, דלאו דווקא לטמאות בח"ל, אלא ה"ה בבית הפרס דרבנן, נמי שרי בשביל ת"ת. ואלו בפ"ק דקדושין אמרינן: רב אסי הוה בעי לצאת לקראת אביו מא"י לחוצה לארץ, ושאל לרבי יוחנן אי שרי, אי אסור, א"ל רבי יוחנן: לא ידענא. אלמא לצאת לת"ת, אף על פי שמוצא ללמוד תורה במקומו, עדיף מכיבוד אב ואם, שהרי יעקב אבינו לא נענש על כיבוד אב ואם, כל אותם שנים שלמד תורה בבית עבר. וכיון דקי"ל כר' יוסי, דלא מן הכל אדם זוכה ללמוד, א"כ הכל בכלל ת"ת הוא. ואין נראה לחלק, בין כיבוד אב ואם, בין מה שאביו מיחה בידו, ושמצערנו במה שעובר על צוואתו, דהא תרומתה מצות עשה שוה נינהו, כבודו ומוראו. ועוד דאמרינן בפ"ק דיבמות: יכול אמר לו אבא היטמא, או שאמר לו אל תחזיר, יכול ישמע לו, ת"ל איש אמו ואביו תיראו: ונראה דלאו דווקא טומאה דאורייתא, אלא אפי' טומאה בבית הפרס דרבנן, דאיכא נמי לאו דלא תסור, כי היכי דלא מפליג, תלמודא התם, בין לאווין דשבת דחמירי, ובין שאר לאווין דלא חמירי. והיינו טעמא הואיל ואמרה תורה כולכם חייבין בכבודי, כלומר מוראי למעלה ממוראיכם, א"כ כל האי סוגיא, אפי' קלים הם, דוחים כיבוד אב ואם ומוראו, דבכל איסורים אפי' דרבנן איכא מורא שמים, אם פורש מהן. ולענין לצאת לת"ת לפני רב שזוכה ממנו ללמוד תורה, שרינן לעיל טומאה דרבנן, אלמא עדיף ממורא דאב ואם.

לקט יושר³³⁴: ואמר שאין לעבור אפי' על איסור קל שהוא מדרבנן משום כיבוד אב או מוראו. כגון הבן רוצה לילך אל הרב ללמוד שלבו חפץ בו, ואביו צוה בתוקף שילך אל רב אחר, הבן אין צריך לשמוע לו, וכן מצאתי בי"ד בסי' ר"מ וז"ל: אפי' מצוה של דבריהם לא ישמע לו ע"ש.

המקנה

לשון הנ"ל בתרומת הדשן הכותב: ואין נראה לחלק, בין כיבוד אב ואם, בין מה שאביו מיחה בידו, ושמצערנו במה שעובר על צוואתו, דהא תרומתה מצות עשה שוה נינהו, כבודו ומוראו וכו' ראינו בו מי שאמנם מחלק כך בין כיבוד אב ואם ומוראם, אשר רק כבוד גדול ת"ת ממנו, ולא מורא, שאינו נדחה לשם ת"ת, וז"ל המקנה - קידושין³³⁵: גמ' איסתייע מילתא ודרש אבימי מזמור לאסף. יש לפרש משום דהוי קשי' ליה מה שביטל תורה משום כבוד אביו הא אמרינן בסוף מגילה גדול ת"ת יותר מכיבוד אב ואם כדיליף התם מיעקב שלא נענש על ששימש י"ד שנה בבית עבר. אלא שיש לחלק בין כיבוד

³³³ סימן מ'. מאה שערים בעמוד ע"ב.

³³⁴ חלק ב' עמוד ל"ז ענין א'.

³³⁵ ל"א, ב'.

למורא כמ"ש לעיל דהא דאמר איזהו כיבוד מאכילו ומשקהו היינו דוקא כשלא צוה לו אביו אבל אם אמר לו השקיני זה הוי בכלל מורא דאמר שם דלא יעבור על דבריו. **ויש לומר דדוקא ביעקב שהי' רק מצות כיבוד לחוד שלא הי' אצל אביו כדי לכבדו, בזה אמרו דת"ת עדיף מיני', אבל אם אמר לו אביו השקיני מים, י"ל דמורא עדיפא מת"ת.** וראי' לזה מצאתי בריטב"א לקמן דף ל"ד ע"ב בהא דאמר שם במצות עשה שאין הזמן גרמא ילפינן ממורא ומקשה הש"ס ונילף מת"ת וכו', והקשה הריטב"א ז"ל דמאי מקשה הש"ס דהא לקולא ולחומרא לחומרא מקשינן, ותיירץ דליכא למילף שאר מצות עשה ממורא משום דמורא עדיפא מדאיצטרך קרא בריש פ' קמא דיבמות יכול אמר לו אביו שיחלל שבת ישמע לו ת"ל איש אמו ואביו תראו ואת שבתותי תשמורו, ואף על גב דשבת הוי נמי עשה, **ש"מ דעשה דמורא חשיבא טפי משאר עשה,** ולכך פריך ונילף מת"ת. ולכאורה קשה דהא ת"ת עדיפא מכיבוד אב ואם, **ע"כ צ"ל דמורא שאני דעדיפא מת"ת,** היינו דאמר התם מאי לאו דאמר ליה שחוט לי ובשל לי, דלעבור על דבריו הוא בכלל מורא כמו שיבואר לקמן וכו' וע"ז אמר אסוף מזמור, והיינו דאיסתייע מילתא, **משום דהבין דמורא אב עדיפא מת"ת,** מדאיצטרך קראי שלא ידחה כיבוד אב ואם את השבת, ומזה הבין מדאיצטרך קרא גבי מורא מקדש שלא ידחה שבת, ע"כ דעדיפא מת"ת, מכ"ש דעדיפא מהצלת נפשות, והבין בזה חסדי השם יתברך ואמר מזמור. ודו"ק.

יסוד העניין המחמיר בכיבוד אב ואם יותר מבשאר מצוות, מפורש בגמרא בסנהדרין³³⁶: אדרבה, חנק חמור, שכן ניתן למכה אביו ואמו. **ומאי חומרא - שכן הוקש כבודן לכבוד המקום!** מקורם במכילתא³³⁷: **רבי אומר חביב כבוד אב ואם לפני מי שאמר והיה העולם ששקל כבודן ככבודו, ומוראן כמוראו, וקללתן כקללתו;** כתיב כבד את אביך ואת אמך וכנגדו כתיב כבד את ה' מהונך, הקיש כבוד אב ואם לכבוד המקום; כתיב איש אמו ואביו תיראו וכנגדו כתיב את ה' אלהיך תירא, הקיש מורא אב ואם למורא המקום; כתיב ומקלל אביו ואמו וכנגדו כתיב איש כי יקלל אלהיו, הקיש קללת אב ואם לקללת המקום.

אף בירושלמי - פאה³³⁸: **אמר רבי בא בר כהנא, השוה הכתוב מצוה קלה שבקלות למצוה חמורה שבחמורות, מצוה קלה שבקלות זה שילוח הקן, ומצוה חמורה שבחמורות - זה כיבוד אב ואם,** ובשתייהן כתיב והארכת ימים, אמר רבי אבון, ומה אם דבר שהוא פריעת החוב כתיב בו למען ייטב לך ולמען יאריכון ימך, דבר שיש בו חסרון כיס וסיכון נפשות לא כל שכן, אמר רבי לוי והוא דרבה מנה גדול הוא דבר שהוא בפריעת חוב מדבר שאינו בפריעת חוב, תני רבי שמעון בן יוחי כשם שמתן שכרן שוה כך פורענותן שוה, מה טעם, עין תלעג לאב ותבוז לקהת אם, עין שהלעיגה על כיבוד אב ואם וביזת על לא תקח האם על הבנים יקרו' עורבי נחל, יבוא עורב שהוא אכזרי ויקרנה ואל ינה ממנה, ויאכלוה בני נשר יבוא נשר שהוא רחמן ויאכלנה ויהנה ממנה, ושם מסכת קידושין³³⁹. ספר מאה שערים³⁴⁰, ע"ש שרגיל בכינוי "**גדולה שבגדולות**" כלפי מצווה הזו בגלל לשון הירושלמי.

אמנם בפשטות אפשר ש"חמורה שבחמורות" ר"ל בקושי קיומה, וע"ד מצוות שילוח הקן הקלה שבקלות, ר"ל שקל לקיימה, וכברש"י - פרשת תצא: למען ייטב לך – **ומה מצוה קלה שאין בו חסרון**

³³⁶ נ', א'.

³³⁷ דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ח'.

³³⁸ פרק א' הלכה א'.

³³⁹ פרק א' הלכה ז'.

³⁴⁰ בעמ' שנ"ג ועוד.

כיס³⁴¹, אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים, קל וחומר למתן שכר של מצות חמורות. מדרש תנחומא שם³⁴²: ואין קלה בכל המצות כשילוח הקן [שאין בה חסרון כיס³⁴³], ומה שכרה, למען ייטב לך והארכת ימים. משל למה הדבר דומה למלך שהכניס פועלים לתוך שדהו לנטעה, ולא גילה להם שכר נטיעתו, לערב כל מי שנטע אילן אחד, נתן לו זהוב אחד, התחילו הכל תמהין [ואומרים], ומה זה שלא נטע אלא אילן קל ופחות, [נטל] זהוב אחד, אנו שנטענו הרבה על אחת כמה וכמה, ומה שכר שילוח הקן [שכרה אריכות ימים], שכר מצוה שיש בו חסרון כיס וטורח והחיית נפשו³⁴⁴, על אחת כמה וכמה. משנה חולין³⁴⁵: לא יטול אדם אם על בנים אפילו וכו' ומה אם מצוה קלה שהיא כאיסור אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים קל וחומר על מצות חמורות שבתורה:

ובקידושין³⁴⁶: רבי טרפון הוה ליה ההיא אמא, דכל אימת דהות בעיא למיסק לפוריא - גחין וסליק לה, וכל אימת דהות נחית - נחתת עלויה, אתא וקא משתבח בי מדרשא, אמרי ליה: עדיין לא הגעת לחצי כיבוד, כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה? וכו' אמר רבי יוחנן: אשרי מי שלא חמאן וכו' רש"י: אשרי מי שלא חמאן - שאי אפשר לקיים כבודם ככל הצורך והוא נענש עליהם.

מעין העניין נמצא אף בראשית רבה - פרשת תולדות³⁴⁷: אמר רבן שמעון בן גמליאל כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שימשתי אותו אחד ממאה ששימש עשו את אביו, שאני הייתי משמשו בבגדים מלוכלכין וכשהייתי יוצא [לשוק הייתי יוצא] בבגדים נקיים, אבל עשו בשעה שהיה משמש את אביו משמשו בבגדי מלכות, אמר אין כבודו שלאבא אלא בבגדי מלכות³⁴⁸.

---

³⁴¹ מדרש אגדה: למען ייטב לך. בעולם הזה, ואחר כך והארכת ימים לעולם שכולו ארוך וחיים: בוא וראה מתן שכרן של מצות, זאת מצוה קלה שאין בה חסרון כיס [כך], קל וחומר שאר מצות שיש בהם חסרון כיס:

³⁴² סימן ב'.

³⁴³ ע"י ילקוט תלמוד תורה: הה"ד למנצח על מות לבן, על שהעלמת שכר מצות, כדי שתהא תורה מתקיימת כולה. אין לך קלה במצות יותר משלוח הקן שאין בה חסרון כיס, ומה שכרה, למען ייטב לך והארכת ימים, משל למלך שהכניס פעלים [לתוך שדהו] לנוטעה, ולא גלה להם שכר נטיעותיו, כשבא לערב נתן לא' שלא נטע אלא אילן א' זהוב, התחילו הכל תמהים, אמ', ומה זה שלא נטע אלא אילן א' נטל זהוב, אנו שנטענו אילנות הרבה עאכ"ו, ומה שכר שלוח הקן כך, שאר מצות שבהן חסרון כיס וטורח נפשות עאכ"ו. ילמדנו.

³⁴⁴ מעין לשון הירושלמי הנ"ל. בתנא דבי אליהו זוטא פרשה א': מצוה קלה שבתורה מהו אומר בה, למען ייטב לך והארכת ימים, קל וחומר בצדקה שהיא חמורה בתורה. ודאי כאן נוכל לבאר בצדקה חמורה היינו בחיסרון כיס. מ"מ שם מחליפה הצדקה החמורה שבחמורות כנ"ל בירושלמי כיבוד אב ואם, ועיין לשון הרמב"ם בהלכות מתנות עניים פרק י' הפותח: חייבין אנו להיזהר במצות צדקה, יתר מכל מצוות עשה וכו'.

³⁴⁵ י"ב, ה'.

³⁴⁶ ל"א, ב'.

³⁴⁷ פרשה ס"ה. ובדברים רבה (ליברמן) פרשת דברים, מדרש תנחומא בפרשת דברים – הוספה, הפסיקתא רבתי פסקא כ"ג - י' הדברות פ' תליתאה.

³⁴⁸ ראה הספר חסידים מכ"י פרמה 945: ראה כמה הראשונים היו מכבדים את אבותיהם שהיה עשו לוקח בגדיו החמודות ולובשם כשמשמש את אביו והיו מקוטרים בבשמים כדי שיהנה יצחק מן הריח ומנהגו של עשו היה כשהולך לצוד היה מביא עמו הרשת וכלי {הם} הציידים וקשתו מפני אריה טורף אבל לא היה יצחק אוכל אלא אם כן נלכדו על ידי רשת ולא כמו עתה שצדין על ידי כלבים שנושכין והורגין שא נא כליך רשת לתפוש החיה בחיים ואם היה יצחק? מצליח בצידו היה עשו מתקן מאכל טוב לאביו ולובש בגדים חמודות ואותו יום היה עושה מאכל טוב ליצחק וזהו שאמ' יצחק ראה הקב"ה ריח בני טוב כריח בגדים שרגיל ללובשם ביום שמצליח בתפיסת צידה בשדה אשר ברכו יי' פירושו ביום אשר ברכו יי' לעשו אז היה רגיל בבגדים של ריח והיום אני מריח ריח אותם

אכן, גם מאמר כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה, ושם³⁴⁹: ת"ש, שאלו את ר"א: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: כדי שיטול ארנקי ויזרקנו לים בפניו, ואינו מכלימו וכו' רומז אל מעשה הגוי³⁵⁰, כעין הנזכר שם לעיל³⁵¹: בעו מיניה מרב עולא: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד באשקלון ודמא בן נתינה שמו³⁵² וכו' אמר רב יהודה אמר שמואל, שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון ודמא בן נתינה שמו וכו' כי אתא רב דימי אמר: פעם אחת היה לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו, ולא הכלימה. ולא הכלימה ע"ד ואינו מכלימו בארנקי. מ"מ אין ספק שבכל אלה חיסרון הכיס ממש.

בייחוד, הירושלמי שם לשיטתו³⁵³: מן דמאן, הונא בר חייא אמר משל זקן, ואית דבעי מימר משלו, לא כן אמר רבי אבהו בשם רבי יוסי בן חנינה, מניין אפי' אמ' לו אביו השלך את הארנק לים שישמע לו, בההוא דאית ליה חורין, ובעושה הנחת רוחו של אביו, אחד האיש ואחד האשה אלא שהאיש ספיקה בידו והאשה אין ספיקה בידה מפני שיש רשות לאחרים עליה³⁵⁴, נתארמלה או נתגרשה כמי שהיא ספיקה בידה היא, מילתיה דרבי חייא בר ווא אמר תנא רבי יודן בן דורתי דרבי שמעון בן יוחי

בגדים הרי מוכיח שהוא עשה בו הצלחה. ושם בכ"י הנקרא בוסקי 378: ראה כמה הראשוני' היו מכבדי' אבותיהן שהיה עשו לוקח בגדיו החמודות ולובשם כששימש את אביו והיו מקוטרים בבשמים כדי שיהנ' יצחק מן הריח.

³⁴⁹ ל"ב, א'.

³⁵⁰ כבפני יהושע: משא"כ בעיקר מצות כיבוד מן המובחר יפה כתב הרמב"ם ז"ל שהוא עד כדי שיזרוק ארנקי של הבן ואפ"ה אין לו להכלימו והוא נלמד בגופא [אצ"ל: מגופא] דעובדא דדמא בן נתינה דלעיל דמסקינן עלה ומה מי שאינו מצווה ועושה כך אלא משום דכה"ג דעובדא דלעיל לא שכיח כל כך מש"ה ניחא ליה להרמב"ם ז"ל לאתויי עובדא דארנקי דשכיח וכו'.

³⁵¹ ל"א, א'.

³⁵² ראה המאמר דמא בן נתינה - לדמותו ההיסטורית, פרק בחקר האגדה התלמודית, <https://www.facebook.com/talmudandarchaeology/posts/6119446788556914>. רקע היסטורי אפשרי ראינו במאמר https://www.academia.edu/487232/Dama_ben_Netina, הגן הארכאולוגי_אשקלון. חז"ל שמרו ומשמרים מסורות מהימנות אף כלפי השמות של אנשי רומי, מלבד הקיסרים אשר מפורסמים, וכמו קווינטוס טיניאוס רופוס (בלטינית: Quintus Tineius Rufus וכו' מכונה בתלמוד טורנוסרופוס הרשע) היה נציב רומא ביהודה בשנים 130-134 וכו' השם דמא מופיע פעמים מספר אף בבן דמא. בלשון הירושלמי פאה הנ"ל: אמר רבי חזקיה גוי אשקלוני היה, וראש [פטרבולי] היה, ואבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו, וכיון שמת אביו עשה אות' יראה שלו. בהיות שראש פטרבולי היושב בראשות מועצת העיר אשקלון היה, ולא בכיר ממש בממשלת רומי, מובן הדבר שאינו נזכר בספרי הרומיים, ואין לא ראינו ראייה. נלע"ד כי התיאור בירושלמי שם: וכיון שמת אביו עשה אות' יראה שלו, מעין הנמצא בגן הארכאולוגי – אשקלון, הוא מתחם מוזיאלי במרכז שכונת אפרידר שבאשקלון בחצר בית העם. הגן משמש לתצוגה של ממצאים ארכאולוגיים, בעיקר מהתקופה הרומית והביזנטית, שנחשפו באשקלון. בין המיצגים החשובים ביותר הם שני סרקופגים מהמאה הרביעית לספירה, אשר נחשפו בחפירות הצלה בשכונת אפרידר בשנת 1972. הסרקופגים מעוטרים ברמה אמנותית גבוהה מאוד, ומתארים סצנות מהמיתולוגיה היוונית והרומית. הם מייצגים את עושרה של אשקלון בתקופה הרומית וכו' בס' ערוך שלם ג' עמוד ע"ט: וזה מה שנא' בילק' חקת רמז תשנ"ט והיו קורין אותה (הפרה האדומה) דמת – דמת, והיינו על שם בעלה, עיי' יב"ר לברילל ח"א 126 וכו' <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2418846> אמנם אולי היו קורים אותה דמת - דמת משום אדמימותה. ובתוספת ראשונים ג' עמ' 211.

³⁵³ ובפסיקתא רבתי פיסקא כ"ג - י' הדברות פ' תליתאה.

³⁵⁴ אולי הכוונה משום מה שקנתה אשה קנה בעלה, ויד אשה כיד בעלה, ומחוסרת ממון היא, לפי הצד כאן הסובר שמשלו מכבד.

היא, דתני רבי שמעון בן יוחי אומר גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקדוש ברוך הוא יותר מכיבודו נאמר כבוד את אביך ואת אמך ונאמר כבוד את ה' מהונך ממה את מכבדו משיחנך מפריש לקט שכחה ופיאה מפריש תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני וחלה ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים אם יש לך את חייב בכל אילו ואם אין לך אין את חייב באחת מהן אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבוד את אביך ואת אמך ואפילו את מסבב על הפתחים. ממילא אין חיסרון הכיס יותר מזה.

חידוש שבספר חסידים³⁵⁵ אשר כולו למעשה, העתיק לשון הירושלמי: **גם כאן כתוב עניין כבוד אב ואם**. כתיב כבוד את אביך ואת אמך וכתוב כבוד יי' מהונך כבוד יי' מהונך אם יש לך תכבדהו בלקט שכחה ופיאה תרומת מעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני חלה ועושה סוכה ולולב שופר ותפילין וציצית מאכיל רעבים משקה צמאים, אם יש לו חייב, אם לא לא, [אבל בכבוד אב ואם], בין יש לו בין אין לו, אפילו אתה מסבב את הפתחים, אתה עובד +את אביך ואת אמך, **כל זה בירושלמי במסכת פיאה, שמחמי' בכיבוד אב ואם, ואפילו לחזר על הפתחים**. משמעות דעתו היא שכן היא מסקנת תלמוד הירושלמי.

השוואת כיבוד אב ואם לת"ת, מוכרת כבר ממשנת פאה³⁵⁶: אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, **כיבוד אב ואם**, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו, **ותלמוד תורה כנגד כולם**: ובספרי - פרשת האזינו³⁵⁷: ובדבר הזה תאריכו ימים, **זה אחד מן הדברים שהעושה אותם אוכל פירותיהם בעולם הזה ואריכות ימים לעולם הבא, ומפורש כאן בתלמוד תורה, בכבוד אב ואם מנין תלמוד לומר כבוד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימך, בשלוח הקן כתוב שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים, בהבאת שלום כתוב וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך**.

יש לשאול אמנם, מדוע בפאה לא אמר שילוח הקן ג"כ, כבספרי מן הכתוב. אכן, נמצא בגמרא מפורשת, קידושין³⁵⁸: בשילוח הקן נמי כתיב: למען ייטב לך והארכת ימים, **ליתני נמי הא!** תנא ושייר. תני תנא אלו דברים, ואת אמרת תנא ושייר! אמר רבא, רב אידי אסברא לי: אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו - וכי יש צדיק טוב, ויש צדיק שאינו טוב? אלא, טוב לשמים ולבריות - זהו צדיק טוב, טוב לשמים ורע לבריות - זהו צדיק שאינו טוב. רש"י: רבי אידי אסברא לי - אינו דומה לאלו, דהנך כולו הבריות נהנין ממנו, ונמצא טוב לשמים וטוב לבריות, ובהוא כתיב כי פרי מעלליהם יאכלו, **דבהאי קרא כתיב כי טוב - כי פרי מעלליו יאכל, בחייו - אבל בשילוח הקן טוב לשמים הוא, ואין**

³⁵⁵ מכ"י פרמה 1719. וכן הוא שם בכ"י הנקרא בוסקי 723: **גם כאן כתוב ענין כבוד אב ואם** כתי' כבוד את אביך ואת אמך וכת' יי' מהונך כבוד יי' מהונך אם יש לך תכבדהו בלקט ושכחה ופיאה תרומות מעשר ראשון ומעשר שני ומעש' עני חלה ועושה סוכה ולולב שופר ותפילין וציצית מאכיל רעבים משקה צמאים אם יש לו חייב אם לאו לא אבל בכבוד אב ואם בין יש לו בין אין לו אפילו אתה מחזר על הפתחי' אתה עבוד את אביך ואת אמך כל זה בירושלמי במסכ' פיאה שמחמיר \$בכבוד אב ואם ואפי' לחזר על הפתחים וכו'

³⁵⁶ א', א'.

³⁵⁷ פיסקא של"ו.

³⁵⁸ מ', א'.

כאן טוב לבריות, ולא כתיב ביה כי פרי מעלליו יאכל, והלכך לא תנייה גבי אוכל פירותיהן בעולם הזה. נמצא אפוא בפשטות שנחלקו בזה המשנה והספרי³⁵⁹. אמנם לקמן נציע בס"ד דרך יישוב.

גם מצאנו דין הדומה ומשותף בת"ת וכיבוד אב ואם, במועד קטן³⁶⁰: אזל, אשכחינהו דקא רמו קראי אהדדי; כתיב פלס מעגל רגלך וכל דרכיך יכנו, וכתיב ארח חיים פן תפלס! - לא קשיא: כאן - במצוה שאפשר לעשותה על ידי אחרים, כאן - במצוה שאי אפשר לעשותה על ידי אחרים. הדר יתבי וקא מבעי להו: כתיב יקרה היא מפנינים וכל חפצך לא ישוו בה, הא חפצי שמים - ישוו בה, וכתיב וכל חפצים לא ישוו בה - דאפילו חפצי שמים לא ישוו בה! - כאן במצוה שאפשר לעשותה על ידי אחרים, כאן - במצוה שאי אפשר לעשותה על ידי אחרים³⁶¹.

אף בקידושין³⁶²: דתניא וכו' אלעזר בן מתתיהו אומר: אבא אומר השקיני מים, ומצוה לעשות, מניח אני כבוד אבא ועושה את המצוה, שאני ואבא חייבים במצוה; איסי בן יהודה אומר: אם אפשר למצוה ליעשות ע"י אחרים תיעשה על ידי אחרים, וילך הוא בכבוד אביו. אמר רב מתנה: הלכה כאיסי בן יהודה.

ושם בחידושי הרמב"ן: הא דאמרינן אם אפשר לעשות המצוה על ידי אחרים, תעשה ע"י אחרים, איני יודע אם נוהגת המצוה [המידה]³⁶³ הזאת בשאר המצוות, דהא קי"ל העוסק במצוה פטור מן המצוה ולא מחלקין בהו, ושמא בשקדם והתחיל במצוה ואחר כך נזדמנה לו אחרת, אבל כאן שתיהם לפניו. בית הבחירה למאירי - מועד קטן: ויש שואלין, והרי אף בשאר מצות כן שהרי אמרו במסכת קדושין אמר לו אביו השקיני מים ויש לו מצוה לעשות אם אפשר למצוה ליעשות על ידי אחרים כבוד אביו קודם, תירצו גדולי המפרשים שתלמוד תורה הוצרך להשמיעני שלא תבטל הואיל ואפשר למצוה להתקיים שהייתי סובר הואיל ועקרו לקיום מצות יבטל מפני כל מצוה אף באפשר לעשותה באחרים וכו' ובשיטה על מועד קטן לתלמיד ר"י מפריש³⁶⁴, ספרי השלמה, המאורות.

דמיון המצוות כיבוד האב ואם שילוח הקן תלמוד תורה

הרי ראינו השוואת מצוות כיבוד ואם ושילוח הקן הדומים בשכרם, ובירושלמי הנ"ל כשם שמתן שכר שווה - כך פורענותן שווה, נלע"ד כי כִּי יִקְרָא קֶן-צִפּוֹרִים לִפְנֵיהֶם בְּדֶרֶךְ בְּכָל-עֵץ אֹרֶץ אֶפְרַיִם אֶל-הָאֱלֹהִים וְהָאֱלֹהִים רָבְצָתָם עַל-הָאֶפְרַיִם אֹרֶץ אֶל-הַבְּיָצִים לֹא-תִקַּח הָאֵם עַל-הַבְּנִים: שֶׁלֹּחַ תִּשְׁלַח אֶת-הָאֵם וְאֶת-הַבְּנִים תִּקַּח-לָהּ וְגו' היא אמנם משורש מצוות כיבוד אב ואם.

³⁵⁹ יש לעיין גם בפנים יפות - פרשת כי תצא. זרע אברהם. מרן הגר"א מוחק שילוח הקן המפורש בספרי, אך בכל הספרים ישנו.

³⁶⁰ ט', א'.

³⁶¹ ראה הגמרא יבמות ס"ג, ב': תניא, רבי אליעזר אומר: כל מי שאין עוסק בפריה ורביה וכו' בן עזאי אומר: כאילו שופך דמים וממעט הדמות, שנאמר: ואתם פרו ורבו. אמרו לו לבן עזאי: יש נאה דורש ונאה מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש ואין נאה מקיים! אמר להן בן עזאי: ומה אעשה, שנפשי חשקה בתורה, אפשר לעולם שיתקיים על ידי אחרים וכו'.

³⁶² ל"ב, א'.

³⁶³ עיין ס' עטרת שמואל.

³⁶⁴ עמ' פ"א.

אף בעולם החי, יש יחס מסוים בין האבות והבנים, וע"ד הכתוב גם בפרשת אמור: שֹׁר אוֹ-כָשֶׁב אוֹ-עַל כִּי יוֹלֵד וְהָיָה שְׁבַעַת יָמִים תַּחַת אִמּוֹ וּמִיּוֹם הַשְּׁמִינִי וְהָלָאָה יִרְצָה לְקַרְבָּן אִשָּׁה לַיהוָה וְשֹׁר אוֹ-שָׁה אֶתְּנוּ וְאֶת-בָּנָו לֹא תִשְׁחָטוּ בַּיּוֹם אֶחָד: ובתענית³⁶⁵: ויתכסו שקים האדם והבהמה, מאי הוו עבדי? - אסרא הבהמות לחוד ואת הוולדות לחוד, אמרו לפניו: רבונו של עולם! אם אין אתה מרחם עלינו - אין אנו מרחמים על אלו.

הנוטל אם על בנים, פוגע בעצם ביחסים אשר ביניהם, מעין עוון הפוגע בכבוד האב והאם באדם ממש. לכן נדרש בירושלמי שם: מה טעם, עין תלעג לאב ותבוז לקהת אם, עין שהלעיגה על כיבוד אב ואם, וביזת על לא תקח האם על הבנים, יקרו' עורבי נחל, יבוא עורב שהוא אכזרי ויקרנה ואל יהנה ממנה, ויאכלוה בני נשר יבוא נשר שהוא רחמן ויאכלנה ויהנה ממנה. המצוות מושוות ומוקשות כאן. העורב אכזרי הוא על בניו, והנשר רחמן על בניו, וכל העניין סובב גדרי יחסי אבות ובנים אף בבעלי החיים.

בשבת³⁶⁶: אמר רב יהודה בר שילא אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: ששה דברים אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא. ואלו הן: הכנסת אורחין, וביקור חולים, ועיון תפלה, והשכמת בית המדרש, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והדן את חברו לכף זכות. איני? והא אמן תנן: אלו דברים שאדם עושה אותם ואוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, ואלו הן: כיבוד אב ואם וגמילות חסדים והבאת שלום שבין אדם לחברו ותלמוד תורה כנגד כולם [הני - אין, מידי אחרינא - לא!] - הני נמי (בגמילות חסדים שייכי. לישנא אחרינא:) הני בהני שייכי³⁶⁷. רש"י: הכי גרסינן הני נמי בהני שייכי - הכנסת אורחים וביקור חולים היינו גמילות חסדים, ועיון תפלה היינו בכלל גמילות חסדים, דכתיב גומל נפשו איש חסד וכו' דן את חברו לכף זכות - בכלל הבאת שלום, דמתוך שהוא מכריעו לזכות, ואמר: לא חטא לי בזאת, אנוס היה, או לטובה נתכוון - יש שלום ביניהן וכו' ריטב"א, מאירי.

הלא לשיטתנו נוכל להוסיף, כי גם שילוח הקן, הני נמי בהני שייכי, אם בגמ"ח אם בהבאת שלום³⁶⁸. אף צער בעלי החיים מדאורייתא למ"ד, ועיין היטב בעניין על קן ציפור יגיעו רחמין, בגמרא עם מפרשים. מסתבר שהתנא בפאה נתכוון למשנת חסידים וע"כ כלל ביסודי המעלות והמידות, שלא שייך כ"כ לפרש שילוח הקן הנקודתי, כשעניינו מידות ומוסר, בעוד הספרי משמש שם מעין רשימת דברים בעלמא: זה אחד מן הדברים וכו'.

יסוד כבוד האב ואם, אמנם אוניברסאלי הוא, אשר אולי מצווה היחידה היא אשר ראינו האומות מהדרים בה הרבה, וכנזכר בדמא בן נתינה ועשו הוא אדם והוא אבי אדם, וגם שם דמא אותיות

³⁶⁵ ט"ז, א'.

³⁶⁶ קכ"ז, א'.

³⁶⁷ הדפוס ראשון: הני נמי בגמילות חסדים שייכי ל"א הני בהני שייכי. כ"י מינכן: הני נמי גמילות חסדים שיכא, וטיקן: הני נמי בהני שייכי[כן, קטע גניזה הראשון: הני (נמי) [בהני] בגמילות חסדים שייכי, קטע גניזה השני: הני הן ודאחרינא לא, אלא הני בהני תליין.

³⁶⁸ מידת שלום שייכת אף בעולם החי, כבישעיהו: וְגַר זֶאֱבֵל עִם-כָּבֶשׂ וְנִמְרַ עִם-גָּדִי יִרְבֹּץ וְעֶגְל וְכִפִּיר וּמִרְיָא יִחְדּוּ וְנֶעֱר קֶטָן נִהַג בָּם: וּפְרָה וְדֹב תִרְעֶינָה יִחְדּוּ יִרְבְּצוּ יִלְדִיָּהּ וְאַרְיֵה כְבֵּקֶר, יֹאכֵל-תָּבָן:

אדם³⁶⁹. בקידושין³⁷⁰: דרש עולא רבה אפיתחא דבי נשיאה, מאי דכתיב: יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך? מאמר פיך לא נאמר אלא אמרי פיך, בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם: לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבוד את אביך ואת אמך, חזרו והודו למאמרות הראשונות וכו' הרי שהאומות מודים במצווה הזו בייחוד, מפני שהיא טבעית ומקפת כל מי שנולד מאב ואם.

אף ביחס שראינו בין המצוות ת"ת וכיבוד האב ואם, אשר בייחוד משתוות אצל מעשה החלום ברבי יהושע בן אולם³⁷¹ מסתבר שאכן נמצא ביניהן קשר שורשי, כי יסוד התורה היא תורת אבות, מורשה קהילת יעקב³⁷², שמע בני מוסר אביך וגו' ואל תבוז כי זקנה אמך. כך כל עיקר מצוות ת"ת, מוצאה ושיננתם לבניך, גם ולימדתם אותם את בניכם. בכך נאמר כבוד את אביך ואת אמך בחמשת דברות ראשונות, שהם בין האדם למקום. ממילא, אין התורה למדת אלא מתוך כבוד האב ואם, וכל כבודם בעצם מעשה הוא של לימוד תורה ומסורתה.

האגרות משה

חידוש גדול כתב שו"ת אגרות משה³⁷³: בדבר שהאב אומר לבנו שילמוד במקום שחושב שיותר טוב לפניו ללמוד והבן רוצה ללמוד במקום אחר, כששני המקומות הם בדרך התורה ויראת ה', **ודאי מחוייב הבן לשמוע לאביו**. ולא שייך זה למה שנזכר בשולחן ערוך יו"ד סימן ר"מ סעיף כ"ה כשהבן

³⁶⁹ ראיתי מציינים חילופי אותיות אלה ולא אדע אם נזכר במפרשים. בפסיקתא רבתי פסקא כ"ג - י' הדברות פ' תליתאה: מה פרע לו הקדוש ברוך הוא, אמר רבי יוסי בר אבין אותו הלילה ילדה פרתו פרה אדומה, ושקלו לו ישראל משקלה זהב ונטלהו, ר' שבתי הוה קרי עליה משפט ורב צדקה לא יענה אין הקדוש ברוך הוא משהה שכר עושי מצות בגוים בעולם הזה, הה"ד ומשלם לשנאיו אל פניו וגו'. הלא אדומה היא אדום. בפסיקתא דרב כהנא פסקא ד' - פרה אדומה: מפני מה כל הקרבנות באין זכרים וזו באה נקיבה, א"ר אייבו לבן שפחה שטינף בפלטין של מלך, א' המלך תבוא אמו ותקנח את הצואה בחיקה [חיקה – חוקה], כך אמ' הקדוש ברוך הוא תבוא פרה ותכפר על מעשה העגל. גם תבוא אמו דווקא מורה על היחס מיוחד הקיים בינה ובנה.

³⁷⁰ ל"א, א'.

³⁷¹ בספר סדר הדורות - חלק תנאים ואמוראים - אות י': ר' יהושע בן אלם הגידו לו בחלום, שמח בלבבך שאתה וננס הקצב מושבו ומושבו בגן עדן וחלקו וחלקך שוין כאחד, כשניעור ר' יהושע חשב בלבו ואמר אוי לי שמיום שנולדתי הייתי תמיד ביראת קוני ולא עמלתי אלא בתורה לא הלכתי ד' אמות בלא ציצית ותפילין והיו לי פ' תלמידים ועכשיו שקולין מעשי ותורתך עם הקצב. שלח לתלמידיו תדעו שלא אכנס לבית המדרש עד שאראה מי הוא זה האיש ומה מעשיו שהוא חבירי בגן עדן. מיד הלך עם תלמידיו מעיר לעיר ושאל בשם האיש ובשם אביו עד שבא אל עירו. כשנכנס שאל מיד היכן ננס הקצב אמרו לו למה את מבקש אותו אתה חסיד וצדיק ותשאל על איש כמוהו, אמר להם מה מעשיו א"ל אדוננו לא תשאל ממנו כלום עד שתראה אותו מיד. שלחו בשבילו ואמרו לו ר' יהושע בן אלם שואל אותך א"ל ננס מי אנכי ומי אבותי בישראל שר' יהושע שואל אותי אמרו לו עמוד ולך עמנו חשב בלבו שכל מה שאמרו לו שקר הוא ואמר לא אלך עמכם שאתם משחקים בי מיד חזרו לר' יהושע ואמרו לו אתה אור ישראל ואור עינינו עטרת ראשנו איך תשלחנו בשבילו הלא הוא לא רצה לילך עמנו, אמר להם תדעו שלא אשב עד שאראה אותו, הלך ר' יהושע בעצמו אצל ננס הקצב ונפל ננס על פני ר' יהושע ואמר מה היום מיומים שעטרת ישראל בא לפני עבדו, א"ל דבר יש לי לדבר עמך א"ל דבר א"ל מה מעשיך ומה מלאכתך, א"ל אדוני קצב אני ויש לי אב ואם זקנים ואינם יכולים לעמוד על רגליהם ובכל יום ויום אני מלבישם ומאכילם ומרחיצם בידי. מיד עמד ר' יהושע ונשקו על ראשו וא"ל בני אשריך ואשרי גורלך מה טוב ומה נעים ואשרי חלקי שזכיתי להיות חברך בגן עדן (ספר קטן מעשיות בדבור כבוד את אביך): בס' מאה שערים, בראשית רבתי - פרשת וישלח, בגנוזות ב' עמוד ק"ע, קפ"ג.

³⁷² ויקרא רבה פרשת צו פרשה ט': אמ' ליה מה ירתותי גברך דאת מוני לי, אמ' ליה ומה ירתותך גבי, אמ' ליה דמינוקייא אמ' תורה צוה לנו משה מורשה, קהלת ינ"י אין כת' כאן, אלא קהלת יעקב, ועוד.

³⁷³ יורה דעה חלק ה' סימן ל"א.

רוצה לילך ללמוד אף למקום אחר רשאי לילך, דהוא כשאינן טעם האב בשביל שסובר שכאן הוא יותר טוב לפניו, אלא שגם האב מודה שהמקום שהבן רוצה לילך הוא עדיף. אבל מ"מ אין רוצה להניחו לילך לשם משום שרוצה שיהיה אצלו לשמשו, ומחמת שמתגעגע לראות את בנו, וכדומה. אבל כשהאב אומר שהמקום שהוא רוצה שילמוד בנו עדיף, צריך הבן לשמוע לאביו. - וגם לא שייך הא דאמרו לא מכל אדם זוכה ללמוד, דהוא רק כשכבר הבן הוא אדם גדול ויודע לבחון, וגם אין זה באמירה בעלמא, אלא מחמת שברור לו מאיזה טעמים. אבל בלא טעם אף לאדם גדול, ליכא טעם זה, אשר על כן בסתם בן שעדיין לא הגיע למדרגת אדם גדול בשנים, שהוא הצריך לחינוך, שודאי ליכא טעם זה, צריך הבן לשמוע להאב ללמוד אצל מי שהאב רוצה, אם ליכא חילוק בעניין יראת שמים, וזה פשוט וברור.

כמדומני שכאן הגביל הלכה הזאת מאוד, טפי מכל הפוסקים אחרונים לפניו, וכמו בתשובות מים רבים מהאב ובנו ובחמודי דניאל. בפרט יש להעיר מלשון הלקט יושר שלעיל: כגון הבן רוצה לילך אל הרב ללמוד שלבו חפץ בו, ואביו צוה בתוקף שילך אל רב אחר, הבן אין צריך לשמוע לו וכו' מכאן המשמעות שהדיון הוא על אודות מי הרב שילמד הבן הימנו, ולא דווקא מטעמים אישיים, משום שרוצה שיהיה אצלו לשמשו, ומחמת שמתגעגע לראות את בנו, וכדומה.

ועוד מפורש בלשון הלקט יושר, שהבן רוצה לילך אל הרב ללמוד שלבו חפץ בו³⁷⁴, וא"כ דבר זה נוגע למאמרם בעבודה זרה³⁷⁵: א"ר: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ, שנאמר: כי אם בתורת ה' חפצו. לוי ור"ש ברבי יתבי קמיה דרבי וקא פסקי סידרא, סליק ספרא, לוי אמר: לייתו [לן] משלי, ר"ש ברבי אמר: לייתו [לן] תילים, כפייה ללוי ואייתו תילים, כי מטו הכא כי אם בתורת ה' חפצו, פריש רבי ואמר: אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ, אמר לוי: רבי, נתת לנו רשות לעמוד וכו' אמר רבא: לעולם ילמוד אדם תורה במקום שלבו חפץ, שנאמר: כי אם בתורת ה' חפצו.

מהרש"א חידושי אגדות: כבר אמר רבי לעיל ממקום שלבו חפץ דהיינו מאיזה מסכת וספר כדמסיק אבל הכא אמר במקום בבי"ת היינו אצל איזה רב שלבו חפץ, וכן הוא בילקוט בדברי רבא ממי שלבו חפץ ויהיה המכוון דחפצו לרבי על המקום ולרבא על הרב וק"ל: בילקוט שמעוני - תהלים³⁷⁶: אמר רבא לעולם ילמד אדם תורה ממי שהוא חפץ, שנאמר כי אם בתורת ה' חפצו, אמר רבי אין אדם לומד תורה אלא במה שלבו חפץ וכו' כי מטו הכא פירש רבי אין אדם לומד תורה אלא ממי שלבו חפץ, קם לוי אכרעיה, אמר לו רבי נתת לי רשות לעמוד. ס' עלי תמר³⁷⁷.

שאלות

מקור ראשון המתייחס אל מעין עיקר שאלה הזאת שבתרומת הדשן, גם משיב כיו"ב עפ"י הגמרא מגילה, הוא בשאלות דרב אחאי - פרשת תולדות³⁷⁸: אילו מאן דאית ליה אבא ואימא, [דמיחייב]

³⁷⁴ וכך לשון הפוסקים מחמודי דניאל לעיל: אלא כל שהוא רוצה לילך לשם מותר וכו' שו"ת דברי משה יורה דעה סימן י"ח.

³⁷⁵ י"ט, א'.

³⁷⁶ רמז תרי"ד.

³⁷⁷ ברכות פרק ג' הלכה א'. שם נדרים פרק ד' הלכה ב'.

³⁷⁸ שאלתא י"ט. <https://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?mishibbur=507000&mm15=019001020010%2000>

למיטרח קמיייהו, לאוכלינהו ולאשקויינהו, ולאבשינהו ולכסויינהו, [ולעילינהו ולאפוקינהו], דתניא, אי זה הוא מורא ואי זה הוא כיבוד, כיבוד, מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא, מורא, לא ישב במקומו, ולא ידבר במקומו, ולא יסתור את דבריו, ולא מכריע לכף חובה, ובעי למיזל גבי רביה למיגרס, אינמי במקום [למקום] תורה דלא מגריס ליה לחודיה, כדתנן, ר' נהורא אומ', הוי גולה למקום תורה, ואל תאמר שהיא תבוא אחרי, הי מינייהו עדיף, כיבוד אב ואם עדיף, או תלמוד תורה עדיף, מי אמרינן תלמו' תורה עדיף, דהיא עדיפא ממעשה, או דילמ' כבוד אב ואם עדיף, דהוקש כבודם לכבוד המקום, דכת' כבד את אביך ואת אמך וכת' כבד את יי' מהונך, ת"ש, דאמ' רבא, אמ' ר' יצחק בר שמואל בר מרתרא, גדול תל' תורה מכיבוד אב ואם, שכל אותן השנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש עליהם, ואמ' ר' חייא בר אבה אמ' ר' יוחנן, למה נמנו שנותיו של ישמעאל, כדי לייחס בהן שנותיו של יעקב.

מגרסה הזאת שמעתיק כאן גם "איזהו מורא", אע"ג שלא זכר צוואת אב, אשר מסתמא בכל גווי מדבר, יש לדייק יותר כתרומת הדשן המשווה הכבוד והמורא לגבי גדלות ת"ת מהם להלכה ולמעשה. חידוש יש בשאלות שאינו מפורש בפוסקים אשר ראינו, והוא אי נמי במקום תורה דלא מגריס ליה לחודיה, היינו היתר גם באינו הולך לרב אלא למקום תורה, ויש שם חברת תלמידים נוספים.

שנותיו של ישמעאל

כל הפוסקים מסתמכים בדין הזה על לשון הגמרא במגילה³⁷⁹: אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, שכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש. דאמר מר: למה נמנו שנותיו של ישמעאל - כדי ליחס בהן שנותיו של יעקב. דכתיב ואלה שני חיי ישמעאל מאת שנה ושלושים שנה ושבע שנים. כמה קשיש ישמעאל מיצחק - ארביסר שנין, דכתיב ואברם בן שמנים שנה ושש שנים בלדת הגר את ישמעאל לאברם, וכתוב ואברהם בן מאת שנה בהולד לו את יצחק בנו. וכתוב ויצחק בן ששים שנה בלדת אתם. בר כמה הוה ישמעאל כדאיתליד יעקב - בר שבעים וארבעה, כמה פיישן משניה - שתין ותלת. ותניא: היה יעקב אבינו בשעה שנתברך מאביו בן ששים ושלוש שנה, ובו בפרק מת ישמעאל, דכתיב וירא עשו כי ברך וגו' וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל אחות נביות, ממשמע שנאמר בת ישמעאל איני יודע שהיא אחות נביות? מלמד שקידשה ישמעאל ומת, והשיאה נביות אחיה, שתין ותלת, וארביסר עד דמתיליד יוסף - הא שבעין ושבעה. וכתוב ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה - הא מאה ושבע, שב דשבעא ותרתי דכפנא - הא מאה ושיתסר, וכתוב ויאמר פרעה אל יעקב כמה ימי שני חייך. ויאמר יעקב אל פרעה ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה, מאה ושיתסר הויין! אלא שמע מינה: ארבע עשרה שנין דהוה בבית עבר - לא חשיב להו. דתניא: היה יעקב בבית עבר מוטמן ארבע עשרה שנה. עבר מת לאחר שירד יעקב אבינו לארם נהרים שתי שנים. יצא משם ובא לו לארם נהרים. נמצא, כשעמד על הבאר בן שבעים ושבע שנה. ומנלן דלא מיענש - דתניא: נמצא, יוסף שפירש מאביו עשרים ושתים שנה כשם שפירש יעקב אבינו מאביו. דיעקב תלתין ושיתא הויין! - אלא: ארביסר דהוה בבית עבר לא חשיב להו. - סוף סוף דבית לבן עשרין שנין הויין! אלא, משום דאשתהי באורחא תרתין שנין. דתניא: יצא מארם נהרים ובא לו לסכות, ועשה שם שמונה עשר חודש, שנאמר ויעקב נסע סכתה ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכות. ובבית אל עשה ששה חדשים והקריב זבחים.

³⁷⁹ ט"ז, ב'.

טעם של "כדי ליחס בהן שנותיו של יעקב" בפשטות אפשר שהוא בשביל עצם ייחוס והכרת שנותיו וידיעתם. מאידך, ברש"י פ' חיי שרה: ואלה שני חיי וגו' – א"ר חייא בר אבא: למה נמנו שנותיו של ישמעאל? כדי לייחס בהן שנותיו של יעקב. **ומשנותיו של ישמעאל למדנו ששימש יעקב בבית עבר ארבע עשרה שנה כשפירש מאביו קודם שבא אצל לבן**. שהרי כשפירש יעקב מאביו מת ישמעאל, שנאמר: וילך עשו אל ישמעאל וגו' כו', כמו שמפורש בסוף מגלה נקראת. שם פרשת תולדות: **ולמדנו: מכאן שנטמן בבית עבר י"ד שנה, ואחר כך הלך לחרן וכו' הא למדת שלאחר שקיבל הברכות נטמן י"ד שנה**. נשמע אשר טעם ייחוס שנותיו של יעקב, עיקרו בשביל ללמד זה הדבר, שלאחר שקיבל הברכות נטמן בבית עבר י"ד שנה, והוא עיקר תועלת מניין הזה וחשבונות אלו.

ברם, מלשון הגמרא שם, יש מקום ללמוד מטרה וטעם אחר בייחוס שנותיו של יעקב, שהוא ללמד הכלל שגדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם³⁸⁰. ברש"י יבמות³⁸¹: ההוא מיבעי ליה כו' וקרא דיצחק בן ששים שנה לא יתירא הוא, דתימא להכי כתביה רחמנא וכו' דההוא מיבעי ליה כו' אבל מקץ עשר שנים דאברהם וכו' ילפינן מיניה, דאי לאו לדרשא, למאי הלכתא קאשמעין קרא מקץ עשר שנים. לייחס בהן - לידע שנותיו של יעקב, בן כמה שנים היה כשהלך לבית עבר, וכשעמד על הבאר, ובשלהי [פ"ק] דמגילה מפרש לה, והאי קרא דיצחק בן ששים שנה מייתי ליה התם, דילפינן מיניה דגדול תלמוד תורה מכיבוד אב ואם, שכל אותן שנים שהיה יעקב בבית עבר לא נענש עליהם.

סמך לעניין נמצא בבראשית רבה - פרשת חיי שרה³⁸²: [ואלה תולדות ישמעאל בן אברהם] וגו' דילמא ר' חמא בר עוקבא ורבנין הוון יתבין ומתקשין **מה ראה הכת' לייחס תולדותיו של רשע כאן**, עבר ר' לוי, אמרין הא אתא מרה דשמעתא נשאליניה, אתא ר' לוי בשם ר' חמא בר' חנינא **להודיעך בן כמה שנים נתברך זקינך ואלה שני חיי ישמעאל וגו'**, **מה ראה הכת' לייחס שמו של רשע כאן, על ידי שבא מקדקדו שלמדבר לגמול חסד לאביו**. הלא מאמר זה הא אולי מקור דבריהם בגמרא שלנו, וכאן הרי מפורש מעלת כיבוד האב. בכך סברה היא שגם מדרש שני יעקב כוונתם ללמד דבר כיבוד האב, שת"ת אף גדול ממנו.

בזה נבין סיבת כל מניין חשבון הזה, הנעלם ונסתר בשנותיו של ישמעאל. למה ומשום מה התורה הטמינה העניין, לא להופיע בפירוש בפשוטו של מקרא, ששימש יעקב בבית עבר ארבע עשרה שנה כשפירש מאביו קודם שבא אצל לבן. הלא מעתה נוכל להבין ע"ד רש"י סוף פרשת נח³⁸³: וימת תרח בחרן – לאחר שיצא אברהם מחרן ובא לארץ כנען, חיה תרח יותר מששים שנה, שהרי כתוב: ואברהם בן ע"ה שנה בצאתו מחרן, ותרח היה בן ע' שנה כשנולד אברהם, הרי קמ"ה לתרח כשיצא אברהם ממנו,

³⁸⁰ ראה העמק שאלה א' עמוד קי"ט.

³⁸¹ ס"ד, א'.

³⁸² פרשה ס"ב.

³⁸³ בראשית רבה פרשת לך - לך פרשה ל"ט: ומה כת' למעלה מן העניין וימת תרח בחרן, ויאמר י"י אל אברהם **לך לך**, אמר ר' יצחק אם לעניין החשבון ועד עכשיו מתבקש לו עוד ס"ה שנה, אלא בתחילה אתה דורש שהרשעים קרואים מתים בחייהם, לפי שהיה אברהם מפחד ואומר אצא ויהיו מחללים בי שם שמים ואומרים הניח אביו בזקנותו והלך, אמר לו הקדוש ברוך הוא **לך אני פוטרך מכיבוד אב ואם - ואיני פוטר אחר מכיבוד אב ואם**, ולא עוד אלא שאני מקדים מיתתו ליציאתך, בתחילה וימת תרח בחרן ואחר כך ויאמר י"י אל אברהם וגו'. דורש לך – לך, לך דווקא אחר שכתב וימת תרח בחרן, לך אני פוטרך מכיבוד אב ואם וכו' בפשטות אפשר שאברהם דווקא לפי שהוא תחילה לגרים וכקטן שנולד, כאשר כל בני ישראל מתייחסים אחריו, ואין להם טעם פטור. מ"מ לעניינינו נוכל לבאר שאברהם מעין נכדו הוא בזה, והלא לך - לך כולו הוא לקדש שם שמים בעולם, ויסוד עיקר פטורו מדין גדול ת"ת יותר מכיבוד אב ואם, לכך לך אני פוטרך בטעם של גדול ת"ת, ואיני פוטר אחר בעלמא שלא לשם ת"ת.

נשארו משנותיו הרבה. ולמה הקדים הכתוב מיתתו של תרח ליציאתו של אברם, שלא יהא הדבר מפורסם לכל, ויאמרו: לא קיים אברהם כיבוד אביו, שהניחו זקן והלך לו. לפיכך קראו הכתוב: מת, שהרשעים אף בחייהם קרוים מתים, והצדיקים במיתתן קרוים חיים.

אף כאן למדנו ודאי שגדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, ומ"מ בשביל שלא יהא הדבר מפורסם לכל, ויאמרו: לא קיים יעקב כיבוד אביו שהניחו זקן והלך לו, ולא נענש עליהם, אין הכתוב מודיע סיפור זה, ומעלים עניין ההוא במניין השנים של ישמעאל.

אמנם מסתבר שעיקר מאמר גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, משנה ערוכה היא בפאה³⁸⁴: אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, כיבוד אב ואם, וגמילות חסדים, והבאת שלום בין אדם לחבירו, ותלמוד תורה כנגד כולם: וכ"כ במהרש"א שם מגילה - חידושי אגדות: מהא דמייתי שלא נענש על אותן שנים שהיה בבית עבר אינו מוכח דגדול יותר מכבוד אב דבשוה לו נמי אין ראוי לעונש, אלא דנקט האי לישנא דגדול ת"ת שסמך אלישנא דמתניתין דריש פאה דתנן ות"ת כנגד כולם וכו' ולדרכינו, הרי כאן נתגלה המקור של משנה ההיא, אשר כל מניין השנים של ישמעאל לא בא אלא ללמד דבר זה.

חידוש משמע בלשון הבית הבחירה למאירי קידושין³⁸⁵: ותלמוד תורה מיהא, כל שבטל כבוד אב ואם בשבילה, אין בידו עבירה, והוא שאמרו במסכת מגילה גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, שכל אותן השנים שנטמן יעקב בבית עבר לא נענש עליהם:

בלשון המאירי "שאין בידו עבירה", המשמעות שהיא לא מצווה, ובוודאי אינו מחויב בביטול כבוד האב ואם בשבילה, ואך כל שביטלם בשבילה אינו עובר בעבירה, והוא שאמרו במס' מגילה וכו' לא נענש עליהם, לא נענש בלבד.

כיו"ב ברש"י פ' חיי שרה הנ"ל, בדפוס אלקבץ נוסף כאן: "אבל לא נענש עליהם בזכות התורה וכו' אלא ודאי נטמן בבית עבר בהליכתו לבית לבן ללמוד תורה ממנו, ובשביל זכות התורה לא נענש עליהם, ולא פירש יוסף ממנו אלא עשרים ושתים שנה, מדה כנגד מדה".

הרי גם מלשונו "ובשביל זכות התורה לא נענש עליהם" וכו' משמע אשר זכות תורה הגינה עליו מן העונש עליהם, לא שכן נכון לנהוג לכתחילה.

שלא יעבור הטונא"ה

בכתב יד³⁸⁶³⁸⁷ הועתק קובץ של תשעים ותשעה סיפורים, שהוא המקיף והמגוון ביותר מבין קובצי הסיפורים שהגיעו אלינו מאשכנז. כתב היד הועתק באשכנז בראשית המאה השש עשרה, וכולל חיבורים שלמים בצד פרגמנטים בודדים בעלי אופי עממי וכו' עם זאת, החיבור המרשים ביותר

³⁸⁴ א', א'.

³⁸⁵ ל"ב, א'.

³⁸⁶ <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=104777978#64.1072.6.default>

³⁸⁷ המצוי עתה באוסף כתבי היד של הספרייה הלאומית בירושלים (הידוע גם ככתב יד בריל, על שם מי שתיאר אותו לראשונה בשנת 1889 למנינים). הספרייה הלאומית, ירושלים, ישראל 28°3182 Ms. Heb. 102 א-140: "מעשים, צ"ט ספורים מן המדרש והתלמוד וספורים על ר' יהודה החסיד ואחרים מחסידי אשכנז. 141 א-150: ליקוטים מן המדרש. קולופון: "סליקו המדרשים ... משה בלא"א גרשון הכ"מ"

המועתק בכתב יד זה הוא קובץ הסיפורים הגדול, שכבר בריל³⁸⁸ ראה את חשיבותו ותיאר אותו וכו' בפרוטרוט.³⁸⁹

ושם³⁹⁰ ל"ד³⁹¹. מעשה בר"י [רבי יהודה] ממגנצא שצוה לרבי אל(י)עזר בנו שלא יעבור הטונא"ה³⁹² שאם יעבור אותו הנהר יהיה נכשל. והיה רבינו אל(י)עזר תאב לראות הרי"ח [ר' יהודה החסיד] לפי שהיה קרובו³⁹³, ודעתו לשמש לפניו³⁹⁴. ולא שמע לצוואת אביו, ועבר הטונא"ה, ובא

³⁸⁸ <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2418846> 9 עמ' 31.

³⁸⁹ עם זאת סימנים, שאותם תיארתי לפרטיהם במקום אחר, מורים על כך שעיקרו של קובץ הסיפורים עצמו נוצר בתקופה שסביב שנת ה'ס' (1300 למנינם). בגלל אופיו האקלקטי של האוסף - סיפורים מטיפוסים ומז'אנרים שונים, המועתקים כמעט ללא יד עורכת מכוונת - אין ספק שבמשך מאתיים השנים ויותר שחלפו בין חיבורו איסופו והעלאתו על הכתב לבין העתקתו בכתב היד שהגיע אלינו, נוספו לו סיפורים ואפשר שאף הוסרו ממנו אחרים, והוא עבר שינויים שונים מהעתקה להעתקה. אבל את בסיסו העיקרי של קובץ הסיפורים, את הדמויות והאירועים המסופרים בו, יש לייחס בעיקר לסביבות המאה השלוש עשרה וכו' וראה https://openscholar.huji.ac.il/sites/default/files/jstudies/files/file_1464681634.pdf, אבל הטקסטים לעולם עומדים.

³⁹⁰ <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=104777978#67.4613.6.default>, הסיפור החסר: מבט חדש על נדודי חסידים באשכנז בימי הביניים: הרצאה בערב לרגל צאת הספר: מאה סיפורים חסר אחד, א שהם שטיינר משפייר לרגנסבורג לנדודי משפחת החסיד מחבל הרין לחבל הדונאו ציון פא ב תשעו, [https://asif.co.il/download/2%20\(6\).pdf](https://asif.co.il/download/2%20(6).pdf): המוזר מלגור ברגנסבורג, <https://asif.co.il/wpfb-file/2-6-pdf> שם מקשר בין סיפור זה ובין ספר חסידים - צוואת ר' יהודה החסיד: לא ידור כהן בריגנסבורג, ולא אלעזר וכו' וז"ל: הצוואה, כאמור, באה להזהיר מדירת אותו ר' אלעזר ברגנסבורג וכו' שלא יעבור ר"א על צוואת אביו (המופיע ב"מעשה-בוך") וכו' ברם לענ"ד מקום יש להציע עוד עפ"י מהלכו הישר, שמעשה הזה עצמו, פיתוח בעלמא משמש לצוואה ההיא, לא שיש צוואה ע"ג צוואה, ואמנם במקור אין ר"י אבי ר"א שייך בדבר, כ"א ר"י החסיד וקרובו ותלמידו ר"א לבדם.

³⁹¹ עמ' 113 בצילום מכ"י הנ"ל. ע"ע http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/10299059 קי"א א' מעשה קע"ג. קבלות ר' יעקב ור' יצחק עמוד צ"ב. עץ חיים למהרח"ו ז"ל שער המאמרים בעמ' רמ"ג. גם במאמר פסיעותיו של אברהם אבינו ע"ה. הספרייה הלאומית, ירושלים, ישראל Ms. Heb. 28°5245 עמ' 79/80. מעשה בוך (נהגה "מייסדה בוך", ביידיש: 'ספר מעשיות') הוא קובץ של כ- 257 סיפורים, ומעשיות המבוססים בעיקר על סיפורים מן המדרש והתלמוד והמסורת שבעל-פה של יהודי אשכנז. הסיפורים מסתיימים לעיתים בהבעה של מסר חינוכי ותקווה לביאה מהירה של המשיח וכו' http://folkmasa.org/mb/mb_sipurp.php?mishtane=174, סיני ע"ד עמוד קע"א, עיין היטב שם. חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, כרך 2 עמ' 201.

³⁹² Danube בספר רבי אלעזר מגרמיזא עמוד ט': כידוע דר הרי"ח ברעגנשבורג היושבת על עבר הימני של הדאנו, וכאשר באים ממגנצא לרעגנשבורג, צריכים לעבור את הדאנו.

³⁹³ וכ"כ בכתב רגנסבורג שמיוחס לרוקח בפתיחת כ"י גינצבורג 511: [ומסרו] סודיה וטעמיה זה לזה בעל פה, תנא לתנא, ואמורא לאמורא, וגאון לגאון, ורב לרב, עד שהגיע לקרובי ה"ר יהודה חסיד אב בחכמה וכו' וע"ע לקמן.

³⁹⁴ רבי אלעזר מגרמיזא (גם "וורמייזא"; הכוונה לעיר וורמס) (ד'תתק"כ, 1160 - ה' אלפים, 1240 לערך) היה מקובל ופוסק, מגדולי רבניהם של חסידי אשכנז ותלמידו של רבי יהודה החסיד. בעל ספר הרוקח (רקח בגימטריה - אלעזר), מבעלי התוספות ובעל כתבים קבליים רבים וכו' היה רב ודיין בוורמס. קבע והשפיע על מנהגים שנוהגים עד ימינו בקרב אשכנזים שומרי המסורת היהודית. - רבי אלעזר מגרמיזא כונה "הרוקח" על שם ספרו, וכן כונה בטעות "רבי אֶלְיָעָזֶר מגרמיזא" כינוי זה דבק בו, למרות הבירור המדעי של שמו וכו' - רבי אלעזר נולד בערך בשנת ד'תתקכ"ה במגנצא, לאביו ורבו רבי יהודה בן קלונימוס ממגנצא (המכונה הריב"ק), מגדולי החכמים שבדור. נדד בין מרכזי התורה שבגרמניה וצפון צרפת. למד תורה מאביו, ותורת הקבלה מבן משפחתו, רבי יהודה החסיד. העמיד תלמידים רבים, שהמפורסם שבהם הוא רבי יצחק בן משה מווינה, מחבר ספר אור זרוע. היה חתום על תקנות קהילות שו"ם (שפיירא, וורמייזא ומגנצא) וכו' מקום קבורתו בוורמס. - סבל סבל רב בפרעות, שבעקבותיהן עבר ממגנצא לוורמס ושם נעשה לרב וכו'

אצל הרי"ח. וכשבא אצלו נתן לו שלום והחזיר לו שלום. אמר הרי"ח, **מן הדין, לא היה לי ליתן לך שלום**³⁹⁵, **לפי שעברת על צוואת אביך** בן דודתי³⁹⁶, אבל מ"מ אכבדך. והיה שם אצלו, **וביקש ממנו ללמדו סודות ושאר עניינים טובים**, והרי"ח דחה אותו מיום ליום. והיה שם חצי שנה שלא למד כלום, והיה רבי אל(י)עזר עצב על ביטולו. וכשהגיע ערב פסח אמר הרי"ח, תרצה לומר ההגדה הלילה עם אביך? והשיב לו, והלא ערב פסח היום ואבי דר במגנצא, והיאך אוכל לבא אצלו? א"ל, תאמר אם תרצה לבא שמה שלא תחלל יום טוב. והשיב לו, כן. ואמר לו הרי"ח, אתה צריך להביא לאביך מצה אחת ממצות שלי. תמה רבי אל(י)עזר על דברי הרי"ח. ולאחר שאפה מצות שלו, הרי"ח אמר לרבי אל(י)עזר, תקח מצה אחת ותביאהו לאביך. ולקח רבי אל(י)עזר מצה אחת וליווהו הרי"ח. ואמר רבי אל(י)עזר, מאוד אני עצב על ביטולי. ואמר לו הרי"ח, עתה תראה אם מסתייע לך מילתא לידע סודות אם לאו. כתב הרי"ח שמות בחול עם המקל שבידו וקרא רבינו אל(י)עזר השמות וידע מה למעלה ומה למטה. ואחר שקרא רבינו אל(י)עזר השמות מחקם הרי"ח ושכח רבינו אל(י)עזר כל מה שידע. כך עשה לו הרי"ח ב' וג' פעמים ורבינו אל(י)עזר היה מצטער מאוד וביקש מהרי"ח כל כך עד שכתב לו פעם רביעית. ורבינו אל(י)עזר היה חכם ובלעם, וידע מה למעלה ומה למטה ופירש ממנו בשמחה.

³⁹⁵ ראה הספר תולדות חינוך של עם ישראל בעמ' 79 ועוד.

³⁹⁶ ראה הדרשה לפסח עמ' 48, חיבורי ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא עמ' 249, https://humanities.tau.ac.il/sites/humanities.tau.ac.il/files/media_server/Jewish%20History/Teuda/T%20Vol%2016-17/Teuda-%20Vol%2016-17-%202008-%20Emanuel.pdf ושם בדרשה לפסח לרוקח: **מנהג זקני ר' אלעזר, בן רבינו קלונימוס הזקן** שהיה שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות וכו' ובהערה, וכו' נמצא בדרשות מהר"ח אור זרוע סימן כ"א: + כתב רק"ח **זקני רבי אלעזר, בר' קלונימוס הזקן** שהיה שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות וכו' הגה"ה. ע"ע במעשה רוקח המהדורה החדשה עמ' 22, ספר יובל - מרכז עמוד קס"א. חכמי שפייר בימי גזירות תתנ"ו ואחריהם בעמ' 201. שמות חכמים בעמ' רכ"ה.

הר' אלעזר זה, הוא אחי רבי שמואל החסיד ז"ל, שהוא אבי ר"י החסיד ז"ל. נוכל לשער שמא ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן, הוא אבי אם רבי אלעזר בן רבי יהודה הרוקח. א"כ יוצא שרבי יהודה החסיד ואם ר"א ב"י הרוקח בני דודים, באשר אבותיהם רבי שמואל החסיד ורבי אלעזר, שניהם בני ר' קלונימוס הזקן היו, ומ"מ לא ברור מהו בן דודתי הכתוב כאן. ונוכל להציע אפשרות שהכוונה היא בעצם לבן דוד המוחלף בלשון נקיבה, ונהפך בן דוד זכר אל בן דודה הנקיבה, ולא שהוא בן הדודה, ובייחוד כאשר אמנם מדובר בזכר, ר"ל בבעל של בת דודו, ולא יאמר "אביך בעל בת דודי". גם אולי הוא בהשפעת שפת אידיש שבן הדוד קרוי שוועסטער-קינד, ועיין.

לעיל שם בדרשה: **וזקני רבי יהודה** היה שורף חמיצו בליל [י"ד], **ואביו רבי קלונימוס, ואבי אביו רבי יהודה** היו שורפין לאלתר וכו' במקום **ואבי אבא רבני יהודה** המופיע במעשה רוקח, עיין <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=95839147#392.4457.6.default> עוד מופיע בדרשה לפסח לרוקח – נספח: ודרש זקני רבנו יהודה זצ"ל, ע"ש. פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר: אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר משה **בן רבנא יהודה בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה**, ובשם הגדולים מערכת גדולים אות י' [ס"א] רבינו יהודה בר קלונימוס.

עכ"פ, בידינו רק שני רמזים לדרך קרבת ר"א רוקח ז"ל לרבי יהודה החסיד, האחד מנהג זקני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן הנ"ל, שיש לצרף עוד הלשון המופיע פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ז] אז ישיר: והוא רבי משה בן רבי קלונימוס [בן רבינו משלם בן רבנו קלונימוס] בן רבי יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה, הוא ובניו רבי קלונימוס ורבי יקותיאל וקרובו רבי איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קרל לא עמו מארץ לומברדיא"ה והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו [ויעצמו] במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקדש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו, **זולתי מתי מספר שנשארו מקרובינו [עם רבנו קלונימוס] הזקן [משפירא]**, והוא מסר לרבי אלעזר החזן משפירא כאשר כתבנו לעיל, ורבי אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל חסיד, ורבי שמואל חסיד מסר [לבנו] רבי יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות. ועיין נוסחאות אחרות ובס' עמק הבכא – סף עמוד 18-19. השני, היינו נוסח אחד מסיפור מעשה האמור כאן: לפי שעברת על צוואת אביך בן דודתי.

ורבו ברכו. ועמד הרי"ח עד שפירש ממנו רבינו אל(י)עזר כמלא ראות עיניו וחזר הרי"ח לעירו ורבינו אל(י)עזר בא למגנצא כשנכנס[נ]סו הקהל לבית הכנסת. ואביו נתן לו שלום ושאלו מאין בא. והראה לו המצה שהביא עמו מרבו ואמר לאביו, הא לך המצה ששלח לך קרובך שהייתי היום אצלו וכו'.

מאמר ר"י החסיד, כי מן הדין לא היה לי לתן לך שלום, לפי שעברת על צוואת אביך וכו' ואף עצם מצוות ר"י ממגנצא בן קלונימוס שנקרא ריב"ק³⁹⁷, אבי הרוקח ז"ל גם רבו, מוכיחים דעתם נגד היתר של בן ההולך ללמוד מפי רב במקום אחר, כשעושה נגד דעת ומצוות אביו המפורשת. אמנם, ברבים מנוסחי הסיפור מדובר בצוואת ש"מ, אך דווקא בנוסח זה העתיק יותר ומדויק יותר, כניכר משם אבי ר"א, אין המדובר כ"א בצוואת אב בעלמא. עכ"פ, בפשטות אין נ"מ לעניינינו, ועיין ס' שו"ת מהרשד"ם³⁹⁸.

אמנם, בגמרא בבא בתרא³⁹⁹: תנו רבנן: אין למדין הלכה לא מפי למוד ולא מפי מעשה - עד שיאמרו לו הלכה למעשה וכו' ברם, יש לציין המציאות, שמעשים אלה נודעו ונתקבלו בישראל משך דורות רבים בכתבי יד ובדפוס⁴⁰⁰, ואף אם איננו יודעים אם אמנם מהימנים, מוסמכים ומדויקים לגמרי מבחינה היסטורית, ודאי משקפים מצד עצמם את דעת רבים מבני ישראל בני נביאים, שקבלו הסיפורים ללא עוררים. מסתמא לא גרע סיפורים מפורסמים אלו מאמרי אינשי, משל הדיוט. בכך, לענ"ד היחס שבין סיפורי המעשיות ובין ספרי פסקי הקדמונים, מעין היחס שבין האגדות והמדרשים לבין ספרות תלמודית שבחז"ל, אשר ודאי יש לבקש ליישב ביניהם, ולבדוק שמא יש ביניהם מחלוקת כ"ש.

שיטת ר"י החסיד ז"ל

אמנם בידינו מספר מקורות שיכולים ללמד על גישת ר"י החסיד ז"ל לנושא זה. המהרש"א שם מגילה - חידושי אגדות: וא"ת למה נענש גם על אותן כ"ב שנים, כיון דברצון אב ואם ובמצותן הלך יעקב, מסתמא מחלו על כבודם, **ותירץ בעל אמרי נועם בשם הר"י מפרי"ש**, שלבסוף י"ד שנה שהיה בבית עבר נתקררה דעתו של עשו, ושלחה רבקה אמו את דבורה מנקתה אחריו לבית לבן, והוא שהיה שם כ"ב שנה ע"כ, ועיין במפרשים בזה: ובמנחת יהודה⁴⁰¹.

והנה העניין נמצא מפורש בתשובות ופסקים מחכמי אשכנז וצרפת⁴⁰²: **שאלות ששאל מורי ורבי לה"ר יהודה חסיד, ותשובתו בצידין**. שלום עליך ר' ומרי רבי' יהודה וכו' וששאלת, למה נענש יעקב כ"ב שנה שהיה בבית לבן מכיבוד אב ואם, והלא ציוהו אביו ואמו ללכת שם, ולא מצינו ששלחו אחריו שוב. אני משיב, **שכל י"ד שנים שניטמן בבית [עבר], לא נואש עשו מלבקשו**, ואחר כך יצא יעקב ובא לו לחרן, וכשידעה רבקה כי שך חמת עשו, שלחה דבורה מיניקתה אחריו. וכן פרש"י בפ' חומש,

³⁹⁷ ראה אודותיו במאמר שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא הרוקח, עמ' ש"ע.

³⁹⁸ חלק יורה דעה סימן צ"ה.

³⁹⁹ ק"ל, ב'.

⁴⁰⁰ משם נפוצו בספרי הסיפורים מדפוס ימינו, דוגמת: די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד עמ' 66, 121, דערצייל מיר א מעשה ג' עמ' 3, חגי ישראל ומועדיו ב' עמ' 719, מה שסיפר לי סבא ג' עמ' 11, סיפורי אליהו הנביא א' עמ' מ"ט. שמועסן מיט קינדער ב' עמ' 9, סיפורי החג - פסח עמ' נ"ח. שיחות לנוער ד' עמ' 10.

⁴⁰¹ א' עמוד ק"ו.

⁴⁰² עמ' 298-299. סיני ע' א'-ב' עמ' ל"ד.

וכי מה עניין דבורה לכאן, אלא לפי שאמ' רבקה ושלחתי ולקחתיך משם, שלחה דבורה מיניקתה עבורו, נמצא כשבאת דבורה ליעקב, (עדיין לא נשתהא בבית לבן כ"א כפי ששהת מבית יעקב לבא לבית לבן) [עדיין לא נשהה יעקב בבית לבן כי אם שנה, כפי מה ששהתה דבורה לבוא מבית יצחק לבית לבן], ולא רצה יעקב לבא ונענש ששהא שם כ"ב שנה אחר ציוי אביו ואמו.

הדברים מיוחסים לרבי יהודה החסיד כאן, עיין הערות שם בפרטים⁴⁰³. לכאורה הדברים תמוהים, נגד הגמרא מפורשת שבמגילה הנ"ל, שהלא אומר שכל י"ד שנים שניטמן בבית עבר, לא נואש עשו מלבקשו וכו' וא"כ לא שייך יעקב כלל לעונש על אותם שנים, וגדול ת"ת מכיבוד אב ואם מניין לנו.

ועוד מתורת ר"י החסיד ז"ל בספר חסידים⁴⁰⁴: האיש שמצוה לבנו ליקח אשה במקום שאין לבו חפץ באותו מקום, לפי שאין למודין [לומדין] תורה, ואין עוסקין במצות, והבן יודע שלא יתנו לו האשה להביאה במקום אחר, ועוד היא תעשה כמעשה משפחתה, **כיון שכתוב איש אמו ואביו תיראו, ואת שבתותיי תשמורו, במילי דשמיא לא ישמע להם**. למה עיכב יעקב שנים רבות מלקחת אשה, אם תאמר עדיין לא נולדו רחל ולאה, וכי אם לא היו רחל ולאה לא היה לוקח אשה אחרת, אלא אמ' אם אקח מבנות כנען, הן רעות, והיה לו ללכת לארם נהרים לראות, **אלא אמ' איך אעזוב כיבוד אב ואם ואלך, הרי כשאין לאב ואם מי שיעשה צרכיהם, אפילו לקחת אשה, ויש לי ללכת אחריה לארץ מרחקים, מוטב לעבוד את אביו ואמו, ועוד, איזו תורה טהורה, {כשאב} כשאדם לוקח אשה ולומד, אבל יעקב שלא ראה קרי עדי ראובן, ולא היה מהרהר, ונקי היה, אמ' מוטב שאלומד ואעסוק בתורה, ואחר כך אקח אשה, פן יבטלונני גידול בנים, כמו שהיה מתבטל מפני שהיה רועה, אבל מפני עשו הוצרך לברוח, במקום היזק וסכנת {ל}נפש, לא יתכן לומר אהיה בכאן ואכבד אבי ואמי, שאם יהרג הרי לא יעבדם, ועוד יהיו צעורים, ועוד יעקב לא אמ' אברח מפני עשו, אלא רבקה אמרה שמע בקולי קום לך פדנה ארם, כי קשת [קשה] היה לו לילך בשביל כיבוד אב ואם, ואמרת [ואמרה] **אם יהרג {א} אותך מי יכבדני**, וכתוב למה אשכל גם שניכם יום אחד, גם לרבות גם אותי ואביך מן הצער, **אעפ"כ [לא רצה] לילך עד שאביו ואמו צוו לו, והלך ולמד לפני עבר**, אמ' אם ימות עבר (עבר), תמות עמו חכמה, כיון שאיני מהרהר באשה אלמוד, ולמד לפניו עד שבא עשו, וברח מלפני עבר.**

⁴⁰³ לכאורה נוכל ליישב אשר ר"י מפריס שהוא ר"י שירלאון, השתמש בתשובות ר"י החסיד ז"ל אליו הללו ומסרם לתלמידיו, ובכן נודעו הדברים בשם ר"י מפריס. עוד מצאנו בעמ' 300 שם: **ואמ' לנו מורי דאית' בירושלמי בפ"ב דברכות וכו' ויש מקום לומר שהוספה היא מהסופר שכתב בראש שאילות ששאל מורי ורבי וכו'**

⁴⁰⁴ מכ"י פרמה 1902. ושם בכ"י הנקרא בוסקי 782: למה עכב יעקב שנים רבות מלקחת אשה, א"ת עדיין לא נולדו רחל ולאה, כי [וכי] אם לא היו רחל ולמה [ולאה], וכי לא הי' לוקח אשה אחרת, אלא אמ' אם אקח מבנות כנען, כי הן רעות, והיה לו ללכת לארם נהרים לראות, **אלא אמ' איך אעזוב כיבוד אב ואם ואלך, הרי כשאין לאב ואם מי שיעשה צרכיהם, אפי' לקחת אשה, ויש לו ללכת אחריה לארץ מרחקים, מוטב לעזוב [לעבוד] את אביו ואת אמו, ועוד, איזו {טה} תורה טהורה, כשלוקח האדם אשה ולומד, אבל יעקב שלא ראה קרי עד ראובן, ולא היה מהרהר, ונקי היה, אמ' מוטב שאלמד ואעסוק בתורה, ואח"כ אקח אשה, פן יבטלונני גידול בנים, כמו שהיה מתבטל מפני שהיה רועה, אבל מפני עשו הוצרך לברוח, מפני היזק וסכנת נפש לא יתכן לומר אהיה בכאן ואכבד את אבי ואמי, שאם יהרג הלא לא יעבדם, ועוד יהיו צעורים, ועוד יעקב לא אמ' אברח מפני עשו, אלא רבקה אמרה שמע בקולי קום לך פדנה ארם, כי קש' היה לו לומר לילך בשביל כיבוד אב ואם, ואמרה אם יהרוג אותך מי יכבדני, וכת' למה אשכל גם שניכם יום אחד, גם לרבות גם אותי ואביך מן הצער, **אעפ"כ לא רצה לילך עד שאביו ואמו צוו לו, הלך ולמד לפני עבר**, אמ' אם ימות עבר, תמות עמו חכמה, כיון שאיני מהרהר באשה אלמוד ולמד לפניו עד שבא עשו, וברח מלפני עבר.**

כמדומני שדבריו המחודשים בסוף: ולמד לפניו עד שבא עשו, וברח מלפני עבר מזכירים לשון המחודש בתשובה הנ"ל שכל י"ד שנים שנטמן בבית עבר, לא נואש עשו מלבקשו וכו' וגם מכאן סמך כי היא אמנם מאת ר"י החסיד.

מ"מ, בדבריו הנ"ל: כי קשה היה לו לילך בשביל כיבוד אב ואם וכו' אעפ"כ לא רצה לילך עד שאביו ואמו צוו לו, והלך ולמד לפני עבר, אמר אם ימות עבר, תמות עמו חכמה, כיון שאיני מהרהר באשה אלמוד וכו' משמע בבירור שקשה היה לו ולא רצה לילך גם ללמוד מעבר, רק אחר שעכ"פ מוכרח היה לילך בגלל סכנה וצוואת אביו ואמו, הלך ללמוד מעבר.⁴⁰⁵

דברים מפורשים יותר כתב במקום אחר שם⁴⁰⁶: האב שהיה חוטב עצים או עבוד' אחרת והבן לומד, **עת לעשות ליי' - הפרו תורתך**, ויעשה הבן המלאכה, אע"פ שהאב עם הארץ וכו' ואם הבן עושה מלאכה, ואב אומר לו לך ועסוק בתורה, ואחטוב העצים, או אעשה אותה מלאכה שאתה עוסק, יעסוק הבן בתורה, ואפילו בני אדם שם והבן חושב אם אני מניח את אבי במלאכה ואני אשב מה יאמרו העולם שאני מבזה את אבי, ואפילו לא אמר לו לך ועסוק בתורה אלא האב חס על בנו שלא יטרח ישמע לאביו, וכנגד הבשת יהיה שכרו גדול, ואפילו אם האב מתכוין כדי לבייש את הבן לומר הוא שוקט ואני טורח, אבל אם האב רוצה שילך הבן לשחוק ולדבר עבירה, אל ישמע לו, ואל תאמר עבירה דאורייתא, אלא אפילו עבירה דרבנן.

העובדות והמעשים אינם דומים בכל אלו בדיוק, אבל לכאורה העיקרון הינו זהה, ואין סברה וטעם לחלק להלכה ולמעשה.

הנה אנכי הולך למות

חידוש גדול בפרט בלשונו הנ"ל: במקום היזק וסכנת נפש, לא יתכן לומר אהיה בכאן ואכבד אבי ואמי, שאם יהרג הרי לא יעבדם, ועוד יהיו צעורים, ועוד יעקב לא אמר אברח מפני עשו, אלא רבקה אמרה שמע בקולי קום לך פדנה ארם, כי קשה היה לו לילך בשביל כיבוד אב ואם, ואמרה אם יהרוג אותך מי יכבדני, וכתוב למה אשכל גם שניכם יום אחד, גם לרבות גם אותי ואביך מן הצער, אעפ"כ לא רצה לילך עד שאביו ואמו צוו לו. מפורש שיעקב ביקש למסור את נפשו ממש על כבוד אביו ואמו, ומדבריו המשמעות שאמנם יש מקום לדבר.

⁴⁰⁵ שם 940: ושאל אמר לנער לכה ונשובה פן יחדל אבי מן האתונות ודאג לנו, הרי צריך הבן להזהר על דאגת אביו, שלא ילך למרחוק, ולא במקום שאביו ואמו דואגים עליו ומצטערים עליו, כי נענש האדם שגרם שאביו ואמו דואגים ומצטערים עליו.

⁴⁰⁶ 935. שם דפוס של בולוניה 338: האב שהיה חוטב עצים או עבודה אחר' והבן לומד, עת לעשות לה' הפרו תורתך, ויעשה הבן המלאכה, אעפ"י שהאב עם הארץ וכו' ואם הבן עושה מלאכה, והאב אומר לו לך אתה ועסוק בתורה, ואני אחטוב העצי', או אעשה אותה מלאכה שאתה עוסק, יעסוק הבן בתורה ואפילו אם יש שם בני אדם והבן חושב אם אני מניח את אביו במלאכה ואני אשב יאמרו העולם שאני מבזה את אבי ואפילו לא אמר לו לך ועסוק בתורה אלא האב חס על בנו שלא יטרח ישמע לאביו וכנגד הבושת יהיה שכרו גדול ואפילו אם האב מתכוין לבייש את בנו לומר הוא שוקט ואני טורח אבל אם האב רוצה שהבן ילך לשחוק או לדבר עבירה אל ישמע לו, ואל תאמר דאורייתא, אלא אפילו עבירה דרבנן. גם שם בכ"י הנקרא בוסקי 374: האב שהיה חוטב עצים או עבודה אחרת והבן לומד עת לעשות לה' הפרו תורתך ויעשה הבן המלאכה אע"פ שהאב עם הארץ וכו' ואם הבן עושה מלאכה והאב אומ' לך לעסוק בתורה ואני אחטוב העצים או אעשה אותה מלאכה שאתה עושה יעסוק הבן בתורה ואפי' בני אדם שם והבן חושב אם אטריח את אבי במלאכה ואני אשב מה יאמרו העולם שאני מבזה את אבי במלאכה ואפי' לא א"ל לך ועסוק בתורה אלא האב חס על הבן שלא יטרח ישמע לאביו וכנגד הבושת יהי' שכרו גדול ואפי' אם האב מתכוין כדי לבייש את הבן לומר הוא שוקט ואני טורח עבירה דאורייתא' אלא אפי' עבירה דרבנן.

דברים מפורשים יותר כתב במקום אחר שם⁴⁰⁷: ויאמר עשו הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכורה, למה נכתב, לא היה לו לכתוב אלא וימכור את בכורתו ליעקב, ולמה יש לכתוב מה שחשב עשו, אלא שלא תתמה, למה נתן הקב"ה ממשלת רב לבני עשו, **לומר שתדיר בשביל אביו הולך למות במקום סכנה בין החיות כדי לצוד לאביו, וממנו למד יוסף כשאמ' לו יעקב לכה ואשלחך אליהם, היה יודע ששונאים לו, אלא אמ' עשו הולך תדיר למקום סכנה כדי לצוד ציד להביא לאביו, ואבי שלחני לראות את שלום אחי ואת שלום הצאן שהוא חיות של אבי ובני ביתו, כל זה נכתב כדי להודיע לישראל איך לטרוח כדי להביא פרנסה לאביהם, ואיך יהיו זהירים לעשות מצות אביהם.**

מלבד עניין המסירות נפש, עוד כתב "כל זה נכתב כדי להודיע לישראל איך לטרוח כדי להביא פרנסה לאביהם", ולכאורה הינו מחמיר יותר משל בן, ע"ד דבריו הנ"ל בשם ירושלמי, שמחמיר בכיבוד אב ואם, ואפילו לחזר על הפתחים.

ושם במקום אחר⁴⁰⁸: אם האב והאם מצוים לבן שלא יקח אשה כדי שיעבוד להם, זה לא יתכן, אלא יקח אשה ויהא אצלם, ואם אינו מוצא אשה במקום שאביו ואמו שם, ואביו ואמו זקנים, וצריכים מי שיעבוד להם, אז לא יצא מן העיר⁴⁰⁹, **ואם אינו יכול להרויח אלא כדי להספיק צרכי אביו ואמו, ואם יקח אשה לא יוכל להספיק אביו ואמו, אז ישמע לאביו ולאמו וכו' ואם עשיר הוא ויש לו מי שיעבוד לאביו ולאמו, אז יוכל ללכת לעיר אחרת ליקח אשה, ואם רואה אביו או אמו שבנות הארץ רעות, והבן רוצה לקחת משם אשה, והאב מצוה לו שלא ליקח, חוטא הבן אם יקח, שהרי יעקב שמע ליצחק ולרבקה, אבל אם טובות ואחיה טובים, ויש רעות שאחיה רעים, ורצו לתת לאב ולאם ממון שיעסקו שיקח אשה מהם, והטובים אינם רוצים לתת לאב שום דבר או לאם, והאב והאם מצוין לו לקחת בת מי שנותנים להם ממון, והבן אינו רוצה ליקח אשה \$אלא\$ מן הטובים, אע"פ שכועסין עליו אביו ואמו, לא ישמע אליהם, כיון שהן עושין עמו שלא כהוגן.**

הרי גם בזה, הינו מחייב בן להספיק צרכי אביו ואמו במסירות נפש, עד כדי שלא יקח אשה, הכול בכדי שיוכל לפרנסם.

---

⁴⁰⁷ 947. שם בכ"י הנקרא בוסקי 378: ויאמר עשו הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכורה למה נכתב לא היה לו לכתוב אלא וימכור את בכורתו ליעקב ולמה יש לכתוב מה שחשב עשו אלא שלא תתמה למה נתן הק' ממשלת רב לבני עשו לומר שתדיר בשביל אביו הלך למקום סכנה בין החיות כדי לצוד לאביו וממנו למד יוסף כשאמ' לו יעקב לכה ואשלחך אליהם היה יודע ששונאים לו אלא אמ' עשו הולך תדיר למקום סכנה כדי לצוד ציד להביא אל אביו ואבי שלחני לראות את שלום אחי ואת שלום הצאן שהוא חיות של אבי ובני ביתו, כל זה נכתב להודיע לישר' איך לטרוח כדי להביא פרנס' לאביהם, ואיך יהיו זהירים לעשות מצות אביהם.

⁴⁰⁸ 953. ושם בכ"י הנקרא בוסקי 562: אם האב והאם יצוו לבן שלא יקח אשה כדי שיעבוד להם, זה לא יתכן, אלא יקח אשה ויהא אצלם, ואם אינו מוצא במקו' שאביו ואמו שם, ואביו ואמו זקנים, וצריכי' מי שיעבוד להם, אז לא יצא מן העיר, ואם אינו יכול להרויח אלא כדי להספיק צרכי אביו, ואם יקח אשה לא יוכל להספיק לאביו ואמו, אז ישמע לאביו ואמו וכו' ואם עשיר הוא, ויש לו מי שיעבוד לאביו ולאמו, אז יוכל לילך אל עיר אחרת ליקח אשה, ואם רואה אביו ואמו שבנות הארץ רעות, והבן רוצה לקחת משם אשה, והאב מצוה לו שלא ליקח, הבן חוטא אם יקח, שהרי יעקב שמע ליצחק ולרבקה, אבל אם טובות ואחיה טובים, ויש רעות שאחיה רעים, ורצו לתת לאב ולאם ממון שיעסקו שיקח אשה מהם, והטובים אינם רוצי' לתת לאב שום דבר, והאב והאם מצוין לו לקחת בת מי שנותני' להם ממון, והבן אינו רוצה ליקח כי אם הטובים, אע"פ שכועסי' אביו ואמו, לא ישמע להם, כיון שהן עושין עמו שלא כהוגן.

⁴⁰⁹ כמדומני שכוונתו היא שאינו מוצא אשה במקום שאביו ואמו שם ממש, אזי ימצא אשה עכ"פ במקום אחר באותו העיר, כדי שיוכל "לעבוד להם" בהיותם בעיר אחת לפחות.

אם אב מוחה נגד הבן מלשאת אשה שחפץ בה

הרי מדבריו בזה, ובשאר מקומות שם, משתמע עוד היטב, כי ר"י החסיד ז"ל אינו סובר כדין הנוסף בסמוך בשולחן ערוך יורה דעה סימן ר"מ סעיף כ"ה הנ"ל שם: תלמיד שרוצה ללכת למקום אחר וכו' אינו צריך לשמוע לאביו בזה. הגה: וכן אם האב מוחה בבן לישא איזו אשה שיחפץ בה הבן, א"צ לשמוע אל האב. ושם בדרכי משה: בתשובת מהרי"ק שורש [קס"ו]⁴¹⁰ כתב דאין כח ביד האב למחות ביד בנו מלישא אשה אשר יחפץ בה הבן, דהוי ליה כמצוה לעבור על דברי תורה, דמצוה שיקח איש אשה אשר יחפץ בה, והאריך שם בראיות:

כך כתב שם בספר חסידים⁴¹¹: האב המצוה לבנו לקחת בת בנו {ו}א\$ בתו, והבן אינו חפץ בה, וירא אם יקחנה שישנא אותה, או ירא שמא לא יוכל להתאפק מלחטוא בנשים, [אין לו עון, ואם יוכל להתאפק מלחטוא בנשים]⁴¹², ואע"פ שישנא אותה, הרי עושה דבר גדול בשביל אביו ואמו, והם אביו ואמו חוטאים שדוחקים אותו לישא אשה שאינו אוהב, ואם יודע האב שהבן עצל [עצב] מאד, ויודע האב שאם מצוה לבנו לעשות לא ימנע מלעשות, חוטא האב שדוחקו לעשות וכו'.

בכ"י הנקרא בוסקי שם, נוסף בתחילה: האב מצוה לבנו לתת גט לאשתו, שלא מצא בה עדות [ערות] דבר אלא ? על זה (על זה) אינו מצוה הבן, כשהאשה טובה, ואינה מכעסת את בעלה, ולא אביו ואמו.

הלא אף באם נאמר שספר חסידים משקף בד"כ למשנת חסידים, מילי דחסידותא שאינם מעיקר דין הגמרא, אך לכאורה הרי כאן נמצא חומרו קולו, בביטול מצוות ת"ת, וכן נישואי אשה, וכדברי מהרי"ק הנ"ל. אולם לפי פתיחת ר"י החסיד ז"ל לספר חסידים מבואר שעיקר דבריו, דינים מחויבים ממש, אלא שאינם מפורשים במקורות, רק נלמדים דבר מתוך דבר.

אכן הגמרא בסמוך לעיל שם במגילה היא: אמר רב יוסף: גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות. דמעיקרא חשיב ליה למרדכי בתר ארבעה ולבסוף בתר חמשה וכו' אמר רב ואיתימא רב שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מבנין בית המקדש⁴¹³, שכל זמן שברוך בן נריה קיים - לא הניחו

⁴¹⁰ וע"ע בס' שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן רע"ב.

⁴¹¹ מכ"י פרמה 951. ושם בדפוס של בולוניה 562: האב המצוה לבנו לקחת בת בנו או בת בתו, והוא אינו חפץ בה, וירא אם יקחנה שישנא אותה, או ירא שמא לא יוכל להתאפק מלחטוא בנשים, מוטב שלא ישאנה, ואם יוכל להתאפק מלחטוא בנשים, א"ע פי שישנא אותה, הרי עושה דבר גדול בשביל אביו ואמו, ואביו ואמו חוטאים, שדוחקים אותו ליקח אשה שאינו אוהב אותה, ואם יודע האב עצב מאד, ויודע האב שאם מצוה לבנו לעשות לא ימנע מלעשות, חוטא האב שדוחקו לעשות וכו' ושם בכ"י הנקרא בוסקי 380: האב המצוה לבנו לקחת בת בנו או בת בתו, והבן אינו חפץ בה, וירא אם יקחנה שישנא אותה, או ירא שמים [שמא] לא יוכל להתאפק לחטוא, אין לו עון, ואם יוכל להתאפק מלחטוא בנשים, ואע"פ שישנא אותה, הרי עושה דבר גדול בשביל אביו ואמו, ואביו ואמו חוטאים, שדוחקין אותו לישא אשה שאינו אוהב, ואם יודע האב שהבן עצל [עצב] מאד, ואם מצוה לבנו לעשות, לא ימנע מלעשות, חוטא האב שדוחקו לעשות וכו'.

⁴¹² דילוג דומות.

⁴¹³ במכות י', א': וא"ר יהושע בן לוי, מאי דכתיב: שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי בית ה' נלך? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבש"ע, שמעתי בני אדם שהיו אומרים מתי ימות זקן זה ויבא שלמה בנו ויבנה בית הבחירה ונעלה לרגל, ושמחתי; אמר לו הקדוש ברוך הוא: כי טוב יום בחצריך מאלף, טוב לי יום אחד שאתה עוסק בתורה לפני, מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב לפני על גבי המזבח. המקבילות.

עזרא ועלה. אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם וכו'.

הרי שלוש מצוות רבות שגדול ת"ת מהם, ראשונה הצלת נפשות, שנייה היא בניין המקדש, שלישית כיבוד אב ואם. דמוי אב ואם למקדש, מצאנו במקרא במצוות מורא. בפרשת קדושים: אִישׁ אָמֹן וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֶת־שִׁבְתִּי תִשְׁמְרוּ אָנִי יְיָ אֱלֹהֵיכֶם: אֶת־שִׁבְתִּי תִשְׁמְרוּ וּמִקֹּדְשִׁי תִירָאוּ אָנִי יְיָ: פרשת בהר: אֶת־שִׁבְתִּי תִשְׁמְרוּ וּמִקֹּדְשִׁי תִירָאוּ אָנִי יְיָ:

ט"ז⁴¹⁴: רש"ל הקשה על זה, ותימה הלא מסקינן סוף פ' קמא דמגילה גדולה תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות עכ"ל. ואין כאן קושיא, דודאי אין לך דבר עומד בפני פיקוח נפש, אלא דהתם אומר דיותר יש זכות למי שזוכה לעסוק בתורה ולא בא לידו הצלת נפשות, ממי שבא לידו הצלת נפשות ועל ידי כך צריך לבטל תלמוד תורה ולעסוק בהצלת נפש, וליף לה ממרדכי בלשן, שתחילה שלא בא לידו עסק של הצלת נפשות היה חשוב בעיני חכמים יותר ממה שאחר כך בא לידו המצוה של הצלת נפשות והוצרך לבטל תורה וכו' וא"ל ממה דאיתא שם גדול תלמוד תורה מבנין בית המקדש, שכל זמן שברוך קיים לא עלה עזרא לבנין בית המקדש, דהתם עלה זרובבל לבנות בית המקדש, ולא נתבטל בנין בית המקדש בשביל שלא עלה עזרא, אלא שעזרא לא רצה להצטרף עמו, כי תלמוד תורה גדול מזה, ונמצא הוה זה ממש כההיא דלעיל וכו' ראי' לדבריו משבת⁴¹⁵: ואמר ריש לקיש משום רבי יהודה נשיאה: אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש.

אך גם גדול ת"ת מכיבוד ואם מפורש שם, ואם מתרץ קושייתו מבנין המקדש, מה נענה לגבי כיבוד האב ואם. אמנם יש לומר שגם ביעקב אבינו, הלא עשו הרשע עסק כידוע בכבודם. נמצא אפוא מבואר שאם אין נעשה המצווה ע"י אחרים, מבטלים אף גם ת"ת מפני כיבוד האב ואם, וכמפורש בשאר מצוות אצל לימוד תורה.

עבירה לשמה

לענ"ד, מקום יש להציע חילוק חדש, בעיקר יסוד דין המקובל שגדול ת"ת יותר מכיבוד האב, ותלמיד שרוצה ללכת למקום אחר וכו' ואביו מוחה בו וכו' אינו צריך לשמוע לאביו בזה, והוא עפ"י המפורסם מסנהדרין⁴¹⁶: אמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוה, אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה - בא לשמה וכו' ובמקבילות. כבר בירושלמי - חגיגה⁴¹⁷: ויאמר יי' על עזבם את תורת, אמר רבי חייה בר בא, אותי עזבו אוותרה, שמא את תורת שמרו, שאילו אותי עזבו ותורתי שמרו, השאור שבה היה מקרבן אצלי, רב חונה אמר, למד תורה שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה את בא לשמה וכו' אותי עזבו ותורתי שמרו היינו בת"ת שלא לשמה.

ויש להעיר, שלכאורה, הרי שם מפורש שאילו היו לומדים תורה, הגם שלא לשמה, הלא אוותרה, ולא היה נחרב בהמ"ק, כאשר ר"י אמר רב גופו, בגמרא בבא מציעא⁴¹⁸: אמר רב יהודה אמר רב: מאי

⁴¹⁴ יורה דעה סימן רנ"א ס"ק ו'.

⁴¹⁵ קי"ט, ב'.

⁴¹⁶ ק"ה, ב'.

⁴¹⁷ פרק א' הלכה ז'.

⁴¹⁸ פ"ה, א'.

דכתיב מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגדה על מה אבדה הארץ, דבר זה אמרו חכמים ולא פירשוהו, אמרו נביאים ולא פירשוהו, עד שפירשו הקדוש ברוך הוא בעצמו. שנאמר ויאמר ה' על עזבם את תורת אשר נתתי לפניהם. אמר רב יהודה אמר רב: שלא ברכו בתורה תחילה. נדרים⁴¹⁹. שם בר"ן: ומצאתי במגילת סתרים של ה"ר יונה ז"ל⁴²⁰ דקרא הכי דייק דעל שלא ברכו בתורה תחילה אבדה הארץ דאם איתא על עזבם את תורת כפשטא משמע שעזבו את התורה ולא היו עוסקין בה כשנשאל לחכמים ולנביאים למה לא פרשוהו והלא דבר גלוי היה וקל לפרש אלא ודאי עוסקין היו בתורה תמיד ולפיכך היו חכמים ונביאים תמהים על מה אבדה הארץ עד שפרשו הקדוש ברוך הוא בעצמו שהוא יודע מעמקי הלב שלא היו מברכין בתורה תחלה כלומר שלא היתה התורה חשובה בעיניהם כ"כ שיהא ראוי לברך עליה **שלא היו עוסקים בה לשמה** ומתוך כך היו מזלזלין בברכתה והיינו לא הלכו בה כלומר בכונתה ולשמה אלו דברי הרב החסיד ז"ל והם נאים ראויין למי שאמרם.

אמנם, מעין העניין הזה עצמו, מצאנו בתוספות פסחים⁴²¹: וכאן בעושים שלא לשמה וכדבר יהודה - תימה [דברא]⁴²² גופיה אמר בפ"ב דברכות כל העוסק בתורה שלא לשמה נוח לו שלא נברא ואור"י דהתם מיירי כגון שלומד כדי להתייר ולקנטר ולקפח את חבריו בהלכה ואינו לומד ע"מ לעשות, אבל הכא מיירי דומיא דההיא דלעיל יש שפל ונשכר דלא עביד כוליה שבתא ולא במעלי שבתא שאין מתכוון לשום רעה אלא מתוך עצלות אפ"ה גדול עד שמים חסדו. מקבילות⁴²³.

מ"מ מסתבר, שאע"ג שלעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפי' שלא לשמה וכו' הרי כשנוגד מצוות כיבוד האב, אין היתר כ"א בתורה לשמה, ובנזיר⁴²⁴: אמר ר"נ בר יצחק: גדולה עבירה לשמה⁴²⁵ ממצוה שלא לשמה. והאמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות אפי' שלא לשמן, שמתוך שלא לשמן בא לשמן! אלא אימא: כמצוה שלא לשמה, דכתיב: תבורך⁴²⁶ מנשים יעל וכו' והא קא מתהניא מבעילה דיליה! א"ר יוחנן: כל טובתן של רשעים אינה אלא רעה אצל צדיקים וכו'⁴²⁷.

⁴¹⁹ פ"א, א'. שו"ת הרמב"ם סימן קל"ה.

⁴²⁰ גם בדרשות ר"ן עמ' תמ"ג זכר דבר אחר משם. בפ"ה התורה לר"ן עמ' רפ"ח עוד דבר. בח"י הרשב"א לנדרים בעמוד ק"צ יש משם דבר בהלכה. הרי שני מאמרים משם במס' נדרים.

⁴²¹ נ', ב'.

⁴²² עפ"י הגיליון. גם במקבילות שונות.

⁴²³ ראה חיי אדם בהקדמה: הסוג הב' הוא שתחלת לימודו הוא כדי שיהיה רב או מ"ץ או דיין ועושה התורה קרדום להתפרנס בה או כדי שיהא שמו למרחקים ועשה אותה עטרה להתגדר בה, ועל כל פנים לומד לידע דיני התורה לעשות, **אף על פי שעושה איסור בזה**, מכל מקום מותר, ועל זה אמרו לעולם ילמוד אפילו שלא לשמה כו', וזהו רשות.

⁴²⁴ כ"ג, ב'.

⁴²⁵ עיין ספר שיחות מוסר, לקט שיחות מוסר ג'. ס' מטרה המקדשת, מעליות כ"א עמ' 205, ממעין מחולה 8 עמ' 184.

⁴²⁶ מיוחס לרש"י: תבורך - על שעשתה עבירה לשמה, כדי להתיש כחו של אותו רשע, כדי שתהא יכולה להורגו. ר' אברהם מן ההר: לשמה. לשום מצוה, כדי להתיש כחו בבעילה, ותהרגנו. ובתוספות הרא"ש בהוריות: גדולה עבירה לשמה. מה שנבעלה יעל לסיסרא, לא להנאתה נתכוונה, אלא לתשש כוחו שירדם ותהרגו וכו'.

⁴²⁷ ובהוריות י', ב', ביבמות ק"ג, א'.

ובתוספות כתובות⁴²⁸: אלא הכי פירוש, והא מתהניא מעבירה, למה משבחה הכתוב מנשים באהל תבור, ודרשינן בנזיר גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה, ופריך דיעל נמי הוה עבירה שלא לשמה, דהא מתהניא מעבירה⁴²⁹, ומשני דלא מתהניא, ועשתה עבירה לשמה, כדי להציל את ישראל.

שו"ת משיב דבר⁴³⁰: ואני רגיל לבאר וכו' וכדאיתא בנזיר גדולה עבירה לשמה וכו', וע"ז יש שני תנאים, **תנאי הראשון שלא יהנה מאותה עבירה כלל**, וכדאיתא שם גבי יעל שנשתבחה במה שעשתה עבירה לשמה ומקשה והא קא מתהני מעבירה וכו', אלמא דאע"ג שהיתה רשאה לעשות עבירה משום פקו"נ דישאל, מכ"מ אם היתה נהנה⁴³¹ מעבירה זו, לא נשתבחה כלל, **דאסור ליהנות מעבירה לשמה וכו'** וזהו דברי חז"ל המושלים ביצרם, **היינו שאין להם שום הנאה במה שעושה עבירה זו לשמה וכו'** והנני מפרש עוד מה שאמר דוד המלך בתהלים קל"ט הלא משנאיך ה' אשנא, ובתקוממך אתקוטט, תכלית שנאה שנאתים וגו' חקרני אל ודע לבבי בחנני ודע שרעפי, וראה אם דרך עוצב בי ונחני בדרך עולם וכו' והנה משמעות משנאיך המה האפיקורסין והמדיחין והמסורות כדתניא באדר"ן, ואמר דוד שהוא שונאם ורודפם, **ובקש מה' שיחקור ולדעת לבבו אם אינו נהנה מזה שרודפם וכו' וראה אם דרך עוצב בי, שבאמת הנני נהנה מעבירה זו וכו'**

---

⁴²⁸ ג', ב'. שם סנהדרין ע"ד, ב': והתם פריך על מה שהכתוב משבחה, מנשים באהל תבור, שרה רבקה רחל ולאה, דאמרינן בפ' מי שאמר ואני בנזיר, גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה, שהיו מתכוונות להבנות מבעליהן, וחשיב לה שלא לשמה, משום דנהנין מן המצוה, ולא הוי לשמה כל כך, ומש"ה פריך דיעל נמי מיתהניא.

⁴²⁹ המדרגת האדם - תיקון המדות פרק א': **ואמרו ממרן הגה"ח ר"י סלנטר זצ"ל**, שהקשה מאי פריך והא קמתהניא מעברה והלא הקדימו גדולה עבירה לשמה, מאי חששא היא זו שקמתהניא, אעפ"כ גדולה עבירה לשמה, וביאר שאלת [הגמ'] כי לכן פריך הגמ' והא קמתהניא, כיון שיש הנאה אין כאן לשמה, ואנו צריכין שיהי' עבירה לשם מצוה דוקא, ואז גדולה עבירה לשמה, אבל לא עבירה לשם עבירה, וכיון דקמתהניא, הרי הוא עבירה לשם עבירה, ואין כאן לשמה וכו' אמנם אם נתבונן היטב בזה, נמצא כי גם על העבירה לשמה של יעל פריך בגמ' והא קמתהניא מעבירה, ואין זאת עבירה לשם מצוה, אלא עבירה לשם עבירה, ואיך עשתה הדבר הזה? ומשני טובתן של רשעים רעה היא אצל צדיקים וכו' מכתב מאליו ג' עמ' 149, שיחות מוסר, לקט שיחות מוסר ג' עמ' תק"ח, תורת אברהם קנ"ט א', ספר דברי יוסף על התורה עמ' ל"א, פ"ה, ובשם משמאל לחנוכה שנה תרע"ג: ובש"ס שם הקשו על יעל הלא מתהניא מעבירה, **מזה מוכח דעבירה לשמה צריכה להיות לגמרי לשמה בלי שום תערובת בלתי לשמה**. ומזה לימוד למשתמשים במדת העזות לעבודת השי"ת שישמרו היטב לנפשם שלא תתערב בה תערובת שלא לשמה לניצוח או להתיהר ולהראות כחו שלא ישוב בפני כל וכדומה, ובאם לאו לא יצא מכלל עז פנים לגיהנם: תולדות יעקב יוסף - פרשת כי תצא. אהבת דוד דרוש ח' - לשבת כלה: וע"ז פריך והא קא מתהניא מעבירה, ואשכח שינויא דטובתן של רשעים לרווחא דמילתא לגלות צדקת יעל, ואה"נ דאפילו לא היה תירוץ זה היא עשתה עבירה לשמה. אלא שטוב צדקתה ולבה ראה אלהים והצילה לגמרי וכו'

⁴³⁰ חלק ב' סימן ט'. עיין עוד הרחב דבר בפרשת כי תשא.

⁴³¹ נהנית.

מי שעובר צוואת אביו בשביל ללמוד תורה, הרי הוא עובר מעין העבירה לשמה⁴³³⁴³², והיא מן העניינים אשר מעלימה התורה, וכפי שראינו ביעקב ובאברהם, ואם אינו לומד לשמה, הרי היא עבירה שלא לשמה, ובמילים אחרות, ככל עבירה בעלמא.

מעין העניין נמצא לגבי הלכה למשה מסיני שקנאים פוגעים בו, ובמפרשים יש שתלויה היא בכוונה לשמה, וא"ל נחשב רוצח בעלמא, מאחר שאין הנפגע חייב מיתה, ואך קנאי אמת רשאים לפגוע לש"ש בו. מקור קדום מפורש לתנאי הזה לא ידוע לי, אמנם מוסכם בספרים רבים, לדוגמא⁴³⁴;

1. אור החיים - פרשת פינחס: ב' שהיתה הקנאה בשביל כבודי לבד לא לאמצעות שום דבר זולתו, וזו היא מצוה שלימה אשר יתרצה ה' בה יותר מכל אשר יעשה האדם, והוא אומרו את קנאתי בכינוי להמדבר ברוך הוא וכו'.

ושם פרשת מטות: אכן כוונת מאמר משה היא לפי שראה שדעת בני גד ובני ראובן שרוצים לעבור עם ישראל אינו אלא כדי שיתרצו ויחליטו להם נתינת הארצות ולא לתכלית אחר, ודבר זה אין נכון לעשות כן לענין הצלחת המלחמה, כי צריכין בני המלחמה שתהיה מלחמתם להנצח מאויבי ה' להכרית להם כל נשמה, ותקרא מלחמת חובת מצות ה', וזה לך לשון רמב"ם בפרק ז' מהלכות מלכים כל הנלחם בכל לבו וכו' ותהיה כוונתו לקדש ה' בלבד, מובטח לו שלא ימצא לו שום נזק, ולא תגיעהו רעה וכו' ויזכה לחיי עולם הבא, עד כאן:

2. חתם סופר על התורה: וחושב אני כי גם אז היו רבים מישראל אומרים לכו ונהרגו לזמרי לקנא קנאת ה' צבאות ולבם ה' רק לקנאת עצמן כנ"ל ואלו עשו ככה לא מבעי' שלא השיבו בזה חמת ה' אף גם ה' בוער כאש יותר על הקנאה הנ"ל, אמנם פנחס נתקנא באנשים ההם קנאת סופרים לאמור כשהם רוצים לזכות במצוה אזהרז עצמי ואקדים למצוה והוא ה' כוונתו לש"ש באמת. וזהו בקנאו את קנאתי בתוכם פי' שהי' לו קנאת סופרים על קנאתי אשר הי' בתוך לבם כפי הנשמע מהם הי' בתוך לבם קנאת ה' ונתקנא פנחס בזה והקדי' למצוה ועי"ז ולא כליתי בני ישראל בקנאתי פי' ע"י שקנאו קנאתי הייתי מכלה אותם כי הי' שלא לשמה לולי שקדמם פנחס וק"ל.

3. בתורת חיים – סנהדרין.

⁴³² ועיין אור מזרח כ"ו בעמ' 43, שיחות מוסר. בית הבחירה למאירי בבא בתרא ט"ז, א'. מרחבים ג' עמ' 47. אורח לחיים דף כ"ח א', ל"ב ב'. ברם יש להתפלל, שהלא אין לך פשע בין האדם לחברו הגדול מחטא אשת איש, אִישׁ אִישׁ כִּי־תִשָּׁטֵה אִשְׁתּוֹ וּמַעַלָה בּוֹ מַעַל עד סוף פרשה ההיא. אף יעל אשת חבר הקיני, הנה עברה לשמה על עבירה החמורה הזו באישה, וראה האחרונים אם נאסרה עליו. בתנא דבי אליהו רבה פרשה י': ומה [נשתנה] אשת חבר הקיני מכל הנשים כולן שבאתה תשועה לישראל על ידיה, אמרו, אשה כשירה הייתה, ועושה רצון בעלה הייתה, מיכן אמרו, אין אשה כשירה אלא העושה רצון בעלה, ושם פרשה י"ב: ושכרה של יעל אשת חבר הקיני שעשתה רצון בעלה, לפיכך באתה תשועה גדולה על ידה, המוכיח על לשמה ודאי. אין יסוד כ"ש שקיבלה יעל מחבר רשות כאן. הפשטות שאז חבר כלל לא באוהלה היה, ואולי ידעה ושיערה שהוא ימחל גם יסכים ודאי, אך לכ"ז אין יסוד כלל במקורות.

⁴³³ ואילו בהצלת נפשות ובנין המקדש שם מגילה המוקשים לכיבוד הורים, אין עניין העבירה לשמה, ולמעשה הלא מרדכי הציל נפשות, ולא הניחו עזרא ועלה היא בשב ואל תעשה, והלא לשון נענש לא נענש מפורש שם רק אצל כיבוד האב ואם.

ע"ע

434

https://www.bhol.co.il/forums//topic.asp?cat_id=4&topic_id=3054880&forum_id=1364&upd=1
<http://forum.otzar.org/viewtopic.php?t=18736>

4. ספר יסוד העבודה⁴³⁵: עוד י"ל ובקיצור. כי מצינו ענין כזה של רחב"ת שמסר נפשו במקום שאינו מחוייב גבי פנחס, שמסר נפשו על קנאת שמירת הבריות במקום שאינו מחוייב. כי הגם שקנאים פוגעים בו. אבל אינו מחוייב למסור נפשו ע"ז. ודב"ז תליא באבנתא דליבא. אם אינו מכין בזה שום הנאת עצמו, כי אם לש"ש לבדו, אז מעשיו רצוים. אבל אם יש בו כונת עצמו בהתפארות וגאווה, אז אסור להעמיד את עצמו במקום סכנה. ולכן כששאל ממושה רבינו ע"ה. השיב לו קריינא דאגרתא וכו'. ר"ל אתה יודע בעצמך אם ראוי אתה ע"ד הרצון הנ"ל עשה. והעיד עליו השי"ת שכן כיון האמת אשר קנא לאלהיו. וכה"ג היה גבי מרדכי לא יכרע שהביא א"ע וכלל ישראל לידי סכנה. אולם מפני שלא כיוון לעצמו כלום כ"א לעשות נחת רוח ליוצרו עלתה בידו ונעשה אז קידוש השם על ידו. ועד"ז שאל רחב"ת מה אני לחיי עוה"ב. כי אינני יודע פן המס"נ שלי לכבודי אני עושה. והשיבו כלום מעשה בא לידך. ר"ל שדרך מצוה גוררת מצוה, ואם הוזמן לך אחר התנהגותך בלומדך ברבים איזה מצוה הגונה הר"ז סימן שכונתך רצויה בזה. והשיבו מעות של פורים נתחלף לי וכו', והר"ז מצוה שהזמין לו השי"ת מענינו הנ"ל. והגם שהמעות היה שייך גם להנאת עוה"ז ואני עשיתי מצוה עי"ז בלא שום הנאה. א"ל א"כ מחלקך יהא חלקי ומגורלך יהא גורלי. ובזה מתורץ מה דאיתא שם בחזירתם מלויית פטירת ריב"ק מצאו לרחב"ת שהיה מרביץ תורה ברבים. ואיך עבר על דברי רבו אלא כדפרישית שאח"כ מה שסיפר לו ממעות פורים הרשה לו ר"י ב"ק:

5. אפיקי ים⁴³⁶: וגם ד' הש"ס צ"ע, כיון דהלכה למשה מסיני, דבועל ארמית קנאין פוגעין בו, איך נקרא פנחס רודף, ואולי משום דדוקא בעושה לקנא קנאת ד', רשאי להורגו בשעת מעשה, אבל לא מטעם אחר, והבוחן לבות הוא יודע אם לעקל או לעקלקלות, וע"כ הכתוב מעיד על פנחס, בקנאו את קנאתי וגו', אבל זמרי אינו מחוייב להאמינו בזה, ולגבי' ה' נחשב כרודף וכו'.

6. שו"ת אגרות משה⁴³⁷: הנה ודאי האמת כאשר כתבת בשם הגאון ר' שלמה היימאן זצ"ל, שלא הותר זה אלא לקנאין, שהוא כדפרש"י בסנהדרין דף פ"א, בני אדם כשרים המתקנאים קנאתו של מקום פוגעין בו עיין שם, ואם הוא לכוונה אחרת הרי אינו קנאי ולא הותר לו, וממילא הוא רוצח ממש, שהוא חייב מיתה בעצם כפי שידוע כלפי שמיא, אך אינו שייך להרגו בדיני אדם, משום דאולי האמת שהוא קנאי, דאף אם לפי אומדן דעתנו אין איש זה ראוי למדרגת קנאי, מ"מ אולי אין אומדנא שלנו אמת, וספק נפשות להקל וכו'.

ובס"ד מצאתי אף בדרש משה⁴³⁸: ומסיק כי מלאך ה' הוא, וזה היה גם לפינחס בהריגת זמרי, שלא היה לו שום שנאה, אלא בקנאתו באמת כבוד ה', דפשוט כמו שאף שלעשות מצוה הוא גם שלא לשמה, ומ"מ הדין שב"ד מכין ועונשין אין רשאים שלא לשמה, כמו כן הדין דמשאניך ה' אשנא הוא רק כשהוא לשמה דוקא, ומטעם זה פי' התוס' פסחים הא דמצוה בשונא לטעון לכופ את יצרו אף שמצוה לשנאתו, משום דאולי ניתוסף לו עי"ז יותר שנאה, וכן **הא דקנאין פוגעין הוא לשמה דוקא**, ומטעם זה פשוט מה שאין מורין לבא לימלך, דהא א"א לנו לידע אם הוא רק לשמה, או אולי יש גם קצת שלא לשמה, ואולי מטעם זה בזוהו השבטים, שחשדוהו באיזה שלא

⁴³⁵ חלק א' פרק ד'.

⁴³⁶ חלק ב' סימן מ'.

⁴³⁷ אבן העזר חלק א' סימן ל"ח.

⁴³⁸ ובהגיונות גר"י.

לשמה קצת, ולכן בא הכתוב והעיד שהוא כולו לשמה, שבעצם אהב גם את זמרי, שהוא הולך במדותיו של אהרן וכו'

יסוד הדברים יש בשערי תשובה לרבינו יונה⁴³⁹: ויתכן לפרש "אל תהי עד חנם ברעך" להעיד עליו על עבירות אשר גם אתה חלית בהן כמוהו, על כן יקרא "רעהו". ויורה על זה אומרו אחרי כן "אל תאמר כאשר עשה לי כן אעשה לו", כי אף על פי שהיא מצוה לפרסם את החוטאים בנפשותם ואת החנפים, אבל החוטא אם לאיש כמוהו רשעו ולבן אדם חטאותיו, אין לפרסמו, **כי אין כונתו בגלותו מסתרי לטובה**, כי אם לשמוח לאיד וכו' ובסמ"ע⁴⁴⁰: וכתבתי דאיכא בינייהו נ"מ לדינא, והוא, דאם זה הבא להציל ולהכות המכה אינו בר הכי דרגיל לאפרושי מאיסורא, דכמה פעמים רואה שמכה אחד לחבירו ואינו חושש לאפרושי המכה מאיסורא, אז אמרין דאסור להכות לזה המכה, **דודאי מכח שנאה בא להכותו**, ולא בא להפרישו מהאיסור וכו'⁴⁴¹

בייחוד האריך ביסוד הדבר, בספר בית יצחק על התורה⁴⁴², ושמעו "מהרב הנעלה הג' החריף וכו' מו"ה משה מנדיל נ"י, ראש ישיבה בישיבה הגדולה בק"ק ווילנא יצ"ו"⁴⁴³. אף מציין לבכורות⁴⁴⁴: מתני' וכו' מצות הייבום קודמת למצות חליצה, בראשונה שהיו מתכווין לשם מצוה; ועכשיו שאין מתכווין לשם מצוה, אמרו: מצות חליצה קודמת למצות יבום. רש"י: עכשיו - מצות חליצה קודמת שהמייבם את יבמתו שלא לשם מצוה פוגע באיסור אשת אח. אף ביבמות⁴⁴⁵: דתניא, אבא שאול אומר: הכונס את יבמתו לשם נוי, ולשום אישות, ולשום דבר אחר - כאילו פוגע בערוה, וקרוב אני בעיני להיות הולד ממזר וכו'

⁴³⁹ שער ג' אות רי"ט.

⁴⁴⁰ סימן תכ"א ס"ק כ"ח.

⁴⁴¹ בית אבות פ"ג ב', במאסף ישורון כ' בעמ' תשצ"ח.

⁴⁴² א' ב', נ"ה ב'.

⁴⁴³ מסתמא ר"ל הרב משה מנחם קוזלובסקי/קאזלאווסקי, ר"י רמילס – וילנה ועוד, המחבר ספרים נצחיות נפש, צבי ישראל. ר' ניסן, הוא אבי המחבר רבי יצחק רייטבורד, תלמיד רבי מרדכי מלצר ר"י רמילס שבווילנה היה, ואפשר ששם למד גם ר"י גופו, ראה המכלול עוד מעניין המחבר. רבי משה מנדיל מוזכר אף פעמים נוספות שם בבית יצחק, כשגם מוסר שם מאמר אחד מ"הגאון הגדול וכו' מו"ה ר' ישראל סלאנטער זללה"ה", וע"ע בס' נצחיות שם י"ח א'. רי"ס זצ"ל כיהן ג"כ כאחד מראשי ישיבת רמילס. "לאחר מלחמת העולם הראשונה, הפך הרב משה מנחם קוזלובסקי לראש הישיבה", ובערך ישיבת תורת חיים (ורשה): "הרב משה קוזלובסקי? שימש קודם כמו"ץ בוויילנא, כיהן כר"מ עד לפטירתו [כ"ב כסלו] בשנת תרפ"ט" בוורשה, והוא בן נ"ו, ראה הישיבה, שנה א' קובץ ב', כסליו תרפ"ט, עמ' ל"א. אף פרטים רבים אחרים ממנו בהצפה, 22/04/1960. יגדיל תורה ב'. שוינציאן. נוסח חרוט על מצבתו: הגאון הגדול והקדוש, עמוד התורה וההוראה וכו', התור ט' ח' עמ' 12.

<http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=19&t=32049&p=324075#p324075>

⁴⁴⁴ י"ג, א'.

⁴⁴⁵ ל"ט ב'.

בברכות⁴⁴⁶: דרש בר קפרא: איזוהי פרשה קטנה שכל גופי תורה תלוין בה - בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתיך⁴⁴⁷. אמר רבא: אפילו לדבר⁴⁴⁸ עבירה⁴⁴⁹. נדמה לי כלל בלשון חז"ל באגדות, כאשר מציינים "אפילו" דבר מסוים, מרמזים אל אותו דבר דווקא⁴⁵⁰. אכן הנוסח במספר כ"י⁴⁵¹ היא לא נצרכה אלא לדבר עבירה. הלא אף בראשונים⁴⁵² מצרפים ומחברים מאמרי אפילו לדבר עבירה, וגדולה עבירה לשמה, ויעל.

אסמכתא לדבר כאן, ראינו בס' שו"ת מים רבים⁴⁵³: איברא, **שאם כוונת ראובן** כשנדר לצאת ממדינתו היתה ללמוד תורה, כי מובטח הוא להצליח שם בתלמודו, דלכאורה נראה דכגון דא אינו חייב לשמוע לאמו, כי גדול ת"ת יותר מכיבוד אב ואם וכו' אבל בנ"ד שהת"ת אינו מכריחו לצאת ממקומו, אלא **כל מגמת יציאתו** כפי הצעת השאלה היא להפטר מענשה של אמו, ואגב הוא בוטח שילמוד בתורה

⁴⁴⁶ ס"ג, א'.

⁴⁴⁷ באבות דרבי נתן - נוסחא א' פרק י"ז: וכל מעשיך יהיו לשם שמים, לשם תורה, שנאמר בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך:

⁴⁴⁸ בפירוש המשנה לרמב"ם ברכות פרק ט' משנה ה', ושם אבות - שמונה פרקים פרק ה', הנוסח: בדבר.

⁴⁴⁹ עין יעקב שם אות קל"ט: אמר רב פפא, היינו דאמרי אינשי, "גנבא אפום מחתרתא רחמנא קרי". כן נמצא בראשונים רבים. רד"ק, רבינו יונה, כד הקמח - בטחון, ס' מגן אבות לרשב"ץ אבות ב', י"ב, ובדפוס ואד אלחגארה (ר"מ בערך): הינו דאמרי אינשי גנבא אפום נקבא רחמנא קארי. פחד יצחק ה' עמ' תצ"ג - גמרא דפוס פורטוגאל: גנבא במחתרתא וכו' ובכ"י פריס 671: גנבא על פום איגרא רחמנ' קרי. כיו"ב בכ"י אוקספורד 23. ספר סדר היום - זכר החורבן וחייב הלמוד בשעת אכילה וסדר בהמ"ז: וכן אמרו גנבא במחתרתא רחמנא קריא והוא עני ליה וכו' בינה לעיתים דרוש ס"ג.

⁴⁵⁰ סמך לכך בסוכה ל"ב, ב': תנא: עץ עבות - כשר, ושאינו עבות - פסול. היכי דמי עבות? אמר רב יהודה: והוא דקיימי תלתא תלתא טרפי בקינא. רב כהנא אמר: אפילו תרי וחד. רב אחא בריה דרבא מהדר אתרי וחד, הואיל ונפיק מפומיה דרב כהנא. אמר ליה מר בר אמירמר לרב אשי: אבא, לההוא הדס שוטה קרי ליה. רש"י: מהדר אתרי וחד - אף על גב דתלתא בחד קינא כל שכן דכשר, הואיל ונפק מפומיה דרב כהנא. אבא לההוא - דתרי וחד, הדס שוטה קרי ליה. העניין "הואיל ונפיק מפומיה" נמצא אף במקומות אחרים. מ"מ, לעניינינו דוגמה: נדה ל', ב': ואפילו כל העולם כולו אומרים לך צדיק אתה - היה בעיניך כרשע. במשנת אבות ב', י"ג: ואל תהי רשע בפני עצמך: רמב"ם: אם ידמה האדם עצמו פחות - לא תהיה חמורה בעיניו פחיתות שיעשה.

⁴⁵¹ אוקספורד ופריס שלעיל.

⁴⁵² ראה הס' עקידת יצחק במדבר שער ע"ב, שפתי כהן לפרשת משפטים, בית הבחירה למאירי - נזיר שם, ספר העיקרים מאמר ג' פרק כ"ט, של"ה שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה, ברכי יוסף אורח חיים סימן רל"א ס"ק ג', מגן אבות לרשב"ץ אבות ב', י"ב, מהר"ץ חיות ברכות שם: ועי' עוד פחד יצחק שהביא עוד לשון רש"י דפוס ישן [הנ"ל] דפי' בזה אפילו לדבר עברה דעהו אפילו עשה אדם עבירה ומתכוין לשם מצוה כגון בנות לוט ומעשה דיעל וסיסרא הקדוש ברוך הוא מיישר את אורחותיו ע"ש, וזה הוספה שלא נמצא אצלנו ברש"י: פחד יצחק ה' עמ' תצ"ג-תצ"ד, מאמר על ישמעאל עמוד 72. מאסף ישורון ד' עמ' רי"ב. כך ברבי מתתיה היצהרי אבות ב', י"ב: אמר רבא אפילו לדבר עבירה. פרש"י שמכוון בעבירה לשום מצוה כגון בנות לוט, ויעל עם סיסרא, או כגון אליהו בהר הכרמל. ומה שנראה מדברי הר"ם ז"ל וכו' ובס' נחלת אבות. דרשות ר"י אבן שועיב - פרשת כי תצא: ואפילו לדבר עבירה, פירוש באכילה ומשגל שהם ענין גרימת עביר' יתכוון בהם לשם שמים. ויש מפרשים אפי' עבירה ממש אם כוונתו לשם שמים, כמו שאמרו גדולה עבירה לשמה וכו', וכענין יעל. בפסקי ריא"ז - ברכות פרק ט' הלכה ד': אי זו היא פרשה קטנה שכל גופי תורה תלוין בה וכו' שכל מעשיו יהיו לשם שמים, אפילו לעבור עבירה, כגון אליהו בהר הכרמל ששחט קדשים בחוץ וכו' וכן יעל שמסרה עצמה לסיסרא כדי להורגו ולהושיע את ישראל וכו'.

⁴⁵³ בעמ' ל"ח א'. שם הגדולים מערכת ספרים אות מ' [ק"י] מים רבים: שו"ת על סדר ד' טורים להרב מהר"ר רפאל מילדולא שהיה מילידי עיר ליוורנו והי' רב בק"ק פיסא ואח"כ בק"ק נפוצות יהודה הסמוך לבאיונה, ואח"כ נתישב בעיר מולדתו ליוורנו והיה ראש ישיבת עץ החיים: בסיני ל"ד עמוד קי"ח: נפטר בי"ט בניסן שנת תק"ח.

במקום שילך, מי הוא זה ואיזה הוא שיתירנו מן המצוה הזאת, ודו"ק בההיא דכתב בעל תרומת הדשן, שהמעין בדבריו ז"ל יראה בעיניו, דתמן איירי **במי**⁴⁵⁴ **שמגמתו היא** לצאת מעירו ללכת לפני רב א' שהוא בטוח בו שיזכה ללמוד הימנו וכו' הא קמן דאיירי **במי שמעיקרא יוצא ממקומו בכוונה מכוונת** לילך למקום ידוע ללמוד מרב א' פרטי הבדוק לו או לאחרים, דאם לא כן, מאי הבטחתי דבטח ביה, אבל לא איירי **במי שעושה עיקר יציאתו** כדי להפטר ממצות כיבוד אב ואם, ובטח על הספק שימצא מלמד, כמו בנ"ד וכו' משם תראה **שהליכתו לא היתה לפנייה אחרת, ולא לשום תכלית, אלא ללמוד תורה יצא** וכו' והכי נמי מסתבר, דהכי שאינו יודע אנה פניו מועדות, ואם ימצא רב, או אם ילמוד חוץ למקומו יותר מבעירו, **ועיקר יציאתו ממקומו הוא לשום פנייה אחרת**, אינו נראה שיתירו לו להטמא או לבטל מכיבוד אב ואם, כי זהו דבר דלא אפשר, ואי אפשר להולמו: ואם כן בנ"ד, **שראובן מכוין לצאת מאת אמו** כדי להפטר ממנה וכו' לא כל הימיו שלא לשמוע לקול אמו ולצאת על הספק חוץ למקומו, כנגד חפצה ורצונה וכו'

וכבר ראינו באגרות משה: וגם לא שייך הא דאמרו לא מכל אדם זוכה ללמוד, **דהוא רק כשכבר הבין הוא אדם גדול** ויודע לבחון וכו' **אשר על כן בסתם בן שעדיין לא הגיע למדרגת אדם גדול בשנים**, שהוא הצריך לחינוך, שודאי ליכא טעם זה, **צריך הבן לשמוע להאב ללמוד אצל מי שהאב רוצה וכו'**

גלות אדום

יש להוסיף עפ"י מהלכינו, בעניין המפורש בחז"ל, שכל גלות אדום, מצד כיבוד האב של עשו הרשע;

1. בדברים רבה (ליברמן) פרשת דברים: את מוצא בעשו אף על פי שהיה רשע לא קפח הקדוש ברוך הוא שכרו, שכיבד את אביו, ומה פרע לו הקדוש ברוך הוא נתן לו שלווה בעה"ז, ותדע לך שבשעה שהיו ישראל נכנסין לארץ והיו עושין עם כל אומה ואומה מלחמה ונוצחין להם, וכיון שבאו להתגרות עם עשו לא הניחן הקדוש ברוך הוא, אמ' להם צריך אני לפרוע לו כבוד שכיבד לאביו, רב לכם. וכשהיה משמש לאביו היה משמשו בכבוד, ולא שמש אדם את אבותיו וכבדן כשם שכבד עשו לאביו, שכשהיה נכנס לשמש את יצחק אביו היה לובש בגדים נאים ונכנס לשמשו בהם, לכך זכה למלכות⁴⁵⁵.

2. פסיקתא רבתי⁴⁵⁶: ואחר כבוד תקחני, בעצת כבוד גדול שכיבד עשו הוריו שאתה עתיד לעלותיני [אחר כבוד גדול שכבד עשו את הוריו, אתה עתיד להעלותנו⁴⁵⁷], ר' נחוניא בשם רבי תנחום בר יודן, מי איחר כבודו של יעקב בעולם הזה, כבוד גדול שכיבד עשו את אביו וכו'

3. מדרש תנחומא בפרשת דברים⁴⁵⁸: רב לכם טוב את ההר, סיבב את ההר הרבה כיבד עשו ליצחק אביו וכו' לפיכך הרבה כיבד את הורו, ומשאני פורע לו כיבוד אבותיו, אני פורע ממנו,

⁴⁵⁴ מילה לא ברורה, ואולי כתוב שם: בא'.

⁴⁵⁵ לכך זכה למלכות כנגד השימוש בבגדי מלכות, כמפורש במקבילות, כבראשית רבה פרשת תולדות פרשה ס"ה: אבל עשו בשעה שהיה משמש את אביו משמשו בבגדי מלכות, אמר אין כבודו שלאבא אלא בבגדי מלכות. מדרש הגדול שם: אמר אבא מלך אין כבודו להשתמש לפניו אלא בבגדי מלכות. והיא שעלתה בידו שכר כבוד אביו שזכה בה לחיי העולם הזה.

⁴⁵⁶ פיסקא כ"ג - י' הדברות פ' תליתאה.

⁴⁵⁷ ילקוט שמעוני - תהלים רמז תת"ח.

⁴⁵⁸ הוספה סימן ד'.

שנאמר [כי] כה אמר ה' צבאות אחר כבוד שלחני אל הגוים השוללים אתכם, אבל עכשיו רב לכם.

דורש רב והר, שהרבה כיבד עשיו את הורו, וע"ד מדרש בראשית רבה - פרשת ויצא⁴⁵⁹: ר' שמואל בר נחמן פתח שיר למעלות אשא עיני אל ההרים - אל ההורים וכו' ואחר כבוד דווקא שלחני אל הגויים וגו' מעין הדרש שבכתוב ואחר כבוד תקחני הנ"ל ממש.

יעקב אבינו היושב באוהלי שם ועבר, טעמו מפני גדול ת"ת יותר מכיבוד האב ואם. אמנם, דחייה הזאת שייכת רק כשלומד תורה לשמה, ולשמה היא מסורה ללב, ע"ד רבינו יונה הנ"ל במגילת סתרים. מבחן לשמה היא באמת אך בניסיוני ייסורים וצירופים, דקדוקים ועינויים⁴⁶⁰, מפני ששקר אין לו רגליים לעמוד כשיש צרה וקושי. קושטא מאידך, יש לו רגליים לעמוד תוך כל לחץ דחקי השעה, האסונות והמשברים⁴⁶¹. מכאן לגלות אדום ארוכה בה הוגלינו, וכל גזירות ושמדות שבגלות החל הזה לבני ישראל, לנסות תיתן אמת ליעקב, ולבדקו במבחן הזמן⁴⁶², לראות היעמדו דברי מרדכי - כי הגיד להם אשר הוא יהודי.

⁴⁵⁹ פרשה ס"ח.

⁴⁶⁰ בפרשת עקב: וְזָכַרְתָּ אֶת-כָּל-הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר הוֹלִיכְךָ יְיָ אֱלֹהֶיךָ זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר - לְמַעַן עֲנִתְךָ לְנִסְתֶּךָ לְדַעַת אֶת-אֲשֶׁר בְּלִבְךָ הִתְשַׁמֵּר מִצֻּתוֹ מִצֻּתָיו אִם-לֹא: וְיָעִנְךָ וְיִרְעַבְךָ וְגו'

⁴⁶¹ רמב"ן לפרשת וישלח: ואמרו בבראשית רבה נגע בכל הצדיקים שעתידין להיות ממנו, זה דורו של שמד. והענין כי המאורע כלו רמז לדורותיו, **שיהיה דור בזרעו של יעקב, יתגבר עשו עליהם עד שיהיה קרוב לקעקע ביצתן**, והיה זה דור אחד בימי חכמי המשנה כדור של רבי יהודה בן בבא וחביריו, כמו שאמרו אמר רבי חייא בר אבא, אם יאמר לי אדם תן נפשך על קדושת שמו של הקדוש ברוך הוא אני נותן, ובלבד שיהרגוני מיד, אבל בדורו של שמד אני יכול לסבול, ומה היו עושים בדורו של שמד, היו מביאין כדוריות של ברזל ומלבנין אותן באור ונותנין אותן תחת שיחיהן ומשיאין נפשותיהן מהן. ויש דורות אחרים שעשו עמנו כזה ויותר רע מזה, והכל סבלנו ועבר עלינו, כמו שרמז ויבא יעקב שלם: אם אמנם נרמז שיהיה דור אחד מסוים בזרעו של יעקב, יתגבר עשו עליהם עד שיהיה קרוב לקעקע ביצתן, הנה נחנו בזמנינו, ודאי רואים מכאן רוח הקודש לגבי השואה. הגמרא בכתובות ל"ג, ב': דאמר רב: אילמלי נגדוה לחנניה מישאל ועזריה, פלחו לצלמא! אולי מאמר תמוה הזה, והא מניין להם, ומדוע להמעיט במעלתם, אלא מכוון עם מאמר ר"ח בר אבא שלעיל, משיר השירים רבה פרשה ב'. ברם, בפסיקתא דרב כהנא פסקא י"א - ויהי בשלח: א"ר חייא בר בא אם יאמ' לך אדם תן נפשך על קידוש השם, אמור אני נותנה ובלבד שיתיזו את ראשי מיד, ולא כדורו של שמד שהיו נותנין כדוריות של אש תחת בשיחיהם וקלומיות של קנה תחת צפרניהם. מדרש תהלים - מזמור ט"ז, עוד. תשב"ץ קטן סימן תט"ו: מהר"ם ז"ל אומר, כשהאדם גומר בדעתו לקדש השם, וימסור נפשו על קידוש השם, כל מה שעושין לו, הן סקילה, הן שריפה, הן קבורת חיים, הן תליה, אינו כואב לו כלום וכו' ותדע שכן הוא, שאין לך אדם בעולם שאם היה נוגע באצבע קטנה באש היה צועק, אפילו אם היה בדעתו לעכב עצמו (פי' מלצעוק) לא היה יכול, ורבים מוסרים עצמם לשרפה ולהריגה על קדוש השם יתברך, ואינם צועקים לא אוי ולא אבוי וכו' מקבילות.

⁴⁶² חכמה ומוסר חלק א' סימן קצ"ב: אמר הכ' "שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלו" בש"ק העבר פ' וישב, אמרנו דבר נפלא. - בפ' חמישי פסוק א', ויוסף הורד וגו', הביא רש"י: ועוד כדי לסמוך מעשה אשתו של פוטיפר למעשה תמר, לומר לך מה זו לשם שמים, אף זו לשם שמים. והנה בפרשה שביעי ויהי אחר הדברים האלה כתב רש"י: לפי שהרגילה אותה ארורה את הצדיק בפי כולם וכו', הנה נהפכה בשעה קלה מברוכה לארורה, למה? כי אחריתה לא הי' טוב. - בא וראה מה בין ברי לבר חמי, תמר - בתו של שם היתה, ונוח לה לידון בשרפה ואל תלבין פני יהודה, וכמו שלמדו חז"ל מזה ב"מ נ"ט, נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש וכו' מנ"ל מתמר, הרי כי אחריתה הי' טוב, מה שאין כן ארורה זו, אשת פוטיפר, תחילתה הי' טוב אבל אחריתה לא הי' טוב, מי יודע כמה סובלת בשביל שגרמה לאותו צדיק לגנותו זה כמה, מה אבדה ארורה זו בשביל שלא זכרה אחריתה, הרי שעיקר לאדם לזכור האחרית שיהי' טוב. דעת חכמה ומוסר חלק ג' - מכתבים מכתב רמ"ד, ושם מכתב רע"ב. אך בנוסח אחר בלב אליהו ובאוזניים לתורה, וטוב אחרית דבר מראשיתו בתוספות חגיגה ט"ו, א' בשם ירושלמי שם פרק ב' הלכה א', סוף מעשה - המחשבה תחילה. העניין רומז רש"י גופו בצדו, בלשון לעג על אותה הארורה: ועוד, כדי לסמוך מעשה אשתו של פוטיפר למעשה תמר, לומר לך מה זו לשם שמים, אף זו לשם שמים, שראת באיצטרולגין שלה שעתידה להעמיד בנים ממנו, ואינה יודעת אם ממנה אם מבתה. ואינה יודעת אם באיסור אם

יוסף בן מתתיהו⁴⁶³ מרחיב בתיאור תופעה הזאת כבר בזמנו, מלפני יותר מאלף ותשע מאות שנה, וגם מבאר: **והנה הכל מאמינים כי אורך הימים הוא בוחן-אמת לכל הדברים**, ואותו אעידה לי על מעלת מחוקקנו, ועל מעלת דברי-האלהים אשר נתן לנו. הן אם יערך אותו איש אל המחוקקים שקמו בדורות אחרים, יעלה בידו שחי לפניהם ימים אין מספר וכו'.

בבראשית רבה - פרשת נח⁴⁶⁴: י"י צדיק יבחן ורשע ואהב חמס שנאה נפשו אמר ר' יונתן היוצר הזה אינו בודק קנקנים מרוערעים שאינו מספיק לקיש עליו אחת עד ששיברו, כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים י"י צדיק יבחן, אמר ר' יוסי בר' חנינה הפישתני הזה בשעה שיודע שהפשתן שלו יפה, כל שהוא כותשה היא משבחת ומשתמנת, ובשעה שהיא רעה אינו מספיק לקיש [עליה אחת] עד שנפקעת, כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים שנ' י"י צדיק יבחן, אמר ר' לעזר לבעל הבית שהיו לו ב' פרות אחת כוחה יפה ואחת כוחה רע, על מי נותן העול, על אותה שכוחה יפה, [כך אין הקדוש ברוך הוא מנסה אלא את הצדיקים י"י צדיק יבחן וכו' ובמקבילות].

כיבוד הורים מסמל אמנם נימוס וד"א בסיסי של כל באי העולם, אשר בכך נאחזו בה האומות דווקא יותר מן הכול, גם נגד האמת, מוסר ויושר, ובירמיהו: **אֵלֶיךָ גּוֹיִם יָבֹאוּ מֵאֲפֹסֵי-אֶרֶץ וְיֹאמְרוּ אֶךְ-שֶׁקֶר נָחֲלוּ אֲבוֹתֵינוּ הַכֵּל וְאֵין-בָּם מוֹעִיל**⁴⁶⁵: מכילתא⁴⁶⁶: נגלה על בני עשו הרשע ואמר להם, מקבלים אתם עליכם את התורה, אמרו לו, מה כתיב בה, אמר להם: לא תרצח. אמרו לו, **זו היא ירושה שהורישנו אבינו**, שנאמר ועל חרבך תחיה. נגלה על בני עמון ומואב, אמר להם, מקבלים אתם את התורה. אמרו לו, מה כתוב בה, אמר להם, לא תנאף. אמרו לו, **כלנו מניאוף** דכתיב ותהרין שתי בנות לוט מאביהם, והיאך נקבלה. נגלה על בני ישמעאל, אמר להם, מקבלים אתם עליכם את התורה. אמרו לו, מה כתוב בה, אמר להם, אל תגנוב. אמרו לו, **בזו הברכה נתברך אבינו**, דכתיב והוא יהיה פרא אדם, וכתוב כי גנב גנבתי. מקבילות.

מצד השני, יעקב אוחז דרכי האמת, אף כשנוגד המוסכמות ונימוסי העולם ודעותיהם, לכן נבחנת דרכו בגלות ובייסורים. משאני פורע לו כיבוד אבותיו, אני פורע ממנו הנ"ל במדרש, ר"ל בדור שעשו הוא אדום בעצמו יבעט באבותיו ובד"א מינימאלי של בני יישוב עולמי, יפרע חוק כל מוסר, ויסיר מעל

בהיתר. גם מקדימה האיסור. ויהי יוסף יפה-תאר ויפה מראה: ויהי אחר הדברים האלה ותשא אשת-אדוני את-עיניה אל-יוסף וגו' רמב"ן: ויהי יוסף יפה תאר ויפה מראה - הזכיר זה בכאן לומר, כי בעבור יפיו נשאה אשת אדוניו אליו את עיניה וכו' וברד"ק: ויהי יוסף יפה תואר - אמר זה לפי שאמר "ותשא אשת אדוניו": פשוטו זה נרמז שם אף בפירוש רש"י מחז"ל. מקור קדום לקושיה הזו בעבד שלמה הובא בחומש אוצר ראשונים.

⁴⁶³ Whereas, https://en.wikisource.org/wiki/Against_Apion/Book_II - נגד אפיון. therefore, length of time is esteemed to be the truest touchstone in all cases, I would make that a testimonial of the excellency of our laws, and of that belief thereby delivered to us concerning God. For as there hath been a very long time for this comparison, if any one will but compare its duration with the duration of the laws made by other legislators, he will find our legislator to have been the ancientest of them all.

⁴⁶⁴ פרשה ל"ב.

⁴⁶⁵ לשון הרמב"ם בהלכות מלכים ומלחמות סוף פרק י"א: וכשיעמוד המלך המשיח באמת, ויצליח וירום ויינשא-- מיד הם כולן חוזרין ויודעים ששקר נחלו אבותיהם, ושנביאיהם ואבותיהם הטעום וכו'.

⁴⁶⁶ דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ה'.

עצמו הצלם אנושי, כאשר ישראל עדיין נדבקים ואחוזים באורחות תורה ובאמונת אומן, הנה הוכחה האמת ונצחה הצדק, אזי אחר כבוד תקחני.

מהר"ם ב"ר ברוך⁴⁶⁷

ברא"ש קידושין⁴⁶⁸: איבעיא להו, בנו והוא רבו, מהו לעמוד מפני אביו, ולא איפשיטא. איבעיא להו, בנו והוא רבו, מהו לעמוד אביו מפניו, גם זו לא איפשיטא, וספיקא דאורייתא הוא, ויעמדו זה מפני זה, אמרו עליו על רבינו מאיר מרוטנבורג, שמיום שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו, ולא רצה שאביו יבא אליו: וכן העתיק דרכי משה המעשה הזה, והזכירו בשולחן הערוך יורה דעה⁴⁶⁹: חייב לעמוד מפני אביו. ואם האב תלמיד בנו, כל אחד מהם עומד מפני השני. הגה: ואם הבן רוצה למחול על כבודו, לשמש אביו, הרשות בידו, דהא הרב שמחל על כבודו כבודו מחול. ודוקא בצנעא, או אפילו בפרהסיא ודש בעירו שהכל יודעים שהוא אביו, אבל אם הבן גדול בתורה ואין אביו דש בעירו, איכא למיחש לבזיון התורה אם יתבזה הבן לפני האב, ויש להם להרחיק זה מזה שלא יקל שום אחד בכבודו לפני חבירו; וכן עשה מוהר"ם עם אביו.

בשם הגדולים⁴⁷⁰: ובר מן דין כי רבינו ירוחם נ"א ח"ד כתב רמ"ה אמרו עליו כי מיום שעלה לגדולה וכו'. ואפשר שזו נסחא עיקרית, והוא הרמ"ה⁴⁷¹, ונפל ט"ס בהרא"ש וכו' ובספר יוחסין מאמר חמישי דורות אחרונים: וכן נפטר הר' מאיר הלוי אבולעפייא בר טודרוס, ומיום שעלה לגדולה לא ראה פני אביו אבל בא אליו וכו' ברם למעשה נקוט במחקר⁴⁷² שהעיקר כלפנינו ברא"ש, שאמנם מדובר במהר"ם מרוטנבורג רבו ז"ל.

נציין לשון ס' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג⁴⁷³: שני כתבים הבאי' כאחד זה מדבר וזה בא מו' אבי הר' ברוך אתה וריעך שאלתוני על זה הדבר שכבר נשאלתי עליו והנה תשובתי שכתבתי להם שהיא לכולנו והוא הנדון והיא התשובה מה שכתבת שאחד מן העדים הוא עתה קרוב דבר זה מפורש ס"פ מי שמת וכו' ושלוש בנך מאיר.

⁴⁶⁷ במקור חסד על הספר חסידים בעמ' רנ"ו: וזכה שיזכר שמו בבי מדרשא יחד עם בנו הגדול שנקרא "מהר"ם ברוך" מה שאין אנו מוצאים באחד מן הראשונים וכו' הרי ייתכן לומר שרומז שם לקשר בין הזכירה הזו המיוחדת ובין המעשה הזה "וכן עשה מוהר"ם עם אביו" המסופר כאן.

⁴⁶⁸ פרק א' סימן נ"ז. ס' מאה שערים בעמוד קס"ט.

⁴⁶⁹ סימן ר"מ סעיף ז'.

⁴⁷⁰ מערכת גדולים אות מ' [כ"ט] מהר"ם מרוטנבורג.

⁴⁷¹ עיין נפשות צדיקים בעמוד 27, דברים נחמדים, תולדות פוסקים, בכפתור ופרח ב', מצווה ועושה ב', גינת וורדים, מאור ב' ט'.

⁴⁷² <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=95863567#36.402.6.default>, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו א' עמ' 180. אור החיים – מיכל עמ' 522.

⁴⁷³ דפוס פראג סימן תתקי"ט. שם דפוס קרימונה סימן ל"א, שם דפוס לבוב סימן שצ"ד, ושם דפוס ברלין סימן ק"א, סימן ק"ב, ושם מכון ירושלים א' עמוד ע"ב, תע"ד, ושם ב' עמ' ל"ט, תכ"ו, תרכ"ח, שם ג' עמ' רס"ג. כמדומני שכולם אותה התשובה הם.

מ"מ, מעין העניין נזכר בברכי יוסף⁴⁷⁴: ובשיטה למסכת ברכות כ"י נושנת היא, ראיתי כתוב פרק שלשה שאכלו, גבי ההיא דרב פפא אפסיק לאבא מר בריה, שכתב אעפ"י שהוא בנו, לתורה עבד יקרא, והרא"ש נהג לקום לפני רבינו יחיאל בנו מפני שהיה חכם גדול. גם בפתח עינים בכתובות⁴⁷⁵: ואני ראיתי בשיטת ברכות כ"י נושנת היא שכתב דהרא"ש היה קם מפני בנו רבינו יחיאל שהיה חכם גדול לעשות יקר כבוד לתורה עכ"ד ולפנים משורת הדין עבד וכההיא דפ' שלשה שאכלו דרב פפא אפסיק לאבא מר בריה ע"ש וכו' ובס' עומר השכחה⁴⁷⁶. ס' מאה שערים⁴⁷⁷.

חוט המשולש

בחוט המשולש מסופר מעניין החתם סופר בצעירותו: ואז היה הנהוג בין תלמידי הגאון רנ"א [ר' נתן אדלר] צ"ל, שבסוף כל שבוע מלבד השיעורים כסדרן אשר למדו אצל רבם, למדו בפ"ע איזה ענין ובשבת דרש אחד מן הבחורים את אשר חידש בענין זה, וכאשר בא הסדר על הבחור משה הקטן בן עשר שנים - והתאספו השומעים, וביניהם גם מחכמי העיר - תוך הדברים אשר דרש משה, הזכיר קושיא אחת חמורה משמיה דזקינו הגאון מהרשש"ך⁴⁷⁸, וכשהתפלאו השומעים על חומר הקושיא אמר הוא שבמח"כ זקני, טעה בזה, ולא קשה כלל, ובשמוע אביו דבר זה יוצא מפי בנו חרה אפו, והכהו על הלחי, איך העיז נגד זקינו שהיה גאון גדול ומופת דורו לאמר עליו שטעה⁴⁷⁹, והנער נתבייש והחביא את עצמו אל הכלים, וכאשר באו התלמידים לפני רבם, ושאלם את אשר דרש משה, והנה שמע מאשר עשה לו אביו, ואת אשר קרהו, אז צוה עליו רבו שלא ידבר עם אביו עוד, כי חושש הוא שאם עוד ייסר אותו אביו שיתקרה חשקת למודו על ידי זה, והוא את פי מלך שמר, ושפתי כהן ישמרו דעת, ובא אל אמו, וסיפר לה בפני אביו את אשר צוה עליו רבו, ואביו החסיד, כאשר שמע את אשר מפורש יצא מפי כהן הגדול, שמר את הדבר, וקבלו באהבה, ובנו כבדו כמחויב, אבל לא דבר אתו מאומה מהיום ההוא והלאה. ואז לקחו רבו לביתו, מפתו אכל, ממימיו שתה, והיה בן ביתו ממש, ועזב את אביו ואמו, ודבק ברבו בדבקות גדול.

⁴⁷⁴ יורה דעה סימן ר"מ ס"ק ב'.

⁴⁷⁵ ס"ב, ב'.

⁴⁷⁶ קל"ז ב', ביפה ללב ג'.

⁴⁷⁷ בעמוד ק"ע.

⁴⁷⁸ רבי שמואל שאטין כ"ץ (נהגה: שו"ט; ה'ת"ד, 1644 - י"ד בתמוז ה'תע"ט, 1 ביולי 1719) היה מרבני יהדות אשכנז במאה ה-17 וה-18. רב וראש ישיבה ב'קלויז' הפרנקפורטאי, ורבה של רוזנות הסן-דרמשטדט. מחבר ספר כוס הישועות על התלמוד הבבלי. נודע בכינויו מהרשש"ך.

⁴⁷⁹ עיין ס' חפץ חיים חייו ופעלו ב' עמ' תר"פ. מכתבי הרב חפץ חיים בעמ' 380 באוצר.

